

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQSTANÝ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

4(28) 12 / 2025

 НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019 ж. тіркелген
Куәлік №17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЗЕРТТЕУ УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN RESEARCH UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

4 (28) 12 / 2025

ШЫМКЕНТ, 2025
SHYMKENT, 2025

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі - 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РГДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының «Тарих және этнология» ғылыми орталығы

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; антропология; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану; тұлғатану; қазіргі Қазақстанның этносаяси және этномәдени процестері; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивтік аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім), сәулет.

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс - 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - научный центр «История и этнология»научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных науктематические рубрики: реабилитация жертв политических репрессий, история Казахстана; всеобщая история; антропология; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; познание личности; этнополитические и этнокультурные процессы современного Казахстана; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование; направление филологических наук,тематические рубрики: языкознание и литература; изучение языка в когнитивном аспекте - основа межкультурной коммуникации; творческое направление, тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение), архитектура.

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auezov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal «QAZAQTANÝ» University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. «On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication».

The subscription index is - 76112. Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019). The responsible department for the preparation and publication of the journal is the scientific center «History and Ethnology» of the Scientific research Institute «Social and Humanitarian Sciences»of the M.Auezov SKRU.

The scientific journal the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogi, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: rehabilitation of victims of political repression, history of Kazakhstan; the world history; anthropology; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship; political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history; cognition of personality; ethnopolitical and ethno-cultural processes of modern Kazakhstan; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings; linguistics and literature; language learning in cognitive aspect - basis of intercultural communication; creative direction subject headingsart (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training), arkhitektura.

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 4 (28) 12 / 2025
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 4 (28) 12 / 2025
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 4 (28) 12 / 2025

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университетінің Басқарма төрағасы – ректоры, техника ғылымдарының докторы, профессор.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - докторант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ ректоры, техн.ғ.д., профессор; Сүлейменов Ұ.С. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Ғылыми жұмыс және инновациялар» жөніндегі проректоры, техн.ғ.д., профессор; Сарықұлов Қ.Р. - з.ғ.к., доцент, бірінші проректор; Бейсенбаев С.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Қоғаммен байланыс және мәдениет жұмысы» жөніндегі проректоры, педагогика ғ.д., ПҒА академигі; Абшенов Х.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Ғылыми зерттеулер» департаментінің директоры, техн.ғ.к., доцент; Әлібек С.Н. - тарих ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті; Карибаев С.Ө. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті; Отарбаева Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент; Авизова А.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Археология және антропология ғылыми зерттеулер» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к., доцент; Мынбаев Н.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Түркітану» ҒО басшысы, филология ғ.д. доцент; Тлеубердиев Б.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Абайтану» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры, филология ғ.д.; Қоңыратбаев О.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к., доцент; Қабылбекова З.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының профессоры, ХІҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғ.д.; Жолдасбекова С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Кәсіптік оқыту» кафедрасының меңгерушісі. ПҒА академигі; педагогика ғ.д., профессор; Алметов Н.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының профессоры, педагогика ғ.д.; Султанов С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Саясаттану» кафедрасының профессоры, саяси ғ.д.; Уразбаев Қ.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және педагогика» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Ыбырайым Ә.О. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Филология» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Тәңірбергенов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Мәдениет және спорт» факультетінің деканы, педагогика ғ.д., доцент; Спанов М.Ж. - филология ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Философия және дінтану» кафедрасының доценті; Айдарова А.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, э.ғ.к.; Карбозова Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к.; Суюбердиева А.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Гуманитарлық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғ.к., доцент; Жолдасбекова Қ.Ө. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к.; Тұрғараев Б.Т. - «Жегі жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, з.ғ.д., профессор; Қапалбекұлы Н. - ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің ЮНЕСКО қамқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, жазушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ құрметті профессоры; Ақыш Н.Б. - ҚР БЖҒМ., Ғылым комитетінің М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғ.д., профессор; Қойгелдиев М.Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры. «Қазақстан тарихшылары» Қауымдастығының төрағасы, тарих ғ.д., ҚР ҰҒА академигі; Қабылдинов З.Е. - Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры, тарих ғ.д., профессор; Исабек Б.Қ. - Ө.Жәнібек атындағы ОҚПУ стратегиялық даму және жоспарлау жөніндегі проректоры, тарих ғ.к., доцент; Рысбаева С.Ж. - ҚР Президентінің жанындағы МБА доценті, саяси ғ.к., Қалашникова Н.П. - Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кафедрасының меңгерушісі, саяси ғ.д., профессор, ««Шаңырақ» Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедраларының Ассоциациясы» РҚБ төрағасы; Тұрсын Х.М. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д.; Қамзабекұлы Д. - проректоры. ҚР ҰҒА академигі, филология ғ.д., профессор; Жүсіп С.А. - Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры; Егембердиева С.М. - Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.д., профессор; Джурсунбаев Б.А. - ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғ.к., доцент; Ералин Қ. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Дизайн және бейнелеу өнері» кафедрасының меңгерушісі. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, педагогика ғ.д., профессор; Функ Дм.А. - Томск МУ «Антропология және этнология» институтының директоры, «Сибирские исторические исследования» ғылыми журналдың бас редакторы. РҒА академигі, тарих ғ.д., профессор; Раджабов К.К. - Өзбекстан РҒА «Тарих» институтының «Кеңес дәуірі» бөлімінің меңгерушісі, тарих ғ.д., профессор; Саипова К.Д., - М.Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университетінің «Өзбекстанның қазіргі заман тарихы» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., доцент; Юсупов С.Б. - з.ғ.д., (DSc) Ташкент мемлекеттік қаржы құқығы заң университетінің «Әкімшілік және қаржы құқығы» кафедрасының доценті; Аманжолова Д.А. - РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., профессор; Садыков Т. - Қырғыз МУ профессоры, филология ғ.д.; Дженгиз Буяр PhD докторы, «Манас» Қырғыз-Түрік университетінің профессоры; профессор Кенан Коч - Муғла С.К. университетінің профессоры, филология ғ.д.; Мартынова Н.В. - Тынық мұхит МПУ «Өнер, жарнама және дизайн» факультетінің «Дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к. РХӨА мүшесі;

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/. 2025 ж., 31 наурыздағы 72-нқ бұйрығы негізінде өзгертулер енгізілген

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 4 (28) 12 / 2025
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 4 (28) 12 / 2025
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 4 (28) 12 / 2025

Учредитель: Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент, проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского исследовательского университета имени М.Ауэзова, доктор технических наук, профессор.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, доцент. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ имени М.Ауэзова;

Торгаутова Ш.А. - докторант. Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ имени М.Ауэзова.

Состав членов редакционной коллегии: Ахмед-Заки Д.Ж. - ректор ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Сулейменов У.С. - проректор по «Научной работе и инновациям» ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Бейсенбаев С.К. - проректор по связям с общественностью и культурой ЮКИУ им.М.Ауэзова; д.педагог.н. Академик АПН; Абшенов Х.А. - директор Департамента «Научные исследования» ЮКИУ им.М.Ауэзова, Алибек С.Н. - д.и.н., доцент кафедры «История Казахстана» ЮКИУ им.М.Ауэзова; Карибаев С.У. - к.и.н., доцент кафедры «История Казахстана» ЮКИУ им.М.Ауэзова; Отарбаева Г.К. - заведующий кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Авизова А.К. - старший научный сотрудник научного центра «Археологические и антропологические исследования», к.и.н., доцент; Мынбаев Н.Ж. - руководитель НЦ «Тюркология» ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., доцент; Тлеубердиев Б.М. - старший научный сотрудник научного центра «Абайтану» профессор кафедры «Казахский язык и литература» ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н.; Кобыратбаев О.М. - ведущий научный сотрудник НЦ «Мұхтартану» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; к.техн.н., доцент; Кабылбекова З.Б. - профессор ЮКИУ им.М.Ауэзова, заведующий кафедрой «Психология и специальная педагогика», член-корреспондент МАПН, д.педагог.н.; Жолдасбекова С.А. - заведующая кафедрой «Профессиональное обучение» ЮКИУ им.М.Ауэзова, академик АПН, д.педагог.н., профессор; Алметов Н.Ш. - профессор кафедры «Современная педагогика и психология» ЮКИУ им.М. Ауэзова, д.педагог.н.; Султанов С.А. - ЮКИУ им.М.Ауэзова, профессор кафедры «Политология», д.полит.н.; Уразбаев К.М. - декан факультета «История и педагогика» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Ыбырайым А.О. - декан факультета «Филология» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Танирбергенов М.Ж. - декан факультета «Культура и спорт» ЮКИУ имени М.Ауэзова, доктор педагог.н., доцент; Спанов М.Ж. - доцент кафедры «Философия и религиоведение» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.философ.н. доцент; Айдарова А.Б. - ассоциированный профессор кафедры «Экономика» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.э.н.; Карбозова Г.К. - заведующая кафедрой «Английское языкознание» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н.; Суюбердиева А.А. - заведующая кафедрой «Иностранный язык для гуманитарных специальностей. ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.педагог.н., доцент; Жолдасбекова К.А. - доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн», ЮКИУ им.М.Ауэзова, кандидат педагог.н.; Тургараев Б.Т. - директор Международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы и Кожабеген жырау», д.юн., профессор; Капалбекулы Н. - главный научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур» под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта РК; писатель, почетный профессор ЮУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б. - главный научный сотрудник Института «литература и искусство» им.М.Ауэзова Комитета науки МОН РК, д.филолог.н., профессор; Койгелдиев М.К. - профессор КазНПУ им.Абая, председатель Ассоциации «Историки Казахстана», д.ист.н., академик НАН РК; Кабылдинов З.К. - директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, д.ист.н., профессор; Исабек Б.К. - проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКГПУ, к.ист.н., доцент; Рысбаева С.Ж. - доцент Академии ГУ при Президенте РК, к.полит.н.; Турсун Х.М. - профессор кафедры «История» МКТУ им.Х.А.Ясауи, д.ист.н.; Калашникова Н.П. - заведующая кафедрой «Ассамблея народа Казахстана» ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, д.полит.н., профессор., председатель РОО «Ассоциация кафедр АНК «Шаңырақ»; Камзабекулы Д. - проректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, академик НАН РК; д.филолог.н., профессор; Жусуп С.А. - профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»; Егембердиева С.М. - директор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, профессор кафедры «Экономика», д.э.н., профессор; Джурсунбаев Б.А. - доцент кафедры «История Казахстана» ТарГПУ, к.ист.н.; Ералин К. - заведующий кафедрой «Дизайн и изобразительное искусство» МКТУ им.Х.А.Ясауи, член Союза Художников РК, д.педагог.н., профессор; Функ Дм.А. - директор Института «Антропология и этнология» Томского ГУ, главный редактор научного журнала «Сибирские исторические исследования». Академик Российской академии наук, д.ист.н., профессор; Раджабов К.К. - заведующий отделом «Советской эпохи» института «История» АН РУзб, д.ист.н., профессор; Саипова К.Д. - д.и.н., доцент заведующий кафедрой «Новейшая история Узбекистана» Национального университета Узбекистана им.М.Улугбека; Юсупов С.Б. - д.ю.н., (DSc) заведующий кафедрой «Административное и финансовое право» Ташкентского государственного юридического университета; Аманжолова Д.А. - ведущий научный сотрудник Института «История России» РАН, д.ист.н., профессор; Садыков Т. - д.филолог.н., профессор Кыргызского ГУ; Дженгиз Буяр - доктор PhD, профессор Кыргыз-Турецкого университета «Манас»; Кенан Коч - профессор университета Мугла Сыткы Кочмана д. филолог.н.; Мартынова Н.В. - доцент кафедры «Дизайн» факультета «искусство, реклама и дизайн» Тихоокеанского ГПУ, к.педагог.н., доцент. Член РАН Искусств;

/М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/ на основании приказа №72-нқ от 31 марта 2025 годы введены изменения

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский исследовательский университет им.М.Ауэзова, 2025

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

FTAXP: 03.20

<https://orcid.org/0009-0004-9844-858X>

<https://orcid.org/0000-0003-3834-5883>

Қабыл А.М., Алдабергенова М.К.*

7M01601-Тарих педагогін даярлау БББ, 2-курс магистранты,

Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан

PhD, доцент м.а. Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан

**ЗӘКИ УӘЛИДИ ТОҒАН МЕН АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ САЯСИ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ ЖАЙЛЫ ДЕРЕКТЕР МЕН ПАЙЫМДАР**

* Автор-корреспондент: mol-nur_an@mail.ru

Аннотация: Мақалада Ахмет Зәки Уәлиди Тоған мен қазақ зиялылары арасындағы саяси, ғылыми және рухани ынтымақтастық мәселесі кешенді түрде қарастырылған. Авторлар тарихи деректер, архивтік материалдар және мемуарлық еңбектер негізінде Башқұрт автономиясы мен Алаш қозғалысы арасындағы өзара ықпалдастықтың мазмұнын ашып көрсетеді. Зерттеу барысында Зәки Уәлиди Тоғанның тұлғасы тек башқұрт халқының ғана емес, бүкіл түркі дүниесінің ортақ мұрагері ретінде бағаланады. Оның еңбектеріндегі қазақ халқының тарихы, отаршылдыққа қарсы күрес, ұлттық сана мен мәдени дербестік идеялары арнайы талдауға алынады. Мақалада сондай-ақ Алаш жетекшілері - Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы және Міржақып Дулатов сынды қайраткерлердің Зәки Уәлиди Тоғанмен идеялық және практикалық байланыстары сараланады. Екі тараптың да негізгі мақсаты – түркі халықтарының рухани және саяси бірлігін сақтау, ұлттық мемлекеттілікті жаңғырту және ана тіліндегі білім мен ғылымды дамыту болғаны айқындалады. Авторлар Зәки Уәлиди Тоғанның «Түркістан тарихы», «Натиралар» секілді еңбектерін Қазақстан тарихнамасының маңызды дереккөздері ретінде қарастырып, олардың заманауи зерттеу мен білім беру процесіндегі маңызын көрсетеді. Сонымен қатар, мақалада түркітану ғылымындағы сабақтастық пен қазіргі кезеңдегі жаңа зерттеу бағыттарына -цифрландыру, пәнаралық тәсіл және халықаралық ғылыми ынтымақтастыққа ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижесінде Ахмет Зәки Уәлиди Тоған мен Алаш қайраткерлері арасындағы байланыс тек тарихи құбылыс емес, бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның рухани тұтастығы мен ғылыми дамуына ықпал ететін идеялық негіз екені дәлелденеді.

Кілт сөздер: Зәки Уәлиди Тоған, Алаш қозғалысы, қазақ зиялылары, түркі бірлігі, ұлттық дербестік

МРНТИ: 03.20

<https://orcid.org/0009-0004-9844-858X>

<https://orcid.org/0000-0003-3834-5883>

Қабыл А.М., Алдабергенова М.К.*

магистрант 2 курса ОП 7M01601-Подготовка педагогов истории,

ЮКПУ им. Ө.Жәнібеков. Шымкент, Қазақстан
PhD., и.о.доцента. ЮКПУ имени Ө.Жәнібеков. Шымкент, Қазақстан
**ИСТОЧНИКИ И АНАЛИТИЧЕСКИЕ СУЖДЕНИЯ
О ПОЛИТИЧЕСКОМ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ ЗАКИ ВАЛИДИ ТОГАНА
С ДЕЯТЕЛЯМИ АЛАШ**

* Автор-корреспондент: mol-nur_an@mail.ru

Аннотация: В данной статье комплексно рассматриваются политические, научные и духовные связи между Ахметом Заки Валиди Тоганом и представителями казахской интеллигенции. На основе архивных материалов, мемуарных источников и документальных свидетельств авторы раскрывают содержание взаимодействия между Башкирской автономией и Алашским движением, акцентируя внимание на общих целях и идеологических ориентирах тюркских интеллектуалов начала XX века. Заки Валиди Тоган представлен не только как выдающийся башкирский ученый и государственный деятель, но и как общетюркская личность, чьи идеи и научное наследие оказали значительное влияние на формирование национального самосознания и развитие исторической мысли в Казахстане. В статье подробно анализируются его труды – «Türkistan Tarihi», «Natırlar» и другие, рассматриваемые как важные источники по истории Казахстана, отражающие процессы борьбы за независимость, становления национальной государственности и культурного возрождения. Особое внимание уделено взаимодействию Тогана с лидерами движения «Алаш» – Алиханом Букейханом, Ахметом Байтурсынулы и Миржакыпом Дулатовым. Показано, что их сотрудничество основывалось на идеях тюркского единства, национальной автономии и необходимости развития образования и науки на родном языке. В заключение подчеркивается, что наследие Заки Валиди Тогана и его контакты с казахскими деятелями представляют собой не только историко-культурный феномен, но и важный источник для современного осмысления духовного единства тюркских народов. Результаты исследования определяют новые направления изучения его научного наследия – цифровизация архивов, междисциплинарные подходы и международное сотрудничество в рамках тюркологии.

Ключевые слова: Заки Валиди Тоган, движение «Алаш», казахская интеллигенция, тюркское единство, национальная автономия

IRSTI: 03.20

<https://orcid.org/0009-0004-9844-858X>

<https://orcid.org/0000-0003-3834-5883>

Kabyl A.M., Aldabergenova M.K.*
2nd year master's students. 7M01601-Training of teachers of history educational program.
O.Zhanibekov SKPU. Shymkent, Kazakstan
PhD., acting associate professor, O.Zhanibekov SKPU. Shymkent, Kazakstan
**SOURCES AND ANALYTICAL INTERPRETATIONS
ON THE POLITICAL INTERACTION BETWEEN ZAKI VALIDI TOGAN AND
THE LEADERS OF THE ALASH**

Corresponding-author: mol-nur_an@mail.ru

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the political, intellectual, and cultural interactions between Ahmed Zeki Velidi Togan and the Kazakh intelligentsia. Drawing upon archival documents, memoirs, and historical records, the authors explore the interconnections between the Bashkir autonomy and the Alash movement, emphasizing the shared ideological and national objectives of Turkic intellectuals during the early twentieth century.

Togan is portrayed not merely as a prominent Bashkir scholar and statesman, but as a pan-Turkic figure whose ideas and academic legacy significantly contributed to the formation of national consciousness and the advancement of historical scholarship in Kazakhstan. His major works, including

Türkistan Tarihi and *Hatıralar*, are examined as essential sources for understanding the history of Kazakhstan, the struggle against colonial domination, and the pursuit of cultural and political independence.

Special attention is devoted to Togan's collaboration with the leaders of the Alash movement – Alikhan Bukeikhan, Akhmet Baitursynuly, and Mirzhakyp Dulatuly. Their cooperation is analyzed in the context of shared principles such as Turkic unity, national autonomy, and the promotion of education and science in the native language.

The article concludes that Togan's intellectual and political interactions with the Alash figures constitute not only a significant historical phenomenon but also a lasting foundation for understanding the cultural and ideological solidarity of the Turkic world. The findings outline prospective research avenues, including the digitalization of his works, interdisciplinary studies, and international academic collaboration within the framework of Turkology.

Keywords: Zeki Velidi Togan, Alash movement, Kazakh intelligentsia, Turkic unity, national autonomy, historiography, memoir sources, scholarly heritage, cultural continuity

Кіріспе

XX ғасырдың алғашқы жартысы - түркі халықтарының саяси, мәдени және рухани жаңғыру кезеңі ретінде ерекшеленеді. Бұл тарихи процестерде Ахмет-Зәки Уәлидидің (Тоған) орны ерекше. Ол - тек башқұрт халқының ғана емес, күллі түркі дүниесінің көрнекті тұлғасы, тарихшы, мемлекет қайраткері және түркітанушы. Зәки Уәлидидің идеялары мен ғылыми еңбектері түркі халықтарының ұлттық санасының қалыптасуына, ұлт-азаттық қозғалыстардың теориялық негізделуіне айрықша үлес қосты. Оның Қазақстан тарихына қатысты жазбалары – қазақ зиялыларының саяси күресі мен мәдени мұрасын зерттеуде құнды дереккөз болып табылады.

Бұл мақалада Зәки Уәлидидің өмір жолы мен ғылыми мұрасын саралай отырып, оның қазақ зиялыларымен арадағы рухани және саяси байланыстарын, сондай-ақ Қазақстан тарихына қатысты ой-тұжырымдарын жүйелеу мақсаты қойылады. Сонымен қатар, Зәки Уәлидидің «Түркістан тарихы» секілді еңбектеріндегі қазақ тарихына қатысты деректердің маңызын анықтау көзделеді.

Зәки Уәлидидің өмірі мен шығармашылығы қазақстандық ғалымдар тарапынан әр қырынан зерттеліп келеді. Бұл салада А.М.Сманова, С.Абушарип, Y.Sydykov пен А.Кумар сынды зерттеушілердің еңбектері ерекше атап өтіледі. Аталған еңбектерде Зәки Уәлидидің тарихи, ғылыми және идеологиялық көзқарастары жан-жақты қарастырылады.

Ахмет-Зәки Уәлиди 1890 жылы Башқұртстанда дүниеге келіп, жастайынан діни және зайырлы білім алып, ұлттық қозғалысқа белсене араласты. Ол 1917 жылы Башқұрт автономиясын құруда маңызды рөл атқарды. Алайда Кеңестік билікпен келісе алмаған Зәки Уәлиди эмиграцияға кетіп, Иран, Ауғанстан және Үндістан арқылы Түркияға қоныстанды. 1925 жылдан бастап Стамбул университетінде және Анкарадағы Түрік тарих институтында жұмыс істеп, өмірінің соңына дейін ғылыми-зерттеу ісімен айналысты [1, 85-92].

Теориялық бөлім

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зәки Уәлидидің ғылыми мұрасы түркітану ғылымының алтын қорына жатады. Ол бірнеше тілде (түрік, орыс, араб, парсы, француз, неміс) жазылған 200-ден астам ғылыми еңбек қалдырды. Оның «История тюрков, татар и других тюркоязычных народов» (1928), «Hatıralar» (Естеліктер), «Millî Mücadele Hatıraları», «Түркістан тарихы» (*Türkistan Tarihi*) секілді еңбектері Орталық Азия тарихының негізгі дереккөздері қатарында. Бұл еңбектерінде ол түркі халықтарының этногенезі, исламдануы, мәдени байланыстары мен саяси құрылымдары туралы терең әрі салыстырмалы зерттеулер ұсынады.

Зәки Уәлиди Тоғанның шығармаларында Қазақстан тарихына тікелей қатысты көптеген мәліметтер кездеседі. Әсіресе оның «Түркістан тарихы» атты еңбегі - қазақ

хандығы, жоңғар шапқыншылығы, Ресей империясының отарлау саясаты, Алаш қозғалысы сияқты мәселелерді қамтитын ерекше маңызды дереккөз. Ол қазақ халқының еркіндік жолындағы күресін түркі дүниесінің ортақ тағдыры ретінде сипаттап, Алаш зиялыларын ұлттық элита ретінде жоғары бағалаған. Бұл еңбектер қазақ тарихын объективті түрде қайта бағалауға үлкен үлес қосып келеді.

Нәтижелер мен талдаулар

Ахмет Зәки Уәлиди Тоған мен Алаш қозғалысы көшбасшылары арасындағы байланыс - XX ғасыр басындағы түркі халықтарының ұлт-азаттық күресінің маңызды беттерінің бірі. Зәки Уәлидидің «Естеліктер» атты еңбегінде (Hatıralar) ол Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан және Міржақып Дулатов сынды қазақ зиялыларымен кездескенін және олармен ортақ ұстанымда болғанын ашық жазады. Бұл таныстықтар әсіресе 1917–1919 жылдары, Ресей империясы құлағаннан кейінгі саяси тұрақсыздық кезінде жүзеге асқан [2, 117-123].

Зәки Уәлидидің жазуынша, Алаш қайраткерлері мен Башқұрт ұлттық қозғалысының өкілдері түрлі съездерде, әсіресе Уфа және Орынборда өткен жалпытүркі съездерінде жиі кездесіп, өзара тәжірибе алмасқан. Бұл - ұлт тағдырына алаңдаған түркі зиялыларының саяси бірлігін көрсететін маңызды тарихи көрініс.

Алашорда мен Башқұрт үкіметтері - Ресей империясының құлауынан кейін құрылған ұлттық автономиялық құрылымдар. Екеуі де өз ұлттарының болашағын кеңестік билікке қарсы дербес жолмен шешуге тырысты. 1918 жылы Башқұрт үкіметі мен Алашорда арасында бейресми ынтымақтастық орнағаны белгілі. Зәки Уәлиди - Башқұрт автономиясының жетекшісі ретінде Алаш жетекшілерімен әскери, мәдени және әкімшілік салада бірлескен әрекеттерге ұмтылды.

Кейбір деректерде 1918 жылдың күзінде Башқұрт делегациясы Семейдегі Алашорда үкіметімен кездесіп, ортақ саяси стратегияларды талқылағаны айтылған. Бұл - түркі халықтарының тарихи тағдырының ұқсастығын, олардың өзара сенім мен қолдауға негізделген бірлігін дәлелдейтін факт.

Зәки Уәлиди мен Алаш зиялыларының дүниетанымындағы ең басты ұқсастық - түркі бірлігі идеясы. Бұл идея олардың тек саяси емес, мәдени және ғылыми бағыттағы іс-әрекеттерінен де көрінеді. Олар түркі халықтарының рухани тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін ең алдымен мәдени автономияны, ұлттық білім беру жүйесін және ана тіліндегі ғылымды дамытуды көздеді.

Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық мектептер мен әліпбиді реформалау бағытындағы еңбектері мен Зәки Уәлидидің түркі тарихы мен мәдениетін зерттеуге арналған еңбектері - бір мақсатқа бағытталған әрекеттердің көрінісі. Алаш қайраткерлерінің арасында Зәки Уәлидидің ғылыми көзқарастары мен тарихи зерттеулеріне жоғары баға бергендер болған. Бұл өзара құрмет пен бір-бірінің идеялық ықпалын мойындау түркі зиялыларының озық ойлы ұрпағы екенінің дәлелі [3, 46–53 б].

Зәки Уәлиди Тоғанның «Hatıralar» (Естеліктер) атты көлемді мемуарлық еңбегі - XX ғасыр басындағы түркі дүниесіндегі саяси, мәдени, рухани қозғалыстардың маңызды дереккөзі. Бұл еңбекте ол Алаш жетекшілерімен кездесулері, идеялық пікір алмасуы туралы нақты оқиғаларды сипаттайды. Атап айтқанда, 1918 жылы Орынбор мен Уфадағы жалпытүркі съездерінде Ахмет Байтұрсынұлы мен Әлихан Бөкейханмен пікірлес болғанын, олардың түркі халықтарының дербес дамуына қатысты ұстанымдарын жақтағанын жазады.

Мұрағаттық құжаттар мен жеке хаттарда Башқұрт және Алаш зиялылары арасында әскери, ақпараттық және идеологиялық қолдау көрсетуге қатысты келіссөздердің болғаны аңғарылады. Мысалы, А.Сманов өз зерттеулерінде, Алаш әскери құрылымдарына Башқұрт үкіметі тарапынан саяси қолдау көрсетілгені туралы деректер келтіреді. Бұл фактілер – түркі зиялыларының күресін жай ғана параллель қозғалыстар емес, өзара байланысқан тарихи процесс ретінде қарауға мүмкіндік береді.

1920-жылдардан кейін кеңестік биліктің күшеюіне байланысты түркі зиялыларының көпшілігі шет елге эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. Зәки Уәлиди Иран, Ауғанстан, Үндістан арқылы Түркияға қоныс аударып, мұнда басқа да ортаазиялық және қазақ эмигранттарымен тығыз байланыста болды. Түркияға барғаннан кейін ол Стамбул университеті мен Түрік тарих институтының аясында тек ғылыми жұмыспен ғана емес, сонымен қатар панисламдық және пантүрікшіл идеяларды қайта жандандырумен айналысты.

Эмиграциядағы зиялылар өзара мәдени қоғамдар, баспа ұйымдары, газеттер мен журналдар арқылы байланыс орнатып, түркі халықтарының тарихи жадын сақтап қалуға, ғылыми мұрасын жүйелеуге тырысты. Бұл - тек саяси емес, сонымен қатар рухани, ғылыми және мәдени күрес формасы болды.

Зәки Уәлиди мен Алаш қайраткерлерінің ортақ идеясы – түркі халықтарының мәдени және саяси дербестігі. Бұл идея кеңестік кезеңдегі "интернационализм" ұранын сынау арқылы емес, нақты ғылыми деректерге, тарихи дәстүрлерге сүйеніп негізделді. Мысалы, Зәки Уәлиди өзінің «Түркістан тарихы» еңбегінде қазақ халқының мемлекеттілік дәстүрін, хандық жүйесінің заңдылығын және оның отарлық жүйемен қайшылыққа түскенін тарихи-философиялық тұрғыда дәлелдейді [4, 31-37].

Ол сондай-ақ ғылым мен білімнің ұлттық дамуындағы маңызын жоғары бағалап, түркі халықтары үшін төл тарихты зерттеу – ұлттық тәуелсіздіктің маңызды алғышарты екенін баса айтқан. Бұл идеяны Алаш зиялылары да ұстанған: Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудағы рөлі, Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» шығармасындағы ұлттық сана жайлы толғаныстары - осының айқын көрінісі.

Кесте 1. Зәки Уәлиди Тоған мен Алаш зиялыларының байланысы мен ынтымақтастығы

Аспект	Саяси және ғылыми өзара әрекеттестік	Дереккөздер мен бірлескен күрес жолдары
Негізгі тұлғалар	А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейхан, М. Дулатов	З. Уәлиди, Алаш жетекшілері
Кездесу орындары	Орынбор, Уфа, Семей	Жалпытүркі съездері, саяси кеңестер
Байланыс түрлері	Идея алмасу, саяси және мәдени келісім	Хаттар, мемуарлар, архив құжаттары
Ортақ ұстанымдар	Түркі халықтарының бірлігі, автономия	Тәуелсіздік, тарихи жақты сақтау
Басты мақсат	Ұлттық жаңғыру және мәдени тәуелсіздік	Ғылыми негізделген ұлттық идея
Дереккөздер	Естеліктер, тарихи мақалалар	Natıralar, ресми архивтер, хаттар

Ахмет Зәки Уәлиди Тоғанның тарихи мұрасы - Қазақстан тарих ғылымында ерекше мәнге ие, көпқырлы ғылыми құбылыс. Оның шығармаларында қазақ халқының этногенезі, мемлекеттілік дәстүрі, отарлық жүйеге қарсылық мәселелері кеңінен қамтылып, түркілік көзқараспен сараланады. Әсіресе «Түркістан тарихы» мен «Естеліктер» атты еңбектері - қазақ тарихын жаңа методологиялық қырынан түсінуге жол ашады [5, 24-30].

Бұл еңбектердің құндылығы - олардың тарихи дереккөзі ғана емес, идеялық-методологиялық бағдарлама ретінде қызмет етуінде. Зәки Уәлиди тарихи оқиғаларға ұлттық мүдде тұрғысынан баға беріп, қазақ зиялыларының күресін түркі өркениетінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырды. Оның еңбектері Қазақстандағы тарихнама мен деректану ғылымдарының дамуына тың серпін берді.

Қазақстандық зерттеушілердің арасында Зәки Уәлиди Тоғанның ғылыми мұрасын жүйелі түрде қарастырған авторлар бар.

- А.М. Сманова оның дүниетанымдық көзқарастарын тарихи контексте талдаса,
- С. Абушарип саяси қызметі мен Алашордамен байланысын нақты мысалдар арқылы ашады.

- Ү. Sydykov пен А. Kumar Зәки Уәлиди мен В.В. Бартольд еңбектерін салыстыра отырып, түркі халықтары тарихының методологиялық мәселелерін зерттеген.

Бұл авторлардың зерттеулері Зәки Уәлиди еңбектерінің қазіргі қазақ тарихнамасындағы ғылыми маңызын дәлелдейді. Оның идеялары - әсіресе ұлттық сана, отарлық сын, мәдени дербестік тақырыптары - бүгінгі таңда Қазақстан тарихын оқыту бағдарламаларына енгізіліп, жастардың тарихи ойлау мәдениетін қалыптастыруға ықпал етуде.

Қорытынды

Ахмет Зәки Уәлиди Тоған мен қазақ зиялыларының арасындағы саяси және ғылыми өзара әрекеттестік - түркі әлеміндегі ынтымақтастықтың терең тарихи тамырларын көрсетеді. Бұл байланыстар XX ғасырдың басындағы күрделі саяси кезеңде ұлттық мүддені қорғаудағы бірлескен ұмтылыстың көрінісі болды. Олардың ортақ идеялары - ұлттық дербестік, мәдени автономия, түркі бірлігі, ана тіліндегі білім және ғылымды дамыту - бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтқан жоқ. Алаш қозғалысы мен Зәки Уәлиди Тоғанның мұрасы - қазіргі тәуелсіз Қазақстан тарихының рухани және идеялық негіздерінің бірі болып табылады. Бүгінгі ғылым үшін бұл мұра - сабақтастық пен жаңғырудың негізі. Зәки Уәлиди мен Алаш зиялылары ұсынған ой-тұжырымдар ғылыми ұрпақтар арасында интеллектуалдық көпір қызметін атқаруда. Бұл сабақтастық қазіргі тарихшыларға, әсіресе жас зерттеушілерге ұлттық тарихты тануда әдіснама мен көзқарас тұрғысынан бағыт береді.

Болашақ зерттеу бағыттары:

- Зәки Уәлиди мұраларын цифрландыру және көптілді ғылыми айналымға енгізу;
- Алаш қозғалысы мен түркі зиялыларының өзара ықпалдастығын пәнаралық тұрғыда зерттеу;
- Түркі әлемі аясында бірлескен зерттеу жобаларын дамыту (Қазақстан–Түркия желісі бойынша);
- Зәки Уәлиди еңбектерін білім беру жүйесіне кеңінен енгізу, әсіресе тарихи деректану пәндері арқылы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сманова А.М. Ахмет Зәки Уәлиди Тоғанның ғылыми қызметі және дүниетанымдық көзқарасының қалыптасуы // Asian Journal «Steppe Panorama». 2022. №4. 85-92 б.
2. Abuşarip S. Ahmet Zeki Velidi Togan'ın toplumsal-siyasi faaliyetleri // Türkoloji Dergisi. 2014. Sayı 2. 117-123 б.
3. Элкей Н.Н., Садықов Т.С. Алаш қозғалысының қайраткері Хайретдин Болғанбаев: тарихтағы жеке тұлғаның рөлі // Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих-философия сериясы. 2023. №2. 46-53 б.
4. Тоқтарбай Е. Алаш және түркілік таным // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. 2023. №1. 31-37 б.
5. Kara A., Tayman S.T., Jarbullova S.T. Mustafa Şokay'ın fikirleri ve Türk Devletleri Teşkilatı'nın stratejik misyonu // Asian Journal «Steppe Panorama». 2025. Sayı 1. S. 24-30.

Referense liste:

1. Smanova A.M. Axmet Zaki Walidi Toğanın ғылыми қызметі және дүниетанымдық көзқарасының қалыптасуы // Asian Journal «Steppe Panorama». 2022. №4. 85-92 б.

2. Abusharip, S. Ahmet Zeki Velidi Togan's Socio-Political Activities. Turkoloji Dergisi, 2014, Issue 2, pp. 117–123.
3. Élkey N.N., Sadıqov T.S. Alaş qozgalısınnıñ qayratkeri Hayretdin Bolğanbaev: tarihtağı zheke tulğanıñ roli // Boketov atındağı Qaragandı universitetinin habarshısı. Tarih-filosofiya seriyası. 2023. №2. 46-53 b.
4. Toqtarbay E. Alaş zhane turkilik tanım // Sh. Ualikhanov atındağı Kokshetau universitetinin habarshısı. 2023. №1. 31-37 b.
5. Kara A., Tayman S.T., Jarbullova S.T. Mustafa Shokay'ın fikirleri ve Turk Devletleri Teshkilatı'nın stratejik misyonu // Asian Journal «Steppe Panorama». 2025. Sayı 1. S. 24-30.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Алдабергенова Молдир Кенесбековна** - Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ, PhD докторы, «Әлем тарихы және дінтану» кафедрасының доцентін міндетін атқарушы. Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, [mol-nur an@mail.ru](mailto:mol-nur_an@mail.ru)

МРНТИ: 03.23.07

<https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

Досмурзинов Р.К.*

докторант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,

МНС, Институт истории государства КН. МННВО РК. Астана, Казахстан

**ПРОБЛЕМЫ МОДЕРНИЗАЦИИ ТРАДИЦИОННОГО ХОЗЯЙСТВА
КАЗАХСКОГО НАРОДА В ТРУДАХ А.Н.БУКЕЙХАНОВА**

*Автор-корреспондент: rusdosmurzinov@gmail.com

Аннотация: В статье представлены научные взгляды крупного казахского политического, общественного деятеля, журналиста и публициста А.Н. Букейханова о модернизации традиционного хозяйства казахов в конце XIX - начале XX веков. Целью настоящей статьи является обобщить различные идеи А.Н. Букейханова, опубликованные в материалах прессы, в пределах единой концепции о будущем социально-экономическом развитии независимой страны. Результаты исследования включили тезисы о том, что Алихан Букейханов опирался на передовые социально-экономические воззрения, распространенные не только в Европе, но и в Азии (Япония). Идеалом социально-экономического устройства для него были «народные» органы самоуправления - земства и кооперативы, в свою очередь, основанные на традиционных структурных общностях. Основой для дальнейшего развития экономики, по мнению Алихана Букейханова, должна была стать модернизация традиционных видов хозяйства. Его работы свидетельствуют о том, что проблемы традиционной системы жизнеобеспечения должны решаться как единая комплексная проблема с учетом многих факторов, немаловажным в числе которых считал экологический. Подобный подход определенно указывал в пользу сохранения на определенной части полукочевого скотоводства, как самого адаптированного к природным условиям казахской степи хозяйственно-культурного типа.

Ключевые слова: традиционное хозяйство, традиционная система жизнеобеспечения, национальное движение «Алаш», Казахстан, казахи, А. Н. Букейханов.

FTAXP: 03.23.07

<https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

Досмурзинов Р.Қ.*

докторант, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰҰ.

ҚҒК, ҚРҒЖЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты. Астана, Қазақстан

**Ә.Н.БӨКЕЙХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
ДӘСТҮРЛІ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАҢҒЫРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

*Автор-корреспондент: rusdosmurzinov@gmail.com

Түйін: Мақалада қазақтың ірі саяси, қоғам қайраткері, журналист және публицист Ә.Н. Бөкейхановтың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығын жаңғырту туралы ғылыми көзқарастары ұсынылған. Осы баптың мақсаты тәуелсіз елдің болашақ әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы бірыңғай тұжырымдама шегінде баспасөз материалдарында жарияланған Ә.Н. Бөкейхановтың әртүрлі идеяларын жинақтау болып табылады. Зерттеу нәтижелері Әлихан Бөкейхановтың Еуропада ғана емес, Азияда (Жапония) таралған озық әлеуметтік-экономикалық көзқарастарға сүйенгендігі туралы тезистерді қамтыды. Ол үшін әлеуметтік-экономикалық құрылымның идеалы «халықтық» өзін-өзі басқару органдары - земстволар (жергілікті билік органдары) мен кооперативтер, өз кезегінде, дәстүрлі құрылымдық қауымдастықтарға негізделген. Әлихан Бөкейхановтың пікірінше, шаруашылықтың дәстүрлі түрлерін жаңғырту экономиканы одан әрі дамытуға негіз болуы тиіс. Оның жұмыстары тіршілікті қамтамасыз етудің дәстүрлі жүйесінің проблемалары бірыңғай кешенді проблема ретінде көптеген факторларды ескере отырып шешілуі тиіс екенін айғақтайды, олардың ішінде экологиялық маңызды деп санайды. Мұндай тәсіл жарты көшпелі мал шаруашылығының белгілі бір бөлігінде

шаруашылық-мәдени типтегі қазақ даласының табиғи жағдайына бейімделгендігі ретінде сақтауды айқын көрсетті.

Кілт сөздер: дәстүрлі шаруашылық, дәстүрлі өмір-қамы жүйесі, «Алаш» ұлттық қозғалысы, Қазақстан, қазақтар, Ә.Н. Бөкейханов.

IRSTI: 03.23.07

<https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

Dosmurzinov R.K.*

PhD student, L.N.Gumilyov ENU,

JRf, the Institute of State History CS MSHE RK. Astana, Kazakhstan

THE PROBLEMS OF MODERNIZATION OF TRADITIONAL ECONOMY OF THE KAZAKH PEOPLE IN THE WORKS OF A.N. BUKEYKHANOV

*Corresponding author: rusdosmurzinov@gmail.com

Abstract: This article presents the scientific views of A.N. Bukeikhanov, a prominent Kazakh political and public figure, journalist and publicist, on the modernisation of traditional Kazakh agriculture in the late 19th and early 20th centuries. The aim of this article is to summarise the various ideas of A.N. Bukeikhanov, published in the press, within a single concept of the future socio-economic development of an independent country. The results of the study included the thesis that Alikhan Bukeikhanov relied on advanced socio-economic views that were widespread not only in Europe but also in Asia (Japan). His ideal socio-economic system was based on 'people's' self-government bodies - 'zemstvo'-s and cooperatives, which in turn were based on traditional structural communities. According to Alikhan Bukeikhanov, the modernization of traditional types of economy should have become the basis for further economic development. His works show that the problems of the traditional subsistence system should be solved as a single complex problem, taking into account many factors, among which he considered the ecological one to be important. This approach clearly favoured the preservation of a certain part of semi-nomadic cattle breeding as the economic and cultural type most adapted to the natural conditions of the Kazakh steppe.

Keywords: traditional economy, traditional subsistence system, 'Alash' national movement, Kazakhstan, the Kazakhs, A. N. Bukeikhanov.

Введение

Ускорение темпов модернизационных процессов в Республике Казахстан усиливает научный интерес к творческому наследию деятелей национального движения «Алаш» в начале XX века. Особый интерес для науки представляют работы лидера движения Алихана Нурмухамедулы Букейханова (1866-1937), в которых содержатся планы о модернизации экономики и культуры будущего казахского государства.

Традиционное хозяйство на рубеже XIX-XX веков находилось в кризисном состоянии. В сложившихся условиях А. Букейханов предложил свое видение модернизации казахского хозяйства. По нашему мнению, тому есть две объективные причины. Одна из причин заключается в активизации колониальной политики, в ходе которой происходило массовое изъятие земель. Вторая причина обусловлена природным фактором, вследствие которого происходило учащение массовых падежей скота, в результате которых скотоводческая отрасль оказалась в тяжелейшем состоянии.

В советской историографии распространенным являлось мнение о том, что А.Н.Букейханов, а также другие представители национального движения «Алаш», являлись противниками реформ в казахском обществе. В частности, в различных работах подчеркивался тезис о том, что «буржуазные националисты», как называли деятелей «Алаш», придерживались старых устоев и идей о развитии страны.

В статье представлены научные взгляды крупного казахского политического, общественного деятеля, журналиста и публициста А.Н. Букейханова о модернизации

традиционного хозяйства казахов в конце XIX - начале XX веков.

Целью настоящей статьи является обобщить различные идеи А.Н. Букейханова, опубликованные в материалах прессы, в пределах единой концепции о будущем социально-экономическом развитии независимой страны.

Подобные взгляды определялись господствовавшей в этот исторический период идеологии. Их верность или ошибочность можно определить, обратившись, к трудам А.Н.Букейханова. Однако, прежде чтобы лучше понять логику и осмысление позиции А.Н.Букейханова необходимо остановиться на некоторых фактах из его жизни.

Теоретический анализ

Материалы и методы

Будущий лидер движения «Алаш» А.Н.Букейханов принимал активное участие в статистико-экономических экспедициях, организованных Министерством земледелия Российской империи. С 1896 - по 1901 г. он работает в составе в экспедиции Ф. А. Щербины. Целью экспедиции было определение земельных излишков, находившихся в собственности у казахов с тем чтобы подготовить почву для будущего переселения крестьян. Работа в Павлодарском, Каркаралинском, Семипалатинском уездах бывшей Семипалатинской и Омском уезде бывшей Акмолинской областей позволили А.Н.Букейханову установить «естественно-исторические районы, что стало «первой подобного рода работой в Казахстане». Им же были заложены основы научного изучения истории казахской земельной общины» [1,43].

Руководитель экспедиции С.П.Швецов, в которой принимает участие в 1903-1904 гг. А. Н. Букейханов, так описывает его работу: «...Работы, производившиеся в Экспедиции т. Букейхановым, весьма разнообразны по своему содержанию, что свидетельствует о многосторонней его подготовке и исследовательской деятельности в сфере народно-хозяйственных отношений. В результате этой работы была написана обстоятельная монография о казахской овце и казахском овцеводстве, которая до сих пор остается лучшим исследованием этого рода....» [1,36].

Далее, оценивая его научный вклад, С.Швецов продолжает: «Все научные работы, принадлежащие А. Н. Букейханову отличаются глубоким знанием автора предмета, тщательностью, умением подбора материала редкой добросовестностью, делающими их особо ценными и доброкачественными» [2,36]. Наряду с этим следует отметить, что организация и открытие в 1899 – 1900 гг. омского отдела московского общества сельского хозяйства (ООМСХ) была заслугой казахского ученого [1,43]. Это позволяет сделать вывод о том, что А.Н.Букейханов являлся большим знатоком традиционного хозяйства казахов.

По мнению известного ученого С.Х.Аккулы, А.Н.Букейханов предлагал, учесть и японский опыт, что даст возможность в скором времени вывести регион в ранг самых развитых государств мира [1,34]. Японский исследователь, профессор Университета Хоккайдо Уяма Томохико приходит к выводу, что казахские интеллигенты видели в Японии модель быстрого развития небольших азиатских стран [4,17]. По проекту А. Букейханова, как полагает Т. Журтбай, Казахстан должен был стать полностью экономически независимым регионом [6,456].

По мнению Э.Сеитова, А.Н.Букейханов, выступая против коренной, «революционной» ломки сложившихся хозяйственных отношений, считает что все цивилизованные народы шли к оседлости путем эволюции [9,107]. Следует отметить, что вместе с тем, А. Букейхан не считает, что с переходом на оседлость, нужно отказаться от развития скотоводческого хозяйства.

Результаты и их обсуждение

В одной из первых статей А.Н.Букейханов предрекал успех казахскому народу на пути

модернизации: «Киргизская (Казахская) степь... наверное не в дальнем будущем достигнет некоторого успеха на пути цивилизации, как народ одаренный от природы умом, способностью» [3,254].

Основой успешного развития, модернизации казахского хозяйства лидер национального движения считал развитие науки и образования. Поэтому в работе «Исторические судьбы Киргизского края и его культурные успехи», изданной в 1903 году А. Н. Букейханов отмечает необходимость создания высших учебных заведений сельскохозяйственного профиля: «Край нуждается в открытии высшего сельскохозяйственного и ветеринарного института, так как земледелие и скотоводство составляют краеугольный камень его экономического благосостояния; отсутствие же ученых и практиков-специалистов по этим отраслям отзывается весьма неблагоприятно как на их теперешнем состоянии, так и на их дальнейшем развитии...» [3,65].

В своих многочисленных публикациях в газете «Казах», вплоть до революции 1917 и в казахской советской периодической печати он пропагандировал наиболее передовые формы, методы и технологии сельского хозяйства, особенно скотоводства. При этом он опирается на опыт Швейцарии, Дании, Австралии и других стран с развитым сельским хозяйством [1,107].

В статье «Жауап хат» («Ответное письмо») А.Н.Букейханов подчеркивает: «...Бұрын адам аз, жер көп болған, мұны біздің қазақ өз көзімен көріп отыр. Жердің көп азына қарамай, жердің һәуасына қарай адам баласы мал баққан, я егін салған. Жер аз болса, жердің һәуасы егінге қолайсыз болса, мал шаруасын ұстай отырып малды көшіріп қойып, жұрт өзі отырықшы болған...» («Раньше было мало людей и много земли, об этом известно. В старину, несмотря на нехватку или довольствие земель, люди выращивали скот, сеяли зерно по приволью земли») [7, 114]. Далее, он приводит в качестве примера опыт Швейцарии и Австралии: «...Бұған мысал: Европада Швейцария жұрты жері Түркістан, Алтай, Алатаудай ғұмырында қар кетпейтін биік тау, малға жақсы, егінге жаман, адамы отырықшы болып қалада отыр, шаруасы – мал бағу. Жер аз болған соң малдың басын азайтып, сүйегін асыл қылып, мал бағып тіршілік қылып отыр. Қадағын 80 тиын, 1 сом 20 тиын біздің орыстың қаласында ірімшік осы Швейцария шығарған болады. Австралия жері біздің қазақ жері сияқты шөл, топырағы жасық болған соң Англия жұрты қой бағып, мал шаруасын қылып отыр. Австралия қойының еті төрт ай мұхитта кемемен жүріп келіп, Петербург базарында сатылады. Малы көшіп жүр, адамы қала болып отыр...» («Этому есть пример: в Европе Швейцария расположена приблизительно в тех же условиях, что и земли Туркестана, Алтая, Алатау, где есть «вечные» снежные горы, удобные для ведения скотоводства. Вследствие того, что земель мало, количество скота уменьшилось, но породы его улучшились; они занимаются скотоводством. Творог, проданный в русском городе, за 80 копеек, 1 рубль 20 копеек, был изготовлен в Швейцарии») [7,144]. Здесь же он пишет: «...Біздің ақылымызша адам баласының шаруасы бірте бірте қиыншылықпен, көп жылдарда аударылады. Мал бағып, шаруа қылып келе жатқан жұрт орыс тең жер берді деп егінші бола қоймайды. Мал шаруасы тымақ емес, төре келе жатыр деп қолға жұлып алатын. Мал шаруасын тіршілік үшін ұстап жүрген жұрт тең жер алса, үлкен аяққа тар етік киген болады. Біз қазақ ау тен жер алмай тұрып жан жағына қара дейтініміз, қазақ тең алып, осы алақандай жерге мал бақпақ бұған мал бағылмайды.Мал һәм егін шаруасы отырған, көшкеннен болмайды, жеріне жерінің һәуасына қарай болады, тағы өзге неше көп себеппен шаруа өзгертіледі...» («Согласно нашему мнению, развитие хозяйства человеческих обществ происходит эволюционным путем. Невозможно, основать развитое сельское хозяйство в краткие сроки») [7,145]. По мнению, М. Койгелдиева, из этих слов можно прийти к выводу, что А. Н. Букейхан являлся противником идей форсированного оседания казахов [8,3].

Далее, в этой же статье А.Н.Букейханов продолжает свою мысль об оседании:

«...көшпелі халық ақырында бір отырмақшы десек, 250 жылда бәрі жатақ болмақ. Міне, эволюция жолының шабаны, жер жүзінде қанша отырған мәдени халық осы ғұмырдың шабан жолымен отырықшы болған. Бұл шабан жол қағазға жазылып, он бестен жер белгілеп алғанға бұзылмайды. Мал бағып, шаруа қылып отырған халық қағазбен он бестен жер бергенге егінші болып кетпейді... Мемлекет қазақты өзінің баласының бірі қылса, қазақты осы тұрған шаруасын бұзбай орналастырар еді. Сонда қазақ неше жылда эволюция жолымен бірте-бірте отырықшы болар еді...» («Если кочевой народ постепенно встанет на путь оседания, все станут оседлыми в течение 250 лет. Так по пути эволюции столько народов достигло развитой культуры. Необходимо выдавать общинам земли по пятнадцать десятин... Если данные меры будут проведены, тогда казахи в течение некоторых лет постепенно, эволюционным путем станут оседлыми» [7,145].

В статье «Жауап хат», изданной в № 122, 123 газеты «Қазақ» в 1915 году, А. Букейханов акцентирует внимание на большой перспективе развития данной отрасли: «...Қазақ жұрты жалпы мал бағуға шебер. Мұжық кедей болса, егін салатын қызметкер болып жалданады. Қазақ кедей болса малшы болады. Оренбург, Уфа, Самара, Том губерналарында орыс көп мал ұстайды. Осылардың малшысының бәрі, қашан көрсең қазақ. Кедей қазақ жігіті елде қылар қызмет таппай, жерінен ауып баяғы қылып қалған мал бағуға бөтен жерде жалданады. Әр нәрсені амалын біліп, өз орнына жұмсаса, іс көркейеді. Мал бағуға жұрт шебер болған соң осы малды қазақ айналдырғаны жөн...» («Казахи – мастера скотоводства. Если мужик беднеет, то он становится наемным работником, сеяющим зерновые культуры. Если казах беднеет, он становится скотником. Если казахи мастера заниматься скотоводческим хозяйством, то казахам следует продолжать вести данный вид хозяйства») [7,164]. Далее, в этой же статье А. Н. Букейхан предлагает проводить селекцию домашних животных, основываясь на зарубежный опыт: «Англия араб атын тәрбиелеп өсіріп жүрістіні жүйрікке салып, араб атынан оздырып отыр. Жер үстінде ең жүрісті ат Англия аты. Біздің қазақ сиыры осы қазақ жерін жайлағанға ғылым жолында 8 мың жыл болған. Осы сиырды тәрбиелеп жақсы бұқа салып, мұжық, қалмақ сиыры атты бұғыдай қызыл, көк сиыр шығарды. Өгізі 100 пұт кіре тартады. Еті 30 пұт. Базарда қазақтың екі үш өгізі орнына сатылады. Күші төрт қазақ өгізінің күшіне парапар. Жейтін тамағы қарайлас. Қыс болса, сиыр сықырлап аязда тұрады. Құлақ құйрық үсіген. Базарда күн сайын бұл сиыр пұл. Қазақтың қойының етіндей, профессор Кулешов жазғанына қарасақ жер үстінде ет жоқ. Жер үстіндегі адам баласы өсіп, бар жарамды жер қымбаттады. Америкада Колорадо штатында бидай салып отырған жерді суарып, жоңышқа егіп ет қымбат болғандықтан, мал жайлауына, мал бағатын өріске айналдырды. Мұнда бір десятина жерге 50 қой асырайды. Австралияның қойының еті, 4 ай кеме қоймасында жатып, мұхит жүзіп Лондон, Петроградта сатылады. Мұжық егінші алып тұратын жақсы көрші болады. Екі қошқардың басы бір қазанға симас бір өнер екі кісіге кең болады. Бұл ойлаған кісіге қиын емес, сүрінді ғылым жолы... Енді жарыстан қалмайын десең, мал сүйегін асылда...» («Англия, начав разводить арабскую породу лошадей, улучшая ее, выращивать более улучшенные виды. Самый резвый вид лошади на Земле – английская лошадь. Прошло 8 тысяч лет с тех пор, как казахская порода коров распространилась по казахской земле. Мужик, улучшив казахскую породу коров, достиг таких показателей, что бык данной породы стал перевозить 100 пудов. Средней вес его 30 пудов. По данным профессора Кулешова, по вкусу нет лучше казахской породы овец. В Америке в штате Колорадо сеяли пшеницу и люцерну, увлажняя почву. Мясо австралийской породы овец проплывает через океан 4 месяца в трюме судна и продается в Лондоне, Петрограде») [7,166].

Как одну из перспективных подотраслей овцеводства А. Букейханов отметил производство шерсти: «...Мына Европа соғысын көз көріп тұр. Қанша кісі солдат қызметін қылатыны болжаулы. Аз болса, дүниедегі адамның 20% әскер кебін киеді. Мұның бар шекпені біздің қазақ қойы сияқты қой жүні болмақ. Бұл базарда бағалы болатын қойды

қазақ жерінде тұрып, тәрбиелеп, өсіріп, іс қылмаған қазақ адасқаны. Қойды жақсылап асырауға көп іс қажет емес. Қошқарды жақсыдан, ұзын сирақ, жүндіден салу, тамағын тоқ, қорасын жылы қылу, саулықты екіден артық қоздатпау, қошқар тоқты бестен асса баласы нашар туады. Қазақ ішінде базарда пұл болатын қой Қарқаралыда кедей төленгіт, бес ата-тобықты, Ақмолада тама, Атбасарда бағаналы, балталы, Торғайда торғай, Ырғыз қойы...» («Данная европейская война очевидна. Известно, сколько солдат находится на службе. Более или менее, 20% людей в мире носят военную одежду. Она состоит из шерсти, такой же как шерсть казахской породы овец. Для того, чтобы развивать овцеводство не нужно много действий. Самые «продаваемые» породы овец у казахов – каркаралинская порода кедей-толенгутов, бес ата-тобыктинцев, акмолинская порода таминцев, атбасарская порода у бағаналинцев, балталинцев, тургайская порода в Тургае, а также иргизская порода») [7,166].

В работе «Неміс мәдениеті» («Немецкая культура») обращая внимание на причины процветания Германии, А. Н. Букейханов видел образец быстрого подъема народного хозяйства. В связи с этим, он писал: «...Міне осындай тар жерде отырып бұл жұрттар күн көргені адам шеберлігі. Жер көп-азы мәдениет дәрежесіне қарай болады. Өнерсіз, жаһиды сабан біз сияқты жұртқа һәм жалғыз бидай ғана салғаннан басқа қолынан түк келмейтін орыс мұжығына ер басына жүз 15 десятина да аз. Жұрт аш, арық, егін-шөп бір жыл шықпаса, жұт, ашаршылық келеді. Міне жоғарыда жазылған Европа жұртында, орыстан басқа жұртта ашаршылық та болмайды. Мұнда адам қол жетпес құдайдың жаңбырына жалынбайды, өз қолындағы жаһид өнеріне жалынады. Жоғарыда жазылған Европа жұртының ішінде ғұмырын бақыт жолына аударған, әсіресе, неміс. Ғылым неміс халқының артықша өсімі, осымен болды деп біледі...» («Вот на такой малой земле эти народы достигают мастерства в ведении хозяйства. В европейских странах не бывает голода. В этих странах люди не молятся богу о дождях, а использует свое искусство») [7,286].

По мнению современного российского исследователя Д. Аманжоловой, деятели «Алаш» упорно бились за земство, показывая тем самым, что включение каждого обывателя в решение задач местного развития создает плодородную почву для сильного и процветающего государства [10, 50]. В статье «Земства» лидер движения «Алаш» дает следующее ему определение: «...земства жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс-мекеме, жұрттың көзі, жан ашыры, күзетшісі, қамқоры, қорғаушысы. Тұрмыс-тіршілікте земства билемейтін іс болмайды...» («земства – это учреждение, собрание, которое избирается самим народом, ячейка общества, его радатель, заботливый защитник и страж») [8,241]. Далее, отмечая функции земств, А. Букейханов пишет: «...Земства мал сүйегін тазартатын жұртқа өнер көрсетеді. Біздің қазақтың мұжық келген жеріне белгілі болған қалмақ сиыры дейтін қызыл, көк сиырымен тұқымдас. Шаруа күйлеген, мал сүйегін жақсылай білетін жұрт жақсыны жақсыға салып, тамағын күтіп таза сүйекті, базарда пұл, қызметке күшті сиыр қылып алу. Қазақ малын осы жолмен тазартса, дүниеде жоқ мал шығады. Қазақ жылқысындай көнбіс жылқы жер үстінде жоқ. Қазақтың қозысының тәтті ет жер үстінде жоқ....» («Земства занимаются работой по улучшению пород скота. Скрещивая разные породы скота, они получают лучшие породы») [7,241].

Можно считать, что А. Букейханов предлагает создание земств, поскольку он считал, что именно эта форма социального самоуправления и контроля позволит эффективно развивать хозяйство. Касаясь этого, лидер национального движения пишет: «...Земства жұртқа егін салу жолын көрсетеді. Егін тамырын ұстай білген жұртта егін шықпады болмайды. Германияда тұқымды шашқан соң, қанша астық алатыны белгілі, бұған шек жоқ. Салған тұқымына банкіден қарыз ақша алады, бір пұдына пәлен пұд түседі деп есеп қылып. Егінді салып, күн жауа ма жаумай ма деп, көкке қарап бізше отырмайды. Егін сала білетін жұртта қызмет қылса, жемісі қанша болатыны күні бұрын белгілі. Земства егін ісін осы жолға салады...» («Земства показывают путь людям, как заниматься полеводством. Для

улучшения породы и закупки коров берут займы в банках, учитывая предстоящую выгоду. Посев зерновые, не ждут как мы, пойдут дожди или нет. Земства направляют полеводство по данному пути») [7,241]. Кроме того, роль земства в жизни региона заключалась в следующем: «...Земство строит школы, клиники, больницы, учреждение культуры и искусства, дороги и мосты; открывает вузы, заводы, фабрики... Земство избирает судебную власть, формирует милицию и силы самобороны... Если казахи выберут в земство достойных людей и последуют за передовой культурой, то выживут...» [8,273]. Следует отметить, что планы создания земства как формы местного самоуправления будущего демократического государства претворились в жизнь и практически реализовались в г. Алаш (Семипалатинск) в 1918 г.

Взгляды А.Н.Букейханова на развитие земледелия представляют особую ценность. Так, в работе «Тозған егістікке жоңырышқа салсаң, бидай жақсы өседі»: «...Мал бақ, егін сал әдіс қыл, амал қыл, шебер бол, мерген бол, еңбекке білімге жалын. Еңбекке,білімге жалынған еуропалықтар – міне бес жүз жыл болады – жұт, ашты жоқ... Қазақ кедейі сен кашан осы жолға түсе аласың?» («Паси скот, сей зерно, будь мастером!») [11,210]. Далее, А. Букейханов приводит пример опыт российских крестьян: «...Жоңырышқа салған жер азотка байып қалады. Тозған егін жайға жоңырышқа, бұршақ салып алса, бидай жаңа жерге салғандай дүрілдеп өседі. Бидай мен бұршақты алмалап, лаулап отырса, егістік тозбайды, отыруды білмейді. Өгіздей өкіртті деген осы болады.

Тозған егін егуден жесір қалған ескі аңызға Волакалам мұжығы жоңырышқа салып алған соң, енді егін үш есе артық өнетін болды. Тозып пайдасыз бос жататын жер жоғалды. Ішкен-жегеннен артылып астық көбей бастады. Ашаршылық жұт жоғалды ...» («Земли, на которых высажены люцерны, богаты азотом. В обедненных землях, если посеять люцерну, то пшеница вырастет, как на новом месте. Так делают мужики Волоколама, получая в три раза больше урожайности зерна. Нет голода и джутов» [11,211].

В статье «Үлгі алыңдар! Даниядағы көператип пен ел шаруасы» («Берите пример! Кооперативное и народное хозяйство в Дании») А.Н.Букейханов призывает к рациональному развитию хозяйства: «...Біздің Ресей мұжығынан Дания мұжығы 19 жарым есе бай. Біздің Ресей мұжығы олақ егінші, Дания мұжығы шебер малшы келеді. Гәп егін салғанда, мал баққанда ғана емес: егін сал, мал бақ, кен қаз, бірақ шебер бол!...» («Датский мужик богаче нашего мужика в 19,5 раз. Наш мужик неуклюжий зерновод, а датский мужик мастеровитый скотник». Дело не в сеянии зерна или выращивании скота, будь мастером!») [11,210].

Кроме того, А.Н.Букейханов, предлагая создавать кооперативы по примеру Дании, пишет: «...Біздің қазаққа қазіргі кезде баласын оқытатын мектеп, жерін гүлдететін су, елге қызмет қылатын Боргенсен мен Миллер сықылды жігіт, май алатын, жүн жуатын, тері илейтін, ет сататын, мал өсіретін, егін салатын коператип керек...» («Нашим казахам нужны школы, в которых обучают детей; вода, которая орошает землю, джигиты, такие как Боргенсен и Миллер, нужны кооперативы, производящие масло, шерсть; дубящие кожу, а также выращивающие скот, продающие мясо и сеящие зерновые») [12,210]. Поэтому, по мнению известного исследователя С.Х.Аккулы, лидер национального движения «Алаш» предлагал создать кооперативы в целях ускорения развития сельского хозяйства [13,13].

В другой статье под названием «Игілік іс» А. Букейханов дает следующее определение кооператива: «...Кооперативтің тура тәржімесі – бірігіп әдіс қылған бір одақтас, бір отғас, құрдас мүшелер. Коперативке кірген кісі мақсұды жолдас пайдасы үшін аянбай қызмет қылған, іс білгері, басқаны халық игілігі. Осымен «кооперативті» айналдыра түрлі тәржимә қылсақ, қазақша «игілік іс» болар...» («Кооперативы – это объединения союзников, сверстников. Человек, вошедший в кооператив, является мастером, его дела – пользу народа. Кооператив создается во благо всего народа») [14, 492].

По мнению А.Н.Букейханова, кооперативному объединению хозяйств присущ

характер традиционной казахской общины. В связи с этим он пишет: «... Біздің қазақ болмысында бұл игілік іс жоқ емес. Бұрынғы уақытта қуатты, енді өмір өзгере бастағанда, біздің қазақ жұртының игілік ісі тозып, көмескіленген. Осы күні ісі мысалы құс салып, ит жүгірткен аңшы ісінде түгел көрінеді... Біздің қазақта бірігіп жүн сабап, киіз басқап, отау жапқан іс дәл Еуропа кооперативі. Қызметке қызмет күтіп күтіп, қатындар аянбай қылады. Суғарып егін салатын Жетісу, Семей облыстарында жиылып тоған шығарып, суды, егін жайды күрекке бөлген дәл кооперативтің өзі болады. Ру болып, жақын ағайын болып жігітке қалын мал беріп қатын әперген, өлгенге ас берген Еуропа кооператив болады...» («У нас, у казахов, это благо народа есть. Кооператив – это наша родовая община») [14, 492].

В статье «Мектепте кооператсия сабағы», изданной в 1926 году в журнале «Жаңа мектеп» А.Букейхан описывает важную роль хозяйства в жизни страны следующим образом: «...Қазақ елі жалпы кеңестер одағының мәдениетті елінен қанша надан болса, қазақ шаруасы мәдениетті елдердің жұртшылығынан қанша көмескі, гүлсіз болса, Қазақстандағы жасалатын жұмыс сонша ауыр, көп тығыз болмақ.

Бұл ауыр жұмыстың түпкі негізі шаруашылық: шаруашылығы тірілсе, гүлденсе, социалшылық арнамен ағып дамыса, ілгерілесе – Қазақстан да ілгерілейді...» («Во сколько раз невежественнее или беднее казахская страна от других культурных стран Советского союза, во столько раз сложна работа, которые нужно провести в Казахстане. Основа этой тяжелой работы – хозяйство; если будет процветать хозяйство, то и Казахстан будет идти вперед») [14, 492].

Выводы

Таким образом, можно сделать вывод о том, что Алихан Букейханов в своих трудах, опираясь на опыт различных стран, предлагает свой оригинальный взгляд на решение проблем модернизации казахского традиционного хозяйства. Главным в этом деле он считал взвешенность и продуманность в определении каждого конкретного хозяйственного направления. Его работы свидетельствуют о том, что традиционная система жизнеобеспечения должна решаться как комплексная проблема с учетом многих факторов, немаловажной в числе которых считал экологический. Такой подход говорил в пользу сохранения на определенной части полукошачьего скотоводства, как самого адаптированного к условиям казахской степи хозяйственно-культурного типа. Подводя итоги настоящей работе, необходимо отметить то, что творческое наследие представителей национального движения «Алаш» изучено недостаточно и перед современными исследователями, в том числе молодыми, ставится задача его осмысления. Кроме того, многие идеи плеяды казахской интеллигенции не теряют своей актуальности до сих пор и могут быть адаптированы, а также реализованы в современный период. При этом, не следует считать, что взгляды деятелей движения «Алаш» всегда являлись сходными. Идеи представителей движения «Алаш» относительно будущего казахского народа в некоторой степени различались, но объединяло выдающихся представителей казахского народа одна идея - чаяния и боль за судьбу родного народа, решение земельной проблемы.

Список литературы:

1. Аккулы С. Алихан Букейхан. Исследования, статьи, интервью. Алматы: Международный фонд «Ер Жанибека», 2016 г. 528 с.
2. Бөкейхан Ә. Н. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Т. 8. 3 Астана: Сарыарқа, 2009. 564 б.
3. Бөкейхан Ә. Н. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Т. 3. Астана: Сарыарқа, 2009. 564 б.
4. Бөкейхан Ә. Таңдамалы (избранное). Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 478 с.
5. Уяма Т. Восприятие международной обстановки начала XX в. А. Букейханом и его современниками // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығы мен

Әлихан Бөкейханның 145 жылдығына арналған «Алаш мұраты және Тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы. Астана: ТОО «Беркут-Принт», 2011. С. 13-19.

6. Жұртбай Т. Ұраным - Алаш! Алматы: Ел-шежіре, 2008. Т. 1. 469 б.

7. Бөкейханов Ә. Шығармалар. Алматы: Қазақстан, 1994. 384 с.

8. Койгелдиев М. Ұстаздың оралуы // Еуразия университеті. 2016. № 9-10. С. 3-4.

9. Сеитов Ә. Т. Проблемы отечественной истории в трудах А. Н. Букейхана // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығы мен Әлихан Бөкейханның 145 жылдығына арналған «Алаш мұраты және Тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы. Астана, 2011. С. 107-111.

10. Аманжолова Д. Уроки Алихана Букейханова // Mangi El. 2015. № 1. С. 48-51.

11. Бөкейхан Ә. Н. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Т. 1. Астана: Сарыарқа, 2009. 564 б.

12. Акқұлы С. Алаш идеясы: отаршыл Ресейден Тәуелсіз Қазақстанға дейін // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығы мен Әлихан Бөкейханның 145 жылдығына арналған «Алаш мұраты және Тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы. Астана: ТОО Беркут-Принт, 2011. С. 7-15.

13. Акқұлы С. Х. Яркий пример лидера нации // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығы мен Әлихан Бөкейханның 145 жылдығына арналған «Алаш мұраты және Тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы. Астана: ТОО «Беркут-Принт», 2011. 311 б.

14. Бөкейхан Ә. Н. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений. Т. 9. Астана: Сарыарқа, 2009. 566 б.

References liste:

1. Akkuly S. Alihan Bukejhan. Issledovaniya, stat'i, interv'ju. Almaty: Mezhdunarodnyj fond 'Er Zhanibeka', 2016 g. 528 p.

2. Bokejhan Ә. N. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Polnoe sobranie sochinenij. Vol. 8. Astana: Saryarqa, 2009. 564 p.

3. Bokejhan Ә. N. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Polnoe sobranie sochinenij. Vol. 3. Astana: Saryarqa, 2009. 564 p.

4. Bokejhan Ә. Tandamaly (izbrannoe). Almaty: Qazaq jenciklopedijasy, 1995. 478 p.

5. Ujama T. Vosprijatie mezhdunarodnoj obstanovki nachala XX v. A. Bukejhanom i ego sovremennikami. Qazaqstan Respublikasy Tәuelsizdiginin 20 zhyldygy men Әlihan Bokejhannyn 145 zhyldygyna arналған 'Alash mұraty zhөne Tәuelsiz Qazaqstan' attы halyqaralyq gylymi-praktikalыq konferencijanyн materialdarynyn zhinagy. Astana: TOO 'Berkut-Print', 2011. Pp. 13-19.

6. Zhurtbaj T. Uranyм – Alash! Almaty: El-shezhire, 2008. Vol. 1. 469 p.

7. Bokejhanov Ә. Shygarmalar. Almaty: Qazaqstan, 1994. 384 p.

8. Kojgeldiev M. Ustazdyn oraluy. Eurazija universiteti. 2016. No. 9-10. Pp. 3-4.

9. Seitov Je. T. Problemy otechestvennoj istorii v trudah A. N. Bukejhana. Qazaqstan Respublikasy Tәuelsizdiginin 20 zhyldygy men Әlihan Bokejhannyn 145 zhyldygyna arналған 'Alash muraty zhөne Tәuelsiz Qazaqstan' attы halyqaralyq gylymi-praktikalыq konferencijanyн materialdarynyn zhinagy. Astana, 2011. Pp. 107-111.

10. Amanzholova D. Uroki Alihana Bukejhanova. Mangi El. 2015. No. 1. Pp. 48-51.

11. Bokejhan Ә. N. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Polnoe sobranie sochinenij. Vol. 1. Astana: Saryarqa, 2009. 564 p.

12. Akkuly S. Alash idejasy: otarshyl Resejden Tәuelsiz Қазақстанға dejin. Qazaqstan Respublikasy Tәuelsizdiginin 20 zhyldygy men Әlihan Bokejhannyn 145 zhyldygyna arналған

‘Alash muraty zhәне Tәuelsiz Qazaqstan’ atty halykaralyq gylimi-praktikalyq konferencijany materialdarynyn zhinagy. Astana: TOO Berkut-Print, 2011. Pp. 7-15.

13. Akkuly S. H. Jarkij primer lidera nacji. Qazaqstan Respublikasy Tәuelsizdiginin 20 zhyldygy men Әlihan Bөkejhannyn 145 zhyldygyna arnalgan ‘Alash muraty zhәне Tәuelsiz Qazaqstan’ atty halykaralyq gylimi-praktikalyq konferencijany materialdarynyn zhinagy. Astana: TOO ‘Berkut-Print’, 2011. 311 p.

14. Bokejhan Ә. N. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Polnoe sobranie sochinenij. Vol. 9. Astana: Saryarqa, 2009. 566 p.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Досмурзинов Рустем** - докторант философии исторического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, младший научный сотрудник Института истории государства Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан rusdosmurzinov@gmail.com

**ЖАЛПЫ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

МРНТИ: 03.26

<https://orcid.org/0009-0009-7773-8816>

Мирзаев Дж.З.*

к.ист.н., профессор. Термез ГУ. Термез, Узбекистан

**ШИРКАТЫ ТУРКЕСТАНА
КАК ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН КОЛОНИАЛЬНОГО ПЕРИОДА**

Автор-корреспондент: mirzoi@yahoo.com

Аннотация: В конце XIX века в Туркестане начали складываться новые капиталистические отношения, где сельское хозяйство составляло основу всей экономики, и от его развития зависели все сферы общественной жизни. Сельское хозяйство Туркестана было сосредоточено в руках мелких землевладельцев. В Туркестане переход от натурального хозяйства к денежному произошел быстрее, чем в Западной Европе, поскольку этот процесс не был осложнен проблемами землеустройства. Однако, как и в Западной Европе, серьезной проблемой стала нехватка оборотных средств. Однако в Западной Европе взгляд на землю как на товар предопределил развитие ипотечного кредитования, которое решило проблему нехватки оборотных средств. Однако в Туркестане из-за религиозных традиций земля воспринималась как священный объект труда, и поэтому ипотечные сделки и долгосрочные займы под залог земли здесь не получили развития. Одним из способов преодоления этой ситуации было создание кредитных кооперативов в Туркестане. Объем экономической деятельности и, следовательно, потребности мелких производителей в наличности определяли ограниченные суммы кредитов, предоставляемых им кредитными кооперативами, отсюда и название - малый кредит. Небольшие кредитные учреждения назывались ширкатами.

Ключевые слова: Туркестан, сельское хозяйство, кредитная кооперация, ширкат, мелкие кредитные инспекторы, образование

FTAXP: 03.26

<https://orcid.org/0009-0009-7773-8816>

Мирзаев Дж.З.*

тарих ф. к., профессор. Термез МУ. Терме, Ўзбекстан

**ТҮРКІСТАН ШИРКАТЫ
ОТАРЛЫҚ КЕЗЕҢНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСЫ РЕТІНДЕ**

Автор-корреспондент: mirzoi@yahoo.com

Аннотация: XIX ғасырдың аяғында Түркістанда жаңа капиталистік қатынастар қалыптаса бастады, онда ауыл шаруашылығы бүкіл экономиканың негізін құрады және қоғамдық өмірдің барлық салалары оның дамуына байланысты болды. Түркістан ауыл шаруашылығы шағын жер иелерінің қолында шоғырланған. Түркістанда күнкөріс шаруашылығынан ақшаға көшу Батыс Еуропаға қарағанда тезірек жүрді, өйткені бұл процесс жерге орналастыру мәселелерімен қиындаған жоқ. Алайда, Батыс Еуропадағыдай, айналым қаражаттарының жетіспеушілігі үлкен проблемаға айналды. Алайда, Батыс Еуропада жерге тауар ретінде қарау айналым қаражаттарының жетіспеушілігі мәселесін шешкен ипотекалық несиелеудің дамуын алдын-ала анықтады. Алайда, Түркістанда діни дәстүрлерге байланысты жер қасиетті еңбек объектісі ретінде қабылданды, сондықтан мұнда ипотекалық мәмілелер мен ұзақ мерзімді несиелер дамымады. Бұл жағдайды еңсерудің бір жолы Түркістанда несие кооперативтерін құру болды. Экономикалық қызмет көлемі, демек, шағын өндірушілердің қолма - қол ақшаға деген қажеттілігі оларға несиелік кооперативтер беретін несиелердің шектеулі мөлшерін анықтады, сондықтан шағын несие атауы. Шағын несиелік мекемелер ширкаттар деп аталды.

Кілт сөздер: Түркістан, ауыл шаруашылығы, Кредиттік кооперация, ширкат, шағын кредиттік инспекторлар, білім

IRSTI: 03.26

<https://orcid.org/0009-0009-7773-8816>

Mirzaev J.Z.*

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Termez SU. Termez, Uzbekistan

THE SHIRKATS OF TURKESTAN AS AN ECONOMIC PHENOMENON OF THE COLONIAL PERIOD

Corresponding-author: mirzoj@yahoo.com

Abstract: At the end of the 19th century, new capitalist relations began to emerge in Turkestan, where agriculture formed the foundation of the entire economy, and all spheres of social life depended on its development. Turkestan agriculture was concentrated in the hands of small landowners. In Turkestan, the transition from subsistence to monetary farming occurred more quickly than in Western Europe, as this process was not complicated by land management issues. However, as in Western Europe, a lack of working capital became a major problem. However, in Western Europe, the view of land as a commodity predetermined the development of mortgage lending, which resolved the shortage of working capital. In Turkestan, however, due to religious tradition, land was perceived as a sacred object for labor, and therefore mortgage transactions and long-term loans secured by land did not develop here. One way to overcome this situation was to establish credit cooperatives in Turkestan. The volume of economic activity and, consequently, the cash needs of small producers determined the limited amounts of credit available to them from credit cooperatives, hence the name - small loan. Small loan institutions were called shirkats.

Keywords: Turkestan, agriculture, credit cooperation, *shirkat*, small loan inspectors, education

Введение

В конце XIX столетия в Туркестане начинается процесс возникновения новых капиталистических отношений, где основой всей экономики было сельское хозяйство, от состояния, развития которого зависели все сферы общественного бытия. Туркестанское сельское хозяйство было сосредоточено в руках мелких земельных собственников. Индивидуализм в хозяйстве при ограниченных размерах земли придавал сельскому хозяйству интенсивный характер, который в некоторых странах Западной Европы в конце XIX века служил основанием для перехода к денежному хозяйству и развитию простейших форм сельскохозяйственной кооперации. В Туркестане переход дехканского хозяйства от натурального к денежному совершился быстрее, чем в Западной Европе, ибо этот процесс не был осложнен вопросами землеустройства. Но, как и там, нехватка оборотных средств стало главной проблемой. В конкретных исторических реалиях края по всем параметрам характер сельского хозяйства Туркестана можно считать идентичным с установленным в XIX веке поземельно - правовым строем Западной Европы. Однако там взгляд на землю как на товар предопределил развитие ипотечного кредита, которым и решалась нехватка оборотных средств. В Туркестане же в силу религиозной традиции земля воспринималась в качестве священного объекта для приложения труда, а потому и ипотечные сделки, т.е. долгосрочные ссуды под залог на землю не получили здесь развития. При недостатках у населения оборотных средств главным фактором в развитии хлопкового хозяйства явилась выдача задатков под будущий урожай, что определило возникновение особого вида эксплуатации – ростовщического характера. При таком порядке даже средние урожаи хлопка вызвали платежное напряжение и только исключительно высокие урожаи спасали дехкан от финансового кризиса.

Одним из средств выхода из этого положения считалось насаждение кредитной кооперации в Туркестане. Объем хозяйственной деятельности и соответственно

потребности мелких товаропроизводителей в денежных средствах предопределили ограниченность размеров кредита, предоставляемого им кредитной кооперацией, что и определило название – мелкий кредит. Учреждения мелкого кредита получили названия *ширкатов*.

В изучении дореволюционной кредитной кооперации самым трудным и вместе с тем представляющим особый интерес является вопрос о социальном составе товариществ. Этот аспект исследуемой проблемы не получил должного освещения в исторической литературе из-за отсутствия широкого круга источников, а сделанные в ряде работ выводы противоречивы и неверны. Ко второй половине 20-х годов относится эволюция во взглядах исследователей, тогда как раньше считалось, что главной фигурой в дореволюционной кооперации был середняк. В 1926 г. один из руководителей кооперации И. Хидиралиев подчеркнул, что “это был кредит, направленный не на поддержку беднейшего и среднего дехканства” [15,29]. В начале 30-х годов А.Иткин уже писал о кредитной кооперации как источнике финансового укрепления ростовщического капитала [16,59]. Впоследствии преобладала точка зрения о социальной засоренности товариществ [17,168].

По мнению А.П.Демидова, в товариществах были объединены менее обеспеченные части сельского населения. Он пришел к выводу, что “влияние ростовщиков, баев и лиц администрации в делах кооперативов было сведено и нулю” [19, 206-207]. Эта точка зрения основывается на данных инспекторов мелкого кредита. Так, инспектор Вигандт сопоставляет размеры земельных участков, принадлежавших членам товариществ в районе их деятельности. На территории Базар-Башинского товарищества (Ферганская область) 482 хозяйства в среднем имели по 3,2 танапа, всего 1541 танап земли, у 266 членов товариществ было в среднем по 3, 18 танапа всего 855 танапов земли. Члены Каракалпакского товарищества имели по 6, 18 танапа, каждому хозяйству, входящему в товарищество, в среднем принадлежало 6,6 танапа земли. Исключение составляет Папское товарищество, все члены которого были безземельными, тогда как вне товарищества не было ни одного безземельного [19, 205-206]. Количественное преобладание в Туркестанской кредитной кооперации средних и бедных хозяйств не вызывает сомнений, однако отсутствие данных о долевом отношении к общему числу хозяйств данной группы не дает нам возможности в полной мере определить социальный состав участников.

Теоретический анализ

Материалы и методы

Первое упоминание об устройстве в Ташкенте ссудно-сберегательного товарищества относится к 1870 г. [1,129.]. В фондах НГА РУ сохранилось довольно много сообщений о товариществах с кредитными функциями, датированных последней четвертью XIX в., по которым нельзя восстановить полную картину деятельности этих товариществ [2,127; Л.20]. На взгляд исследователя, всем учреждениям, возникшим на основе кооперативных принципов в Туркестане до 1909 г., соответствует оценка, данная Л.Ф. Морозовым: «В условиях недостаточного развития капиталистических отношений возникновение кооперативов, как правило, носило случайный характер» [3,9].

Правительственные учреждения долго не давали разрешения на деятельность товариществ. Так, Совет генерала-губернатора Туркестана, основываясь на доводах управляющего казенной палатой относительно того, что «сложная организация учреждений кооперативного характера требует для успеха дела хотя бы некоторого общего правового развития населения», считал неосуществимым развитие мелкого кредита. Царскому правительству пришлось направить в Туркестан особого ревизора Управления мелкого кредита В. В. Краинского для изучения перспектив кредитной кооперации. Исследовав край и организовав несколько товариществ, он пришел к выводу, что «мусульманскому праву, изложенному в шариате и свято соблюдаемому населением, не чуждо понятие «*ширикат*»,

которое весьма близко подходит к нашему понятию полного товарищества и еще ближе к понятию кооперации, которое до сих пор не получило полной юридической формулировки в нашем гражданском праве[4,70].

Хотя первое официально малым зарегистрированное товарищество начало свою деятельность 6 мая 1907 г. в Коканде [5,17], начало массового кооперативного движения следует отнести к 1909 г. В том году число официально действовавших товариществ достигло 10, только в Самаркандской области поступило 7 заявлений с просьбой об открытии кредитных учреждений, было организовано 20 товариществ [6,596].

В мировой практике “при наличии объективных предпосылок для возникновения кооперативных форм деятельности принципы организации и функционирования кооперативных обществ вырабатывались и проводились в жизнь, как правило, не самими крестьянами”[7,52].

В Туркестане инспекция малого кредита выполняла функции организатора кооперативного движения. В 1909 г. были назначены первые инспектора мелкого кредита при Ташкентском, Самаркандском и Асхабадском отделениях Государственного банка, в деятельности которых отражались первые успехи кооперации. Инспекторы, владеющие местными языками, знают местные обычаи и нравы и разъясняют принципы организации товарищества, задачи деятельности кооперативов. На первом этапе развития они фактически выполняли функции аппарата товарищества: участвовали в выдаче ссуд, заменяли кассиров, составляли отчеты. Сильная зависимость товариществ от инспекторов была характерной чертой всей кредитной кооперации России, но в Туркестане она выразилась особенно ярко, поэтому В.А.Кильчевский писал, что “в туркестанскую кооперацию выдворилась система просвещенного кооперативного абсолютизма”[8,151].

В России не было закона, регулирующего права кооперативных организаций. Учредители товарищества должны были направлять ходатайство о разрешении в Управление по делам мелкого кредита, которое поручало губернаторам и комитетам при них следить за деятельностью товариществ. С получением разрешения об открытии инспектор, собрав учредителей и получив подписку об ответственности по обязательствам и убыткам, объявлял общее собрание открытым. Собрание избирало председателя, обычно инспектора, и приступало к выборам трех членов правления, трех членов совета, а также одного-двух кандидатов на эти должности. После выборов Собрание определяло объем сумм, предоставляемых правлению в следующих целях: на почтовые расходы; расходы по разъездам; для приобретения канцелярских принадлежностей; приобретение денежного сундука и вывески. Общее собрание устанавливало процент выдаваемых товариществом ссуд, обычно не выше 12%.

Далее проходило совместное заседание правления и совета, на котором избирались заместители, назначался счетовод-делопроизводитель, кассир, член товарищества, у которого находился второй ключ от кассы. Организационный процесс завершался вручением правлению комплектов книг и бланков, но днем открытия товарищества считался день получения ссуды от Государственного банка.

Ссуды выдавались в порядке записи заявлений, заносимых в книгу требований и только на производственные надобности. Правление следило за употреблением ссуд по назначению. Краткосрочные выдачи предоставлялись на срок от шести до девяти месяцев, так как долгосрочные лишали товарищество оборотных средств. Оплата долгов назначалась в наиболее удобные для товарищества сроки. В случае просрочки обязательств правление принимало меры по взысканию долга. Отсрочки разрешались лишь по уважительным причинам.

Процесс развития кредитной кооперации, а также сравнительные экономические показатели двух территориальных единиц за 1910-1917 гг. число товариществ возросло в 18 раз, количество членов в них в 43, суммы кредитов в 243 раза. В 1910 г. на всей территории

Российской империи существовало 6693 товариществ, из них 46 туркестанских товариществ составляли 0,7%, в 1914 году соответственно 14566 и 517 (3,5%), в 1917 г. 16477 и 846 (более 5%) [9,16].

Учреждения малого кредита в Туркестане выполняли функции канала связи между государством и мелкими товаропроизводителями, основным источником финансирования которых были государственные учреждения. В отличие от России, где основной капитал для кредитных кооперативов поставляла кулацко-ростовщическая верхушка деревни (например, в 1915 г. капитал кредитных товариществ Сибири на 60,5% состоял из вкладов и займов частных лиц [10,70]), используя свой капитал с целью получения как можно большей доли прибыли, в Туркестане негосударственные вклады составляли мизерную часть финансовых операций.

Судя по имеющимся данным, большая часть кредита использовалась на покупку скота (от 39,7% в Самаркандской области до 50,6% в Сырдарьинской области), приобретение семян соответственно 19,3 -27,6%, на наем рабочих и рабочего скота 8-14% [11,26].

Все товарищества, за редким исключением, приносили прибыль, что способствовало увеличению собственных капиталов товариществ, но даже включив к ним вклады, получались мизерные суммы. В 1917 году из 147 товариществ Самаркандской области закончили год с чистой прибылью в среднем 1069,96 руб., 3 товарищества с убытком 3375. I руб. Общая сумма вкладов составляла 95566,53 руб., в среднем на одно товарищество 63,71 руб. Собственные капиталы - на 110676,04 руб. [12, 84-100].

Таким образом, только более 2% выданных кредитов составляли собственность товарищества. В конце 1914 г. все товарищества Сырдарьинской области имели вклады 102151 руб., а в 1917 г. -285214 руб. [12,103]. Следовательно, при обеспечении рубля в среднем на одно товарищество сумма вкладов увеличивалась незначительно.

Неразвитость в Туркестане вкладов участников объясняется прежде всего острой нехваткой средств, что обеспечивало свободным деньгам большие проценты на стороне, тогда как товарищества платили 4-8% годовых.

Утверждение М.Р.Расулова о том, что товарищества "возникали в основном в переселенческих районах, населенных выходцами из европейской части России", абсолютно неверно [13,154]. В конце 1914 г. из существовавших 517 товариществ около 70 были чисто русскими или со смешанным населением, из них 35 товариществ находились в Семиреченской области, 14 в Черняевском и Аулатинском уездах Сырдарьинской области. Наиболее полные данные по Самаркандской области показывают: в области из 151 товарищества, членами которых были 43048 человек в 1917 г. только в трех товариществах насчитывалось 300 русских, т.е. около 0,7% членов товариществ [14,59].

Результаты и обсуждение

В первые годы возникновения товариществ в их рядах было много представителей более обеспеченной части населения, которые быстро поняли, что мелкий кредит весьма перспективен. Так, когда в мае 1909 г. было создано Ходжа-Ахрарское товарищество в Самаркандском уезде, среди его учредителей были владельцы от 2 до 30 танапов земли [18, Л.43]. Забитые же и находившиеся под влиянием властей и денег трудящиеся деҳкане не могли сразу осмыслить свое новое положение в делах товариществ и освоиться с ним. Поначалу деҳкане были озабочены только желанием войти в товарищество и получить из него деньги. Большинство членов не принимали участие в руководстве товариществом, основной их целью было получение ссуды. Общие собрания в товариществах проводились нерегулярно, их посещаемость была низкой.

Из-за низкой активности рядовых членов товариществ все дела находились в руках членов правления. Ссуды выделялись прежде всего членам правления, их родственникам и приближенным. Иногда в члены товарищества допускался отец и несколько его сыновей,

хозяин и его работники. Члены правления для сохранения за собой различных должностей старались пополнять состав товариществ по возможности своими сторонниками. “Инспекторы мелкого кредита принуждены были считаться с указанными явлениями, и лишь только упрочивалось положение товарищества, инспекторы начинали постепенно отфильтровывать учреждения мелкого кредита от богатых элементов” [19,206].

Постепенно в составе товариществ увеличивается численность менее обеспеченной части сельского населения. В 1913 г. в 26 товариществах Скобелевского уезда Ферганской области 7704 члена имели 92693 танапа земли, в среднем на одного участника приходилось 12,03 танапа. Из них 5973 членам (75,7%) имели до 15 танапов земли, что было ниже среднего уровня по квалификации инспекции мелкого кредита, определявшей материальное благосостояние на-селения по количеству земли. Средний уровень составлял 1674 члена (21,7%), выше среднего уровень 37 членов (0,7%)[20,Л.234 об.].

В 1915 г. “Сельскохозяйственный обзор Туркестанского края” сообщал: “Исключенных и вообще выбывших из товариществ членов составляют по преимуществу баи, торговые и такие лица, влияние которых направлено в худшую сторону” [21,27]. В Самаркандской области в 1917 г. из 29 кредитных товариществ были исключены 223 человека, из 9 ссудо-сберегательных товариществ 67 человек как баи [22, Л.45 об.]. Опасаясь исключения из рядов товарищества, баи шли на всевозможные ухищрения, например, переодевались в одежду бедняков, привлекали в товарищества своих чайрикеров или закабаленных бедняков. Большую роль в борьбе с такими явлениями сыграли инспекция мелкого кредита, а также рядовые члены товарищества.

Особенность туркестанской кредитной кооперации по сравнению с российской было преобладание ссудо-сберегательного типа товариществ. Разница между двумя типами учреждений заключалась в том, что ссудо-сберегательные товарищества не только содействовали хозяйственному обороту, но и способствовали накоплению сбережений у членов, для чего вносился пай. Так, если в 1914 г. на 293 ссудо-сберегательных товарищества приходилось 246 кредитных, то в 1917 году соответственно 566 и 260 товариществ. За весь дореволюционный период в Самаркандской, Ферганской, Сырдарьинской областях 66 кредитных товариществ были преобразованы в ссудо-сберегательные[23, Л. 3, 16, 18, 24-25.], но обратного процесса в источниках не удалось обнаружить. Основными доводами за этот тип товариществ была заинтересованность членов в делах товарищества, хорошее отношение к нему вследствие большей контактности, возможности распределения общей прибыли, которая, тем не менее, не должна была превышать 8% [24, 24].

Наибольшая доля кредитных товариществ приходилось на Самаркандскую область, где за 1915-1917 гг. из кредитных в ссудо-сберегательные были преобразованы лишь 3 товарищества. В феврале 1917 г. Управление по делам мелкого кредита разрешило преобразовать 26 товариществ, но общее собрание этих товариществ решило продолжать свою деятельность на основе кредитных кооперативов [25,35].

В этой связи мы должны остановиться на неверных выводах А.М. Аминова, утверждающего, что преобладание в Туркестане ссудо сберегательного типа товариществ, которые были менее предпочтительны в России, является следствием принудительной правительственной политики” [17, 106]. Собственно, эта точка зрения принадлежит А. Иткину, который даже пишет, правда не обосновывая свое мнение фактами, о борьбе за переход на устав кредитных товариществ[16, 54]. Если и была какая-либо борьба в этой плоскости, то, как свидетельствуют архивные материалы, в обратном направлении.

По своим размерам товарищества Туркестана отличались от российских, где наиболее распространенным типом были товарищества, в районе которых находилось от I тыс. до 2 тыс. дворов, имелись и более крупные. Эта тенденция отрицательно сказывалась на функционировании товариществ. На большой территории правление товарищества не

имело возможности знать всех своих членов, при определении размеров кредита оно руководствовалось количеством земли заёмщика. При крупных размерах товарищества отсутствовала возможность установления нормального контроля за употреблением ссуды. Практика показала, что чем меньше диапазон деятельности товарищества, тем сильнее кооперативные принципы. При крупном товариществе необходимы общее собрание либо собрание уполномоченных, когда рядовой член товарищества отстраняется от участия в работе его правления.

В 1913 г., вопреки мнению инспекции мелкого кредита о преждевременности посреднических операций, некоторые товарищества начинают снабжать своих членов хлопковыми семенами, сельскохозяйственными орудиями. В 1913 г. Шеркурганское кредитное товарищество Самаркандской области закупило у Московского торгово-промышленного товарищества 2700 пудов хлопковых семян по 65 коп. за пуд, тогда как на местном рынке обычная цена составляла 90 коп.-1 руб. за один пуд. В 1914 г. пять товариществ Самаркандской области закупили у фирмы Крафт 20 тыс. пудов семян [19, 216]. В 1916 г. уже в десяти товариществах велись посреднические операции по снабжению хлопковыми семенами [26,7].

Чартакское товарищество Наманганского уезда в 1913 г., доставив трем фирмам 851 пуд хлопка, нашла посредничество по сбыту [19, 216]. Условия военного времени не могли способствовать дальнейшему развитию посреднических операций. Количество товариществ, занимавшихся посредническими операциями, в связи с застоем в торговле, разрухой на железнодорожном транспорте уменьшается. Так, в 1917 г. в Самаркандской области посреднические операции велись только в трех товариществах, было продано хлопковых семян и плугов на 1223,25 руб. [27, 52]. В связи с продовольственным кризисом в этих операциях увеличивается доля хлеба, муки. Так, в 1917 г. Ташкентское товарищество в сфере посредничества занималось обеспечением своих членов мукой [28,120]. С возникновением в конце 1915 г. первого районного союза товариществ в Намангане, а позднее в Коканде, Маргилане расширяется снабжение населения этих районов продовольствием, что привело кредитную кооперацию и выполнению функций потребительской кооперации.

Практическое применение перспективных принципов взаимного партнерства, таких как совместное владение, контроль предприятий и долевое участие в прибылях впервые было начато товариществами кредитной кооперации. В 1914 г. Аввальское и Ярмазарское товарищества в Фергане очистили на кустарных джинах 817 пудов хлопка. В Куве и Ташлаке в 1917 г. местные товарищества, взяв в аренду заводы, очистили 4500 пудов хлопка.

Деятельность товариществ была связана не только с сельским хозяйством. В 1914 г. в старой части Ташкента действовали 5 товариществ ремесленников, в Коканде 2, в Асхабаде, Скобелеве, Андижане по одному товариществу объединяли извозчиков. В 1917 г. в Ташкенте ссудо-сберегательные товарищества объединяли следующее число членов: Беш-Агачское 257, Коштутское 223, Куулигетское 259, Чорсуйское 129, Рават-Махаллинское 84, Хасанбайское 96, Сибзорское - 265 человек [28, Л.120]. Все товарищества, за исключением Хасанбайского, обслуживали местных ремесленников.

Успешное развитие кооперативного движения требовало усиленного внимания к системе подготовки кадров. В 1913 г. организуются курсы подготовки счетоводов для товариществ [29, 260-267.] появляются первые пособия на местных языках. В 1913 г. в Самаркандской области 185 человек, используя пособие Федорова, переведенное В. П. Наливкиным, в течение 3-6 дней обучались на подготовительных курсах.

В декабре 1913 г. Х. М. Якубов и И. М. Гладышев организовали в Ташкентском уезде курсы для 9 товариществ с 18,5-часовой программой. В селении Ханабад В.В. Андреев и А. Худоярхонов с 12 по 16 декабря организовали для 23 товариществ 45-часовой курс. Только в

Ташкентском уезде в 1913 г. на курсах обучались 52 человека, в 1914 г. - 97 человек. Причем число желающих пройти курс обучения превышало количество принятых: в Паркенте из 29 желающих 22, в Чиназе из более чем 50 желающих 39 человек прослушали полный курс. В Андижане в 1913 г. окончили курсы 34 человека. В сентябре 1914 г. в Скобелеве, Андижане и Асаке были организованы курсы для 100 человек. В Скобелеве в двухнедельный срок курсисты выполнили 14 работ по записи различных операций и составили столько же месячных отчетов.

В Андижане почти все товарищества постановили отчислять из прибыли от 3 до 8 рублей на приобретение киноаппарата для демонстрации на курсах "световых картин".

Результаты обучения на курсах счетоводов очень быстро сказались на работе окончивших эти курсы. Например, в 1913 г. на 9 счетоводов, хорошо усвоивших полученные на курсах знания, была возложена обязанность инструкторов. В 1914 г. их число возросло до 15 человек. Успехи счетоводческих курсов в Кокандском районе послужили главным фактором для более широкого кредитования, а, следовательно, и дальнейшего развития кредитной кооперации. После февральской революции, 20 марта 1917 г. Временное правительство издало новый Закон "Положение о кооперативных товариществах и их союзах", в соответствии с которым регистрацию товариществ осуществлял окружной суд. Им было разрешено вырабатывать свой устав, отменялась опека министерств над товариществами и уничтожались все правовые преграды для создания союзов. Закон, упразднив комитеты мелкого кредита и сведя почти на нет руководящую роль инспекторов мелкого кредита, тем самым предоставил товарищества самим себе. В тех районах, где союзы наладили работу, объединив старые и опытные товарищества, этот закон дал им свободу действий для развития и расширения деятельности, показав при этом беспомощность неопытных товариществ, требующих содействия инспекторов.

Многочисленные ходатайства об открытии новых товариществ возвращались из управления мелкого кредита с предложением провести их через окружной суд, который требовал новый устав и явку всех учредителей. Поскольку не всегда имелась возможность удовлетворить требования суда, регистрация товарищества откладывалась.

К сожалению, имеющиеся данные не позволяют точно определить общую потребность дехканских хозяйств в кредите и уровень предоставления его товариществами. Н.П. Рогожин в 1924 г. посчитал, что за 1914 г. потребность в кредите на нужды только хлопководства составляла 36640 тыс. рублей, из них 6649 тыс. рублей, или 18,1% было выдано на нужды хлопководства. По его данным, кредитная кооперация в 1914 г. предоставила кредиты на 0336 тыс. рублей, а в 1917 г. 53294403 рубля [30, 23]. Эти данные свидетельствуют о важном экономическом значении кредитной кооперации в 1917 году.

Выводы

Кредитная кооперация Туркестана, прошедшая за восемь лет путь, который европейская и российская кооперация преодолевала десятилетиями, при всех недостатках сыграла большую положительную роль. Благодаря ей ослабло влияние ростовщического капитала, изменились условия кредитования, получили развитие производительные силы сельского хозяйства. Товарищества кредитной кооперации в Туркестане стали исходной базой для возникновения и развития других видов кооперации. В деятельности товариществ кредитные функции переплетались со сбытом продукции, ее первичной обработкой, снабжением членов потребительскими и производственными товарами.

Определяющим фактором быстрого роста кооперации стали возрастание ее экономической значимости в связи с возникновением и развитием капиталистических отношений.

Список источников и литературы:

1. Национальный государственный архив Республики Узбекистан (далее НГА РУ).
- Ф.1. Оп. 16. Д.319. Л. 129.
2. НГА РУ. Ф.17. Оп. 1. Д.18518. Л.127; Д.19107. Л.20 и др.
3. Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической: Из истории становления советской кооперации. Москва. Мысль, 1969. С.9.
4. Краинский В.В. Отчёт по командировке в Туркестанский край для изучения условий мелкого кредита. СПб: Типография М. Д. Ломковского, 1909. С.70.
- 5.НГА РУ. Ф.7. Оп. I. Д.3197. Л.14.
6. Туркестанское сельское хозяйство. 1909. №7. С.596.
7. Кооперация: место и роль в экономической истории. - Реферативный сборник. М.: ИНИОН АН СССР, 1990. С.52.
8. Народное хозяйство Средней Азии. 1924. № 2-3. С.151.
9. См.: НГА РУ. Ф.337. Оп. 1. Д.13. Л.16.
10. Иванов Б.В. Сибирская кооперация в период Октябрьской революции и гражданской войны. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1976. С.70.
11. Сельскохозяйственный обзор Туркестанского края. Ташкент: тип. лит. В.М. Ильина. С.26.
12. НГА РУ. Ф.337. Оп.1. Д.51.Л.84-100.
13. Расулов М.Р. Турксоюз и его роль в развитии потребительской кооперации в Средней Азии // Научные труды Самаркандского кооперативного. института. Т.ХII. Сер. эконом. наук. Самарканд, 1963. С.154.
14. НГА РУ. Ф.337. Оп.1. Д.31.Л.89 об.
- 15.Хидиралиев И. Условия развития сельскохозяйственного кредита в Узбекистане//Сельскохозяйственный кредит. 1926. № 2. С.29.
- 16.Иткин А. Социально-экономические предпосылки коллективизации хлопководства в Средней Азии. Ташкент: Госиздат Уз ССР, 1932. С.59.
- 17.Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии. Ташкент: Госиздат Уз ССР, С.168.
18. НГА РУ. Ф. 18. Оп. I. Д.6652. Л.43.
19. Демидов А.П. Экономический очерк хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. Москва: 20-я Гос. тип., 1926. С.206.
20. НГА РУ. Ф.1. Оп. 12. Д. 1759. Л.234, 234 об.
- 21.Сельскохозяйственный обзор Туркестанского края за 1914 год. Ташкент, 1915. С.27.
22. НГА РУ. Ф.337. Оп. 1. Д.51.С.45 об.
- 23.НГА РУ. Ф. 337. Оп. I. Д. 59а. Л. 3, 16, 18, 24-25.
- 24.Хижняков В. Кредитные и ссудо-сберегательные товарищества. 1911. С.24.
- 25.НГА РУ. Ф.337.Оп. I. Д.51. Л.35.
- 26.НГА РУ. Ф.337. Оп.1. Д.16. Л.7 об.
- 27.НГА РУ. Ф.337. Оп.1. Д.51. Л.52.
- 28.НГА РУ. Ф.337. Оп. I. Д.13. Л. 120; по Ташкентскому ссудо-сберегательному товариществу нет данных.
29. Все сведения о курсах взяты из «Протоколов совещания инспекторов мелкого кредита». Пг., 1916. С.260-267.
- 30.Хлопковое дело. 1924. №7. С.23.

Referense liste:

1. Natsional'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Uzbekistan (daleye NGA RU). F.1. Op. 16. D.319. L. 129.

2. NGA RU. F.17. Op. 1. D.18518. L.127; D.19107. L.20 i dr.
3. Morozov L.F. Ot kooperatsii burzhuaiznoy k kooperatsii sotsialisticheskoy: Iz istorii stanovleniya sovetskoy kooperatsii. Moskva. Mysl', 1969. C.9.
4. Krainskiy V.V. Otchot po komandirovke v Turkestanskiy kray dlya izucheniya usloviy melkogo kredita. SPb: Tipografiya M. D. Lomkovskogo, 1909. C.70.
5. NGA RU. F.7. Op. 1. D.3197. L.14.
6. Turkestanskoye sel'skoye khozyaystvo. 1909. №7. S.596.
7. Kooperatsiya: mesto i rol' v ekonomicheskoy istorii. - Referativnyy sbornik. M.: INION AN SSSR, 1990. C.52.
8. Narodnoye khozyaystvo Sredney Azii. 1924. № 2-3. S.151.
9. Sm.: NGA RU. F.337. Op. 1. D.13. L.16.
10. Ivanov B.V. Sibirskaya kooperatsiya v period Oktyabr'skoy revolyutsii i grazhdanskoj voyny. Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, 1976. S.70.
11. Sel'skokhozyaystvennyy obzor Turkestanskogo kraja. Tashkent: tip. lit. V.M. Il'ina. C.26.
12. NGA RU. F.337. Op.1. D.51.L.84-100.
13. Rasulov M.R. Turksoyuz i yego rol' v razvitii potrebitel'skoy kooperatsii v Sredney Azii // Nauchnyye trudy Samarkandskogo kooperativnogo. instituta. T.KHII. Ser. ekonom. nauk. Samarkand, 1963. S.154.
14. NGA RU. F.337. Op.1. D.31.L.89 ob.
15. Khidraliyev I. Usloviya razvitiya sel'skokhozyaystvennogo kredita v Uzbekistane//Sel'skokhozyaystvennyy kredit. 1926. № 2. S.29.
16. Itkin A. Sotsial'no-ekonomicheskiye predposylki kollektivizatsii khlopkovodstva v Sredney Azii. Tashkent: Gosizdat Uz SSR, 1932. S.59.
17. Aminov A.M. Ekonomicheskoye razvitiye Sredney Azii. Tashkent: Gosizdat Uz SSR, C.168.
18. NGA RU. F. 18. Op. 1. D.6652. L.43.
19. Demidov A.P. Ekonomicheskij ocherk khlopkovodstva, khlopkovoy trgovli i promyshlennosti v Turkestane. Moskva: 20-ya Gos. tip., 1926. S.206.
20. NGA RU. F.1. Op. 12. D. 1759. L.234, 234 ob.
21. Sel'skokhozyaystvennyy obzor Turkestanskogo kraja za 1914 god. Tashkent, 1915. C.27.
22. NGA RU. F.337. Op. 1. D.51.S.45 ob.
23. NGA RU. F. 337. Op. 1. D. 59a. L. 3, 16, 18, 24-25.
24. Khizhnyakov V. Kreditnyye i ssudo-sberegatel'nyye tovarishchestva. 1911. S.24.
25. NGA RU. F.337.Op. 1. D.51. L.35.
26. NGA RU. F.337. Op.1. D.16. L.7 ob.
27. NGA RU. F.337. Op.1. D.51. L.52.
28. NGA RU. F.337. Op. 1. D.13. L. 120; po Tashkentskomu ssudo-sberegatel'nomu tovarishchestvu net dannykh.
29. Vse svedeniya o kursakh vzyaty iz «Protokolov soveshchaniya inspektorov melkogo kredita». Pg., 1916. S.260-267.
30. Khlopkovoye delo. 1924. №7. C.23.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Мирзаев Джалалиддин Зайниевич** - кандидат исторических наук, профессор кафедры «Мировая история» Термезского государственного университета, mirzoj@yahoo.com

MPHTI: 03.26

<https://orcid.org/0009-0003-3464-9991>

Икромов Н.М.*

доктор PhD. доцент. Термез ГУ. Термез. Узбекистан

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНСКИХ НАХОДОК В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ДРЕВНЕЙ СРЕДНЕЙ АЗИИ

***Автор-корреспондент:** nikromov@tersu.uz

Аннотация: В статье рассматривается значение лошади в жизни кочевых и скотоводческих обществ Древней Средней Азии и обширного Евразийского региона, а также её роль в материальной культуре и мировоззрении древних народов. На основе археозоологических данных показано, что первоначально лошадь использовалась как источник пищи, а впоследствии стала средством передвижения, элементом контроля над скотоводством, военной силой и социальным символом. Находки из археологических памятников культур Сополли, Андронов, Ботай и БМАК — такие как удила, стремяна, предметы с изображениями лошадей и погребения с конями — отражают высокий уровень развития коневодческой традиции. Отмечается экологическая приспособляемость лошади, её влияние на повышение эффективности скотоводства, участие в распространении праязыков, а также религиозно-идеологическое значение этого животного. В работе анализируются древние обряды, связанные с лошадью, становление ранних ветеринарных практик и социально-экономические преобразования, вызванные распространением её использования. Особое внимание уделено роли лошади как символа власти, веры и могущества в культуре Древней Бактрии и кавийской традиции на основе археологических и письменных источников.

Ключевые слова: Древняя Средняя Азия, Евразия, кочевники-скотоводы, лошадь, археозоология, культура Ботай, культура Сополли

FTAXP: 03.26

<https://orcid.org/0009-0003-3464-9991>

Икромов Н.М.*

PhD докторы. доцент. Термез МУ. Термез. Ўзбекстан

ЕЖЕЛГІ ОРТА АЗИЯНЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫ ТАБЫЛЫСТАРЫН ТҮСІНДІРУ

***Автор-корреспондент:** nikromov@tersu.uz

Түйін: Мақалада жылқының ежелгі Орта Азия мен кең Еуразиялық аймақтың көшпелі және мал шаруашылығы қоғамдарының өміріндегі маңызы, сондай-ақ оның ежелгі халықтардың материалдық мәдениеті мен дүниетанымындағы рөлі қарастырылады. Археозоологиялық дәлелдерге сүйене отырып, жылқы бастапқыда тамақ көзі ретінде пайдаланылып, кейіннен көлік құралы, мал шаруашылығын бақылау элементі, әскери күш және әлеуметтік символға айналғаны көрсетілген. Сополли, Андронов, Ботай және БМАК мәдениеттерінің археологиялық орындарынан табылған заттар — биттер, үзеңгілер, жылқылар бейнеленген заттар және жылқылармен жерлеу — жылқы өсіру дәстүрінің дамуының жоғары деңгейін көрсетеді. Жылқының экологиялық бейімділігі, оның мал шаруашылығының тиімділігін арттыруға әсері, тілдердің таралуына қатысуы, сондай-ақ осы жануардың діни-идеологиялық маңызы байқалады. Жұмыста жылқымен байланысты ежелгі рәсімдер, ерте ветеринарлық тәжірибелердің қалыптасуы және оны қолданудың таралуынан туындаған әлеуметтік-экономикалық өзгерістер талданады. Археологиялық және жазбаша дереккөздерге негізделген ежелгі Бактрия мәдениеті мен кави дәстүріндегі биліктің, сенімнің және күштің символы ретінде жылқының рөліне ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: ежелгі Орта Азия, Еуразия, көшпелі малшылар, жылқы, археозоология, Ботай мәдениеті, Сополли мәдениеті

IRSTI: 03.26

<https://orcid.org/0009-0003-3464-9991>

Ikromov N.M.*

PhD. associate Professor. Termez GU. Termez.Uzbekistan

INTERPRETATION OF HORSE FINDS IN ARCHAEOLOGICAL SITES OF ANCIENT CENTRAL ASIA

***Corresponding author: nikromov@tersu.uz**

Abstract: The article examines the importance of the horse in the life of nomadic and pastoral societies of Ancient Central Asia and the vast Eurasian region, as well as its role in the material culture and worldview of ancient peoples. Based on the archaeozoological data, it is shown that the horse was originally used as a food source, and later became a means of transportation, an element of control over cattle breeding, a military force, and a social symbol. Finds from archaeological sites of the Sopolli, Andronovo, Botai and BMAK cultures, such as bits, stirrups, objects with images of horses and horse burials, reflect the high level of development of the horse breeding tradition. The ecological adaptability of the horse, its influence on increasing the efficiency of cattle breeding, participation in the spread of proto-languages, as well as the religious and ideological significance of this animal are noted. The paper analyzes the ancient rituals associated with the horse, the formation of early veterinary practices and the socio-economic transformations caused by the spread of its use. Special attention is paid to the role of the horse as a symbol of power, faith and might in the culture of Ancient Bactria and the Kavian tradition based on archaeological and written sources.

Keywords: Ancient Central Asia, Eurasia, nomadic pastoralists, horse, archeozoology, Botai culture, Sopolli culture

Введение

В древнейшие времена кочевые и скотоводческие сообщества, сформировавшиеся в различных регионах Средней Азии, представляли собой важный этап в развитии общества. Они в основном занимались экстенсивным пастбищным скотоводством и создали специфический образ жизни, социальное устройство, религиозные представления и материальную культуру.

Кочевничество представляло собой непрерывные перемещения общества с целью поддержания социальной жизни, рода и выживания [22;198–199.]. Одним из ключевых факторов формирования культуры кочевников была лошадь.

Возникает вопрос: какую роль сыграла лошадь в развитии человеческого мышления? Почему именно лошадей стали разводить? Эти вопросы остаются предметом дискуссий среди региональных исследователей. На протяжении тысячелетий большие расстояния служили преградой для передачи идей и технологий. Для людей, путешествующих пешком, преодоление таких расстояний было крайне трудным или практически невозможным. Одомашнивание лошади решило эти проблемы и стало ключом к освоению обширных пастбищ и новых территорий [9;221.].

Изначально, вероятно, лошадей содержали с целью обеспечения запасов живого мяса на зиму. Содержать лошадей зимой было проще, чем крупный рогатый скот или овец, поскольку те с помощью носа отбрасывают снег, а лошади используют свои крепкие копыта. Овцы могут пастись на мягкой, слегка присыпанной снегом зимней траве, но при плотном снежном или ледяном покрове их носы замерзают, а на пастбище с большим количеством корма под ногами они остаются голодными. Одним из важнейших экологических факторов кормления скота зимой является неспособность животных видеть

траву под снегом и особенно усваивать мягкий свежесвыпавший снег.

Если снежный покров полностью закрывает кормовые ресурсы пастбища и не обеспечивается искусственное кормление, это может привести к смертельным последствиям для домашних животных, выпасаемых на открытых пространствах. Крупный рогатый скот и овцы не способны самостоятельно пробивать лед на водоемах, так как их биологические инстинкты не предназначены для таких действий. Напротив, лошади в экстремальных зимних условиях, когда трава полностью скрыта под снегом, обладают специфическими инстинктивными способностями к выживанию [25; 2.]. Они разрушают ледяной или плотный снежный слой не носом, а копытами, находят скрытые растения и питаются ими.

Эти биологические рефлексы демонстрируют экологическую адаптивность лошадей и их особенности, сформированные в процессе естественного отбора. Благодаря этому, лошади способны удовлетворять свои потребности без внешнего источника воды или корма в течение короткого периода, что позволяет отнести их к видам животных с частично автономной стратегией питания.

Теоретический анализ

Материалы и методы

При раскрытии темы данной статьи использовались различные источники и литературные материалы, обладающие значительной источниковедческой ценностью, включая основной священный текст зороастризма — «Авесту», надписи в Бехистуне, труды Геродота и Арриана, а также работы отечественных и зарубежных исследователей, таких как А.А. Аскаров, В.И. Сариниди, Е.В. Ртвеладзе, А.С. Сагдуллаев и Ш.Б. Шайдуллаев.

С методологической точки зрения при анализе материала применялись принципы сравнительного исследования, хронологическая последовательность, объективность, историзм и системный подход.

Результаты и обсуждение

В бронзовом веке на территории Древней Средней Азии лошадь в жизни кочевых и скотоводческих сообществ занимала важное место не только как основной транспорт, но и как символ военной мощи, экономического богатства и социального статуса. Такие качества лошади, как подвижность, скорость и сила, делали её неотъемлемым элементом повседневной жизни, военной и мирной политики, а также культурного сознания этих обществ.

Археозоологический анализ костей лошади свидетельствует о ранних этапах использования животных не как тягловой силы, а как средства передвижения. По данным Ш. Бёкё, в энеолите лошадей употребляли как пищевой ресурс, тогда как в бронзовом веке они использовались для управления скотом и транспортировки.

Найденные кости лошадей на памятнике Анов в Южном Туркменистане имеют особое значение [6;56.]. Обнаружение узды подтверждает, что лошадь играла важную роль в жизни общества как транспортное средство. В.И. Сариниди исследовал остатки лошадей на памятниках Гонур, Келлели и Тайп [6;56.], что свидетельствует о развитии у древних людей значимых знаний по коневодству.

Увеличение поголовья скота и формирование навыка верховой езды в начале бронзового и раннего железного веков существенно повлияло на совершенствование образа жизни кочевых скотоводов. Эти обстоятельства, в первую очередь, привели к изобретению костяных, затем бронзовых, а позже и железных уздечек. Позднее скотоводы стали использовать также седла и стремена [1;200.].

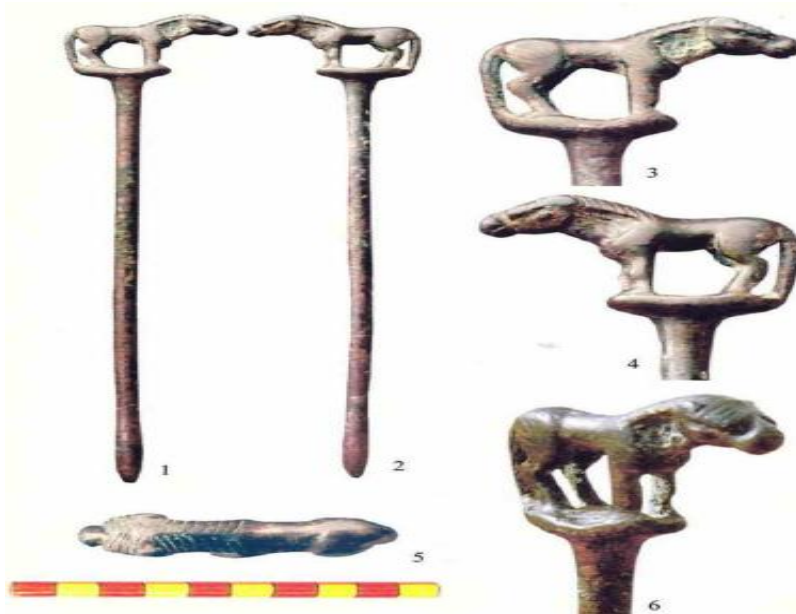

Рисунок – 1. Бронзовое украшение для волос длиной 18 см, найденное на кладбище Зардча-Халифа близ Пенджикента

Вблизи Саразма, в районе Панжикента, на памятнике Зардча-Халифа было найдено 8 дисковых костяных узд, из которых 6 восстановлены. Диаметр этих узд составляет около 8 см, с большим отверстием в центре. Они фиксировали узду в пасти лошади и обеспечивали более лёгкое управление животным. Эти архаические предметы характерны только для синташтинского комплекса Урала [10;270.].

На памятниках культуры Андронов в Евразии встречаются многочисленные лошадиные узды. На южной границе их распространения, на памятнике Джаркотон огнепоклоннического комплекса культуры Сополли, при строительстве оборонительных стен были найдены узды, характерные только для кочевых народов Евразии [23;25–31.], что свидетельствует о развитом коневодческом сознании кочевников.

Жители южного региона современного Узбекистана, относящиеся к населению бронзового века Джаркотоны, не разводили лошадей для питания. Археологические исследования показывают, что они содержали породистых лошадей. Анализ памятников культуры Сополли показывает, что лошади жили 10–15 лет. Несмотря на отсутствие точных письменных или числовых данных о сроке жизни, остеологический анализ подтверждает, что животных кормили до самой смерти и использовали в основном для повседневной жизни и военных целей [6;56.].

Впоследствии лошадей разводили с сохранением их природных качеств, главным образом для кормления скота. Верховая езда значительно повышала продуктивность и эффективность скотоводства на евразийских пастбищах. По сравнению с пешими пастухами, на лошадях всадники могли контролировать большее количество крупного рогатого скота и овец, что способствовало накоплению большего количества животных. Крупные стада, несомненно, требовали обширных пастбищ. Так, если пеший пастух с хорошей собакой мог пасти около двухсот овец, то верхом на лошади тот же человек с той же собакой мог управлять стадом из примерно пятисот голов. С древнейших времен в Евразии разводили различные виды диких аборигенных

Рисунок – 2. Золотая серьга с изображением лошади, найденная на памятнике Миншункур

лошадей. Степи Евразии стали единственным местом, где лошади выжили после последнего ледникового периода.

На территории Древнего Турана первые попытки приручения лошадей относятся к IV–III тысячелетиям до н.э., к неолит-энеолитической культуре Ботай на территории Северного Казахстана — одному из первых мест, где лошадь была одомашнена, что известно мировой науке. Название этой культуры связано с местом Ботай, раскопанным археологом В. Зайбертом в 1980-х годах [12; 70–75.]. Лошади Ботая по морфологическим признакам ближе не к палеолитическим диким лошадям региона, а к домашним лошадям бронзового века.

Приручение лошадей около 3500 года до н.э. стало одним из значительных достижений носителей культуры Ботай. Жители Ботая научились готовить кумыс из жеребьячьего молока. В IV тысячелетии до н.э. они одними из первых использовали удила. Для сохранения конского мяса устраивали специальные ямы и искусственные загородки [16; 2–3.].

Кочевые народы использовали лошадей и в военных целях, однако до железного века стрельба с лошади развивалась неэффективно по трём причинам. В бронзовых могилах кочевников пустынь находили луки длиной от 1 до 1,5 м, которые было неудобно использовать верхом на лошади. Примерно к 1000 году до н.э. был изобретён короткий, обмотанный, составной лук, позволявший всадникам эффективно стрелять с лошади, так как его длина компенсировала колебания спины животного [1; 223.].

Лошадей также можно рассматривать как транспортное средство, способствовавшее распространению различных культур, включая протоязыки. Роль лошади в оседлых и кочевых обществах, а также её влияние на распространение протоязыков (или ранних языков) активно обсуждается в исторических и лингвистических исследованиях. Особое внимание следует уделять распространению лошадей в Древнем Туране и других регионах и их влиянию на развитие протоязыков. Кочевники переселялись в разные территории и взаимодействовали с другими народами и обществами, что, в свою очередь, способствовало взаимному влиянию языков.

Древние народы изготавливали печати и металлические изделия с изображениями сцен охоты, животных, зооморфных узоров, змей и крокодилов. Особого внимания заслуживает бронзовое украшение для волос длиной 18 см с изображением коня наверху, найденное на кладбище Зардча-Халифа близ Пенджикента, на левом берегу реки Зарафшан. [3; 1–40., 6; 53.].

Хотя зооморфные молотки и иглы широко распространены в захоронениях БМАК, ни на одном из них ранее не встречалось изображение лошади. Это первый случай обнаружения археологического материала с подобным мотивом [3; 24.]. По этой причине известный археолог Э. Энтони интерпретирует данное захоронение как погребение переселенца с севера [1; 431.].

Молотки с зооморфным орнаментом на верхней части находили на памятниках Сополлитепа, Джаркотона, Даштли-3, бактрийских кладбищах, Хисар-3 и в сокровищнице Хак [14; 51.]. Однако молотки с изображением лошади на верхней части, как считается, не характерны для аграрной культуры, а принадлежат к культуре Андроново.

Ситуация напоминает изображение лошади на отслеживаемом золотом кольце, найденном на памятнике Миншункур, а также на ножах, найденных на кладбище Сейминг в Сибири [19; 13–17.].

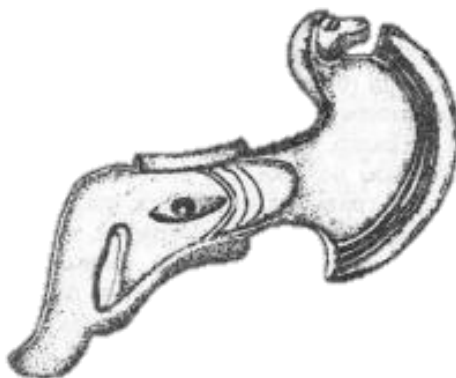

Рисунок – 3. Медный топор в форме гребня с изображением лошадиной головы

Кроме того, А.С. Сагдуллаев отмечал, что в районах Древнего Турана уже в VII–VI тысячелетиях до н.э. занимались коневодством [18; 63.]. Природная среда, оседлость и кочевой образ жизни существенно влияли на практику погребения лошадей [7; 62–63.].

В северных районах Древнего Турана обычай погребения был связан с лошадей, а в южных - с козами и овцами. На обширных степных территориях многочисленные захоронения подтверждают важную роль лошадей в жизни кочевых скотоводов.

В.И. Сарианиди [4; 42., 20; 63.] приводит несколько доказательств существования лошадей в регионе БМАК с древнейших времён. В частности, он отмечает, что рядом с известной «царской могилой» на северной части Гонура был найден труп жеребёнка без головы, а среди погребального инвентаря самой «царской могилы» имелась бронзовая скульптура головы лошади, установленная на деревянной палке (возможно, символ вожества), а также изображение головы лошади на гребенчатом медном топоре [6; 56.].

Кроме того, на печати БМАК изображён человек, сидящий на животном, напоминающем быстро движущуюся лошадь. При этом Сарианиди отмечает, что население региона не употребляло лошадей в пищу и, возможно, не проявляло к ним особого интереса [2; 16.].

Однако, учитывая, что жители региона занимались оседлым земледелием и

домашним скотоводством, они могли обеспечивать себя достаточным количеством пищи, поэтому в мясе лошадей не было необходимости.

Кроме того, как уже отмечалось, изображение лошади на печатях и металлической палке, найденной в погребении правителя, а также отдельное захоронение лошади свидетельствуют о том, что лошадь воспринималась населением региона как священное животное и могла служить символом власти.

На севере Туркестана погребение с лошастью сформировалось как древний ритуал. Поскольку жители степей занимались коневодством, вместе с умершими в могилы часто клали лошадей. Развитие коневодства в VII-VI вв. до н. э. оказало значительное влияние на погребальные обряды [7; 63.].

Подобная традиция наблюдалась и у других народов, в частности у славянских племен. Согласно их представлениям, лошадь интерпретировалась как символ человека, и её голова отделялась от тела при погребении [17; 22., 7; 63.]. Этот обычай свидетельствует о древних верованиях, отражающих символическую связь человека и животного. Найденный на памятнике Гонур жеребёнок без головы также демонстрирует сходство религиозных представлений о лошади у разных народов.

Лошади также способствовали развитию знаний в области медицины и ветеринарии среди кочевых и оседлых народов. Поскольку ветеринарные услуги в раннее скотоводство были слабо развиты, сведущие люди, способные лечить болезни животных, встречались крайне редко. Поэтому пастухи на протяжении веков применяли практические методы, сформированные человеческим опытом, и брали на себя уход за лошадьми. Они пытались лечить различные болезни у животных с помощью кормов и лекарственных трав, а раны очищали от червей, промывали и накладывали лекарственные растения или смазывали жиром. При болезнях желудочно-кишечного тракта и других внутренних органов использовались отвары трав и природные средства. Даже в древних государствах Средней Азии лошадь занимала особое место. В частности, в Древнем Бактрийском царстве лошадь считалась покровителем правителей.

Правители Бактрии полагались на конницу как на основную военную силу. С помощью кавалерии цари укрепляли центральную власть, контролировали пограничные территории, собирали налоги и подавляли восстания. Бактрийские правители часто изображали себя с лошастью или через символику лошади, демонстрируя свою военную мощь и политическую силу, основанную на кавалерии.

Например, на печати I века до н. э., найденной в селе Джончекка, Сурхандарьинской области, изображён летящий божественный правитель, а его ноги имеют элементы, напоминающие лошадиные копыта. Художник из Бактрии придал изображаемому человеку «копыта летящей лошади», что усиливало божественность и символическое значение фигуры [13; 19-20.].

Следует особо отметить, что период изготовления данной буллы можно определить по длинной мантии изображённого на ней человека. По одежде и внешнему виду она полностью соответствует одеяниям баактрийцев, изображённых в руинах Персеполя, которые приносили дары и налоги древнеперсидским правителям [5; 231.].

Использование лошади как политического символа отражает власть баактрийских правителей и их связь с религией. В их именах также встречается слово «asr» (лошадь), например, Кавий Арватасп, Кавий Виштап, что подтверждает символику лошади как знака власти и божественной силы [13; 22-23.].

В 2010 году на территории села Джончекка, Сурхандарьинская область, была найдена булла, на которой ярко прослеживается сочетание образа божественного правителя и символа лошади. Булла выполнена из глины, на её поверхности изображены летящие фигуры людей, царственные постаменты и растения типа кункори. Образ божественного человека изображён с ногами, напоминающими ноги летящей лошади, что имеет

символическое значение [24; 86.].

Кроме того, на множестве керамических и скульптурных изделий, найденных в Бактрии, также часто встречаются изображения лошадей. Это свидетельствует о том, что лошадь имела не только военное и политическое, но и религиозное значение.

Правители Бактрии также считались религиозными наставниками. Кавий Виштап был первым правителем, принявшим учение Заратуштры и оказавшим значительное влияние на его распространение [15; 147.]. Под влиянием зороастризма лошадь почиталась как священное животное.

На религиозных церемониях и в политической символике лошадь проявлялась как знак силы, чистоты, защиты и солнца. В Бактрии и соседних регионах лошадь считалась священным животным на обрядах.

Кроме того, среди кочевых народов верховая езда и бой на лошадях являлись признаком высокого военного мастерства и социального статуса. Конные войска были основным фактором силы Бактрии и других государств Центральной Азии.

Знатные баактрийские лошади, такие как знаменитые небесные лошади долины Довон (Древняя Фергана), пользовались большой известностью и считались символом власти и силы. Древние баактрийцы вели торговлю через Лазуриновый путь с такими странами, как Древний Египет, Месопотамия, Ассирия и Иран, где лошади играли важную роль. Торговля лошадьми способствовала расширению экономических и культурных связей Бактрии.

В Китае, Иране и Римской империи лошади также почитались как символ власти и знатности. В Бактрии владение высококачественными породистыми лошадьми у правителей демонстрировало их богатство и могущество. Иногда лошади использовались как дипломатические подарки, укрепляя союзы между государствами.

Выводы и заключение

Следует подчеркнуть, что лошадь сыграла революционную роль в истории человечества. Эти изменения включают в себя:

- ❖ Верховая езда позволила людям преодолевать большие расстояния с высокой скоростью, проводить военные походы и значительно усиливать боевую мощь. Это привело к революции в военной стратегии и тактике ведения войн.

- ❖ Лошадь изменила транспорт, торговлю, скотоводство и систему обработки земель, существенно ускорила и расширила экономическую деятельность.

- ❖ Общины или элиты, владевшие лошадьми, получили преимущество перед другими, что способствовало формированию классового деления, иерархических структур и централизованных форм управления.

- ❖ Лошадь стала символом физической силы, свободы, военного мастерства и божественности, оказывая влияние на мифологию, религию и систему ценностей.

- ❖ Преодоление больших расстояний с помощью лошадей способствовало миграции народов, формированию браков, генетических потоков и популяций.

- ❖ Кочевые группы всадников (например, носители индоевропейских языков) расселялись на обширных территориях, способствуя распространению своих языков среди других народов.

- ❖ В древней Бактрии лошадь занимала центральное место как символ государственной власти, военной мощи, религиозных верований и социального статуса. Археологические находки и письменные источники подтверждают многогранное значение лошади в обществе Бактрии. Лошадь считалась не только символом военной и политической силы, но и священным, обожествлённым животным в религиозной и культурной жизни.

❖ Роль лошади в Бактрии демонстрирует сходство с другими древними цивилизациями Центральной Азии и Ирана, раскрывая общие черты конной культуры региона. При этом отношение к лошади в Бактрии наглядно показывает тесную связь между управлением государством и религиозными представлениями.

Список литературы:

1. Anthony D.W. The Horse, The Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. Princeton: Princeton University Press. 2007. 576 p.
2. Kristiansen K., Hemphill B., Barjamovic G., Omura S., Yücel Senyurt S., Moiseyev V., Gromov A., Eylem Yediay F., Habib Ahmad, Abdul Hameed, Abdul Samad, Nazish Gul, Muhammad Hassan Khokhar, Peter de Barros Damgaard. Archaeological supplement A to Damgaard et al. 2018: Archaeology of the Caucasus, Anatolia, Central and South Asia 4000-1500 BCE. 2018. 32 p. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1240516>
3. Kuzmina E.E. The first wave of Indo-Iranians to the South. // Journal of Indo-European Studies, 29 (1-2). 2001. P. 1-40.
4. Sarianidi, V.I. Margiana and Protozoroastrianism. Athens: Kapon Editions. 1998. 190 p.;
5. Walser G. Persepolis. Tübingen, 1980. P. 231.
6. Аванесова Н.А., Ташпулатова Н.А. К проблеме коневодства Средней Азии // Археология Узбекистана, № 1(4). Самарканд: 2012. С. 50-60.
7. Азизов А. Ўзбек халқининг ҳайвонот оламига оид қарашлари. Ташкент. Фан. 2024. 208 б.
8. Априан. Anab. VI, 24
9. Асқаров А. Қадимги Турон энеолит, бронза ва илк темир даври цивилизациялар тарихидан лавҳалар. Ташкент. Фан, 2023. 360 б.
10. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство, 1992. 408 с.
11. Геродот. История в девяти книгах. I, 153. (пер. Г.А. Страновского). Ленинград. 1972. 501 с.
12. Зайберт В.Ф. Ботайская культура. Алматы. «Қазақпарат», 2009. 576 с.
13. Икромов Н.М. Қадимги Бактрия Кавийлиги. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Термиз. 2020. 141 б.
14. Кузьмина Е.Е. Арии - путь на юг. Москва. Спб.: Летний сад, 2008. 557 с.: ил., к., портр., табл.: 22 см.
15. Лившиц В.А. Общество Авесты // История таджикского народа. Т.1. Москва. 1963. С. 147.
16. Нурушев М.Ж. Эволюция процесса одомашнения (доместикации) ботайской лошади и ее место в филогении рода *Equus caballus*. // Бюллетень Оренбургского научного центра УрО РАН, №4.1-1. 2019. С. 1-10. <https://obrazovaka.ru/istoriya/botayskaya-kultura.html>
17. Пикалов Д. Мифология и космогония ираноязычных кочевников Евразии. Москва. LAP Lambert Academic Publishing, 2011. 177 с.
18. Сагдуллаев А.С. Бактрийская легенда. Ташкент. Узбекистан, 1990. 63 с.
19. Сарианиди В.И. Арийская проблема и новый археологический материал. Москва. Наука и человечество, 1989. С. 13-17.
20. Сарианиди В.И. Древности страны Маргуш / Отв. ред. А.А. Росляков; АН ТССР. Ашхабад. Ылым, 1990. С. 63. 316 с.
21. Струве В.В. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. Ленинград. 1968. 142 с.
22. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. Москва. Наука, 1971. 256 с.

23. Шайдуллаев Ш.Б., Дитрих Хуфф. Некоторые результаты работ Узбекско-Германской экспедиции на городище Джаркутан // ИМКУ, Вып.30. Самарканд: Институт археологии АН РУз, 1999. С. 25-31.

24. Икромов Н.М., Файзиев А.А. Кави и их роль в государственности в Древней Бактрии в период формирования. // Археология Евразийских степей, (2), 2025. – С. 84–90. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2025.2.84.90>

25. Ikromov N. Fayziyev A. About the nature and ecological state of places where farm horses are bred. E3S Web of Conferences. 587. 04011. [DOI: 10.1051/e3sconf/202458704011](https://doi.org/10.1051/e3sconf/202458704011).

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Икромов Нозим Музрапович** - доцент кафедры истории Узбекистана и источниковедения Термезского государственного университета, Доктор философии (PhD) по историческим наукам. Эл. почта: nikromov@tersu.uz; Тел.: [+998936350216](tel:+998936350216)

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОСАЯСИ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ ПРОЦЕСТЕРІ
ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА
ETHNOPOLITICAL AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES
OF MODERN KAZAKHSTAN**

MPHTI: 00.08

<https://orcid.org/0009-0001-3801-0525>

Мыскина А.

Магистрант 2 курса образовательной программы

7M03109 - «Этнополитология» ЕНУ им. Л.Н.Гумилева. Астана, Казахстан

СМИ КАК ЦИФРОВОЙ ЭТНОМЕДИАТОР: ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАЦИИ

Автор-корреспондент*: sashonokm@gmail.com

Аннотация: Вопросы межэтнического согласия особенно актуальны в полиэтническом сообществе, основополагающей характеристикой которого является культурное разнообразие. Казахстан является страной, в которой проживают представители более ста этносов. Поэтому вопросы этномедиаии играют важную роль: процесс профилактического урегулирования конфликтной напряженности изучается в профильных институтах, ведётся постоянная работа по совершенствованию инструментов и методов поддержания межэтнического диалога и противодействия языку вражды. В условиях информационной революции и цифровизации значительное место занимает роль средств массовой информации и социальных платформ как цифрового этномедиаатора, обеспечивающего открытый диалог, достоверную информацию и формирование конструктивных коммуникативных установок. Одним из ключевых аспектов профилактического компонента этномедиаии является коммуникация, осуществляемая через традиционные и цифровые каналы. В статье рассмотрены особенности построения коммуникации в поле влияния СМИ и социальных медиа и проанализирован потенциал цифровой этномедиаии.

Ключевые слова: цифровой этномедиаатор, СМИ, профилактика конфликтов, межэтническое согласие, этномедиаация.

FTXAP: 00.08

<https://orcid.org/0009-0001-3801-0525>

Мыскина А.*

7M03109 - «Этносаясат» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. Астана, Қазақстан

БАҚ ЦИФРЛІК ЭТНОМЕДИАТОР РЕТІНДЕ: БАЙЛАНЫС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Автор-корреспондент*: sashonokm@gmail.com

Түйін: Ұлтаралық келісім мәселелері мәдени әртүрлілік болып табылатын көпэтносты қауымдастық үшін ерекше өзекті болып табылады. Қазақстанда 100-ден астам этнос өкілдері тұрады. Сондықтан этномедиаация мәселелері маңызды рөл атқарады: мамандандырылған мекемелерде жанжалдардың алдын алу үдерісі зерттеледі, этносаралық диалогты қолдау және өшпенділік сөздеріне қарсы тұру құралдары мен әдістерін жетілдіру бойынша тұрақты жұмыс жүргізілуде. Ақпараттық революция мен цифрландыру жағдайында ашық диалогты, сенімді ақпаратты қамтамасыз ететін, конструктивті коммуникациялық көзқарасты қалыптастыратын цифрлық этномедиаатор ретінде бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік платформалардың рөлі маңызды орын алады. Этномедиаацияның профилактикалық компонентінің негізгі аспектілерінің бірі дәстүрлі және цифрлық арналар арқылы коммуникация болып табылады. Бұл мақалада бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік медианың ықпалы контекстіндегі коммуникацияның ерекшеліктері қарастырылып, цифрлық этномедиаацияның әлеуеті талданады.

Кілт сөздер: цифрлық этномедиаатор, БАҚ, жанжалдардың алдын алу, этносаралық келісім, этномедиаация.

IRSTI: 00.08

<https://orcid.org/0009-0001-3801-0525>

Myskina A.

master student of the second year of the educational program

7M03109 - Ethnopolitical Science, L.N. Gumilyov ENU. Astana, Kazakhstan.

MEDIA AS A DIGITAL ETHNOMEDIATOR: COMMUNICATION FEATURES

Corresponding-author: sashonokm@gmail.com

Abstract: Issues of interethnic harmony are particularly relevant in a multiethnic community, whose fundamental characteristic is cultural diversity. Kazakhstan is home to representatives of over 100 ethnic groups. Therefore, issues of ethnomediation play an important role: the process of preventative conflict resolution is studied in specialized institutions, and ongoing work is underway to improve the tools and methods for maintaining interethnic dialogue and countering hate speech. In the context of the information revolution and digitalization, the role of mass media and social platforms as digital ethnomediators, ensuring open dialogue, reliable information, and the formation of constructive communication attitudes, occupies a significant place. One of the key aspects of the preventative component of ethnomediation is communication through traditional and digital channels. This article examines the specifics of communication within the context of mass media and social media influence and analyzes the potential of digital ethnomediation.

Key words: digital ethnomediator, media, conflict prevention, interethnic harmony, ethnomediation.

Введение

В ходе XXXIV сессии Ассамблеи народа Казахстана Президент Касым-Жомарт Токаев подчеркнул, что *«в основе конструкции межэтнических отношений и национального единства Казахстана лежит принцип «мы разные, но мы равные» [1,1].* Для поддержания этой модели необходима целенаправленная работа в информационном поле страны. Средства массовой информации, принимая на себя роль цифрового этномедиатора, способны формировать здоровую информационную среду, свободную от языка вражды, выступать инструментом профилактики напряженности и недопонимания, а также платформой для открытого диалога, распространения достоверной информации и формирования позитивных установок.

В Казахстане в последние годы в рамках Ассамблеи народа Казахстана активно развивается этномедиа́ция – процесс посредничества между представителями разных этнокультурных групп, направленный на установление взаимопонимания, предотвращение конфликтов и гармонизацию межэтнических отношений. В 2023 году создан Центр этномедиа́ции при Институте прикладных этнополитических исследований (ИПЭИ), где готовят специалистов этномедиаторов. Цифровой этномедиатор - это средство, платформа или электронный ассистент, который обеспечивает взаимодействие между этнокультурными группами в цифровой среде, передает, объясняет культурные смыслы, ценности, языки и регулирует межэтнические отношения, помогая в построении конструктивного диалога, а также ведет превентивную работу по снятию напряженности и пресечению конфликтов на этнической почве.

Триггером для изучения потенциала СМИ как цифрового этномедиатора выступают демографические процессы: меняются пропорции этнического состава населения, растёт доля казахского населения, сокращается численность представителей других этносов. При этом в медиапространстве до сих пор доминирует контент на русском языке, а влияние зарубежных медиа остаётся значительным, особенно в северных регионах страны. Эти факторы делают межэтническую коммуникацию в информационном пространстве особенно актуальной и требуют усиления роли СМИ как цифровых этномедиаторов.

В Казахстане проделана большая работа по исследованию этномедиа́ции. Институт

прикладных этнополитических исследований при Комитете по развитию межэтнических отношений МКИ РК подготовил методические и аналитические материалы, обеспечивающие практическую поддержку этномедиации. Данный опыт целесообразно имплементировать в деятельность СМИ и социальных медиа, а этномедиацию рассматривать как важный элемент государственной информационной политики.

Особенности цифровой этномедиации в СМИ

С. Садыков справедливо отмечает, что *«перед казахстанскими медиа стоит задача национальной консолидации многоэтнического населения в единое сообщество с высоким уровнем гражданской идентичности»*[2,4]. Уже сама этимология термина mass media указывает на его родство с понятием mediation - посредничество в разрешении конфликтов. В медиативной природе СМИ изначально заложен потенциал урегулирования противоречий и поддержания диалога.

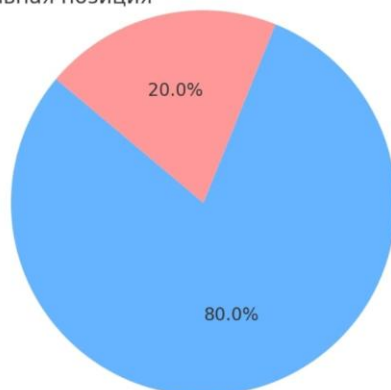
В статье «Digital media as a new means of mediation» О. В. Рубцова показывает, что *«в условиях цифровизации усиливается роль медиа как посредника: цифровые платформы становятся новым средством медиации, влияя на развитие высших психических функций и коммуникативных стратегий в цифровом обществе»*. [3,117]. Это утверждение особенно важно для полиэтнических обществ, где цифровые каналы задают рамки межэтнического взаимодействия.

Одновременно с этим В. Н. Сченснович предупреждает, что *«СМИ способны не только укреплять мирное сосуществование, но и создавать основу для межэтнических конфликтов»* [4,2]. В этом случае они утрачивают свою медиативную функцию и становятся источником провокаций. Погоня за вниманием аудитории, ориентация на скандальность и «хайп» могут приводить к тиражированию стереотипов и языка вражды. Для сохранения медиативной роли СМИ требуется системная разъяснительная работа и нормативное закрепление профессиональных стандартов в государственной информационной политике.

Цифровые СМИ как этномедиаторы способны выполнять весь спектр функций этномедиации: от превентивных мер и мониторинга до содействия урегулированию конфликтов. Они позволяют распространять достоверную информацию об особенностях этнических групп, снижать распространение стереотипов и этнонационалистической риторики и формировать конструктивный диалог через интерактивные форматы.

Восприятие роли СМИ как цифрового этномедиатора

Нейтральная позиция

Поддерживают роль СМИ как этномедиатора

Рисунок - 1. Инфографика по фокус-группе

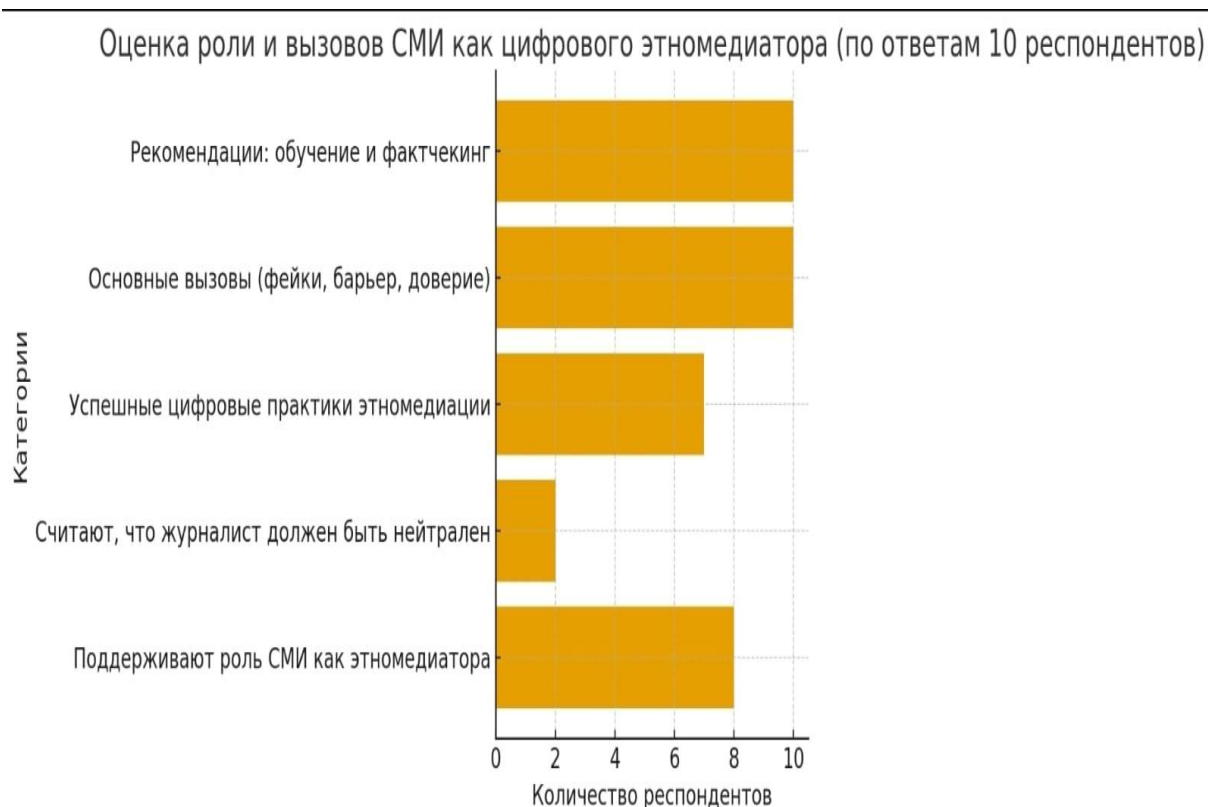

Рисунок – 2. Инфографика по фокус-группе

Эмпирическое исследование: фокус-группа и анализ данных WVS

В рамках настоящего исследования была проведена фокус-группа на тему «СМИ как цифровой этномедиатор: практика взаимодействия и трансляции этнокультурных ценностей в условиях цифровизации Казахстана». В обсуждении участвовали 10 анонимных респондентов - руководители этнических СМИ Казахстана. Участники фокус-группы подтвердили, что СМИ потенциально могут выступать цифровыми этномедиаторами при соблюдении двух ключевых условий: высокого уровня профессионализма и владения основами этнополитологии. Среди основных вызовов были обозначены высокая скорость распространения фейковой информации, языковой барьер и ограниченные ресурсы редакций для мониторинга комментариев.

Для анализа связи между СМИ и межэтническим согласием был использован массив данных World Values Survey (WVS). Корреляционный анализ показал, что уровень межэтнического согласия в Казахстане положительно связан с уровнем доверия к СМИ и технологической открытостью населения. Цифровые платформы с функцией комментариев создают новые площадки для взаимодействия этнических групп, но при некорректной подаче информации могут усиливать поляризацию. Это ещё раз подтверждает необходимость осознанного принятия СМИ роли цифрового этномедиатора.

Роль АНК в продвижении цифровой этномедиации в информационном поле

Ключевая роль в развитии и продвижении цифровой этномедиации в информационном поле безусловно будет отведена Ассамблее народа Казахстана (АНК). Объединяя на священной казахской земле все этносы, АНК служит одним из мощных двигателей реформ и сохранения стабильности [5,10].

АНК выступает не только мощным двигателем реформ и сохранения стабильности, но и системным инициатором развития медиативных практик в цифровой среде. Особое

значение в этом процессе имеют модульные программы Академии АНК. Так, 15 сентября 2025 года в рамках одной из программ был проведён дискурс по цифровой этномедиации среди этнических СМИ, а 10 ноября 2025 года вопросы цифровой этномедиации стали предметом обсуждения в программе «*Этномедиация: институт единства*». Эти инициативы демонстрируют институциональный подход к теме цифровой этномедиации, где АНК играет роль ключевого координатора и идеологического центра.

Выводы

В условиях активной цифровизации и с учётом полиэтнического состава общества Казахстана средства массовой информации выполняют двойственную функцию: они являются источником информации и одновременно могут стать полноценными цифровыми этномедиаторами, способствующими формированию конструктивного межэтнического диалога. Анализ теоретических работ (Азильханова и др., Rubtsova, Садыкова, Сченсновича) и эмпирических данных показал, что медиативный потенциал СМИ реализуется через распространение достоверной информации, снижение этнических стереотипов и стимулирование толерантного взаимодействия. Эффективность цифровой этномедиации зависит от профессионального уровня журналистов, их знаний в области этнополитологии, а также от умения работать с комментариями и быстро реагировать на распространение недостоверных сообщений. Закрепление медиативной роли СМИ в государственной информационной политике и внедрение профессиональных стандартов являются необходимыми условиями укрепления межэтнического согласия и поддержания национального единства в многоэтническом обществе Казахстана. Ключевую роль в продвижении цифровых этномедиаторов в информационном поле сыграет Ассамблея народа Казахстана.

Список литературы:

1. Токаев, К.-Ж. (2024, 26 апреля). Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на XXXIV сессии Ассамблеи народа Казахстана. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-hhhiv-sessii-assamblei-naroda-kazahstana-2435140>
2. Садыков, С. (б.г.). Казахстанская журналистика: Национальная идея [Доклад на конференции]. <https://esa-conference.ru/wp-content/uploads/files/pdf/Sadykov-Sejdulla.pdf>
3. Rubtsova, V. (2019). Digital media as a new means of mediation. *Cultural-Historical Psychology*, 15(3), 117-124. <https://doi.org/10.17759/chp.2019150312>
4. Сченснович, В. Н. (2021). Воздействие средств массовой информации Казахстана на этнополитику Республики. Российский институт массовых коммуникаций. <https://doi.org/10.31249/rimm/2021.01.03>
5. Азильханов, А. М., Нечаева, Е. Л., Сыдыкназаров, М. К., Жусупова, А. С., Пивоваров, Е. И., и др. (2024). *Этнополитология: Учебное пособие для магистрантов высших учебных заведений*. ЕНУ им. Л. Н. Гумилева

Reference list:

1. Tokayev, K.-Zh. (2024, April 26). Speech by the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the XXXIV session of the Assembly of the People of Kazakhstan. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-hhhiv-sessii-assamblei-naroda-kazahstana-2435140>
2. Sadykov, S. (n.d.). Kazakhstani journalism: The national idea [Conference paper]. <https://esa-conference.ru/wp-content/uploads/files/pdf/Sadykov-Sejdulla.pdf>
3. Rubtsova, V. (2019). Digital media as a new means of mediation. *Cultural-Historical Psychology*, 15(3), 117–124. <https://doi.org/10.17759/chp.2019150312>
4. Schensnovich, V. N. (2021). The influence of mass media of Kazakhstan on the ethnopolitics of the Republic. Russian Institute of Mass Communications. <https://doi.org/10.31249/rimm/2021.01.03>

5. Azilkhanov, A. M., Nechaeva, E. L., Sydyknazarov, M. K., Zhusupova, A. S., Pivovarov, E. I., et al. (2024). Ethnopolitology: A textbook for master's degree students of higher educational institutions. L. N. Gumilyov ENU.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Мыскина Александра Евгеньевна** - Магистрант 2 курса образовательной программы 7М03109 - «Этнополитология». Кафедра «Ассамблея народа Казахстана». ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, кафедра Ассамблеи народа Казахстана. Астана, Казахстан, sashonokm@gmail.com

**ФИЛОСОФИЯ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**

FTAXP: 02.91.09

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

Спанов М.Ж.*, Оразбек Н.Б.

философ.ф.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

магистрант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

ТҮРКІ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ФИЛОСОФИЯДАҒЫ ОРНЫ

Автор-корреспондент: meir_filosof27@mail.ru

Түйін. Бұл мақалада түркі философиясының әлемдік философия кеңістігіндегі орны мен маңыздылығы қарастырылған. Зерттеу барысында көне дәуірдегі Тәңірлік дүниетанымынан бастап ортағасырлық ойшылдар мұрасына дейінгі рухани-танымдық ілімдердің эволюциясы қарастырылады. Түркі дүниетанымының адам мен табиғаттың үйлесімді тұтастығын тануға негізделгендігі және билік пен моральдың бірлігін сақтау қағидасы көрсетіледі. Түркі философиясының тек аймақтық мәдени феномен ғана емес, бүкіләлемдік рухани мұра екендігін Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи сынды ойшылдардың еңбектері арқылы біле аламыз. Сонымен қатар, мақалада түркі философиясының қазіргі кезеңдегі жаһандық құндылықтары және бүгінгі заман талаптарымен үндестігі, жаһандық құндылықтар дағдарысы жағдайында адамзатқа жаңа рухани бағдар ұсына алатын әлеуеті атап өтіледі. Қазіргі әлемде философиялық ой-пікірдің рөлі тек академиялық салада ғана емес, әлеуметтік және мәдени өмірде де артып келеді. Түркі философиясы өзінің тарихи сабақтастығы мен рухани тереңдігі арқылы адамгершілік, әділет, толеранттылық сияқты құндылықтарды насихаттай алады. Ол қазіргі заманның күрделі мәселелерін шешуге бағытталған дүниетанымдық негіз болып, мәдениаралық диалогты дамытуға үлес қосады.

Кілт сөздер: Түркі философиясы, әлемдік философия, түркі өркениеті, жаһандық мән, Ясауи ілімі, мораль, әділет, рухани мұра, құндылықтар

MPHTI: 02.91.09

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

Спанов М.Ж.*, Оразбек Н.Б.

к.философ.н., доцент. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

магистрант. ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

МЕСТО ТЮРКСКОЙ ФИЛОСОФИИ В МИРОВОЙ ФИЛОСОФИИ

Автор-корреспондент: meir_filosof27@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются место и значимость тюркской философии в мировом философском пространстве. В ходе исследования прослеживается эволюция духовно-познавательных учений - от древнего тенгрианского мировоззрения до наследия мыслителей средневековья. Показано, что тюркское мировоззрение основывается на понимании гармонического единства человека и природы, а также на принципе сохранения единства власти и морали. Мы можем увидеть, что тюркская философия является не просто региональным культурным феноменом, но и всемирным духовным наследием, опираясь на труды таких мыслителей, как аль-Фараби, Жусип Баласагуни и Ходжа Ахмет Ясауи. Кроме того, в статье отмечается, что тюркская философия в современный период обладает глобальными ценностями и созвучна требованиям сегодняшнего времени, а также имеет потенциал предложить человечеству новую духовную ориентацию в условиях глобального кризиса ценностей. В современном мире роль философской мысли возрастает

не только в академической сфере, но и в социальной и культурной жизни. Тюркская философия благодаря своей исторической преемственности и духовной глубине способна пропагандировать такие ценности, как гуманизм, справедливость и толерантность. Она служит мировоззренческой основой для решения сложных проблем современности и способствует развитию межкультурного диалога.

Ключевые слова: тюркская философия, мировая философия, Тюркская цивилизация, глобальное значение, учение Ясави, мораль, справедливость, духовное наследие, ценности

IRSTI: 02.91.09

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

Spanov M.Zh.*, Orazbek N.B.

candidate of Philosophical Sciences, docent. M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Master's student. M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

THE PLACE OF TURKIC PHILOSOPHY IN WORLD PHILOSOPHY

Corresponding-author: meir_filosof27@mail.ru

Abstract: This article examines the place and significance of Turkic philosophy within the global philosophical sphere. The study traces the evolution of spiritual and cognitive teachings — from the ancient Tengrian worldview to the legacy of medieval thinkers. It is shown that the Turkic worldview is based on the understanding of the harmonious unity of humans and nature, as well as on the principle of preserving the unity of power and morality. We can see that Turkic philosophy is not merely a regional cultural phenomenon but a universal spiritual heritage, as evidenced by the works of such thinkers as al-Farabi, Jusup Balasaguni, and Khoja Ahmed Yasawi. In addition, the article notes that in the modern era, Turkic philosophy embodies global values and resonates with contemporary needs, while also possessing the potential to offer humanity a new spiritual orientation amid the global crisis of values. In today's world, the role of philosophical thought is increasing not only in the academic sphere but also in social and cultural life. Owing to its historical continuity and spiritual depth, Turkic philosophy is capable of promoting values such as humanism, justice, and tolerance. It serves as a worldview foundation for addressing the complex issues of modernity and contributes to the development of intercultural dialogue.

Key words: Turkic philosophy, World philosophy, Turkic civilization, Global significance, Yasawi teaching, Morality, Justice, Spiritual heritage, Values

Кіріспе

Түркі философиясы - адам мен қоғам және әлем арасындағы өзара байланысты біртұтас жүйе ретінде қарастыратын ерекше рухани, терең дүниетанымдық жүйе. Ол тек белгілі бір халықтың ғана дүниетанымы емес, сонымен қатар әлемдік философияның құрамдас бөлігі ретінде адамзат өркениетінің рухани эволюциясына ықпал еткен ілімдер жиынтығы болып табылады. Түркі өркениеті тарих сахнасына шыққан сәттен бастап, дүниені танудың өзіндік әдісін, адамгершілік қағидаттары және табиғатпен үйлесімде өмір сүрудің мәнін қалыптастырды. Адам мен жаратылыс арасындағы үйлесімді қарым-қатынасты дәріптейтін бұл дүниетаным қазіргі замандағы экологиялық және рухани дағдарыстар арасында өзектілігін қайтадан арттырып, ерекше маңыз алып отыр. Түркі философиясының негізінде әлемдік үйлесім идеясы, мораль және әділет принциптері жатыр. Бұл құндылықтар тек жеке тұлғаның ішкі тәрбиесіне ғана емес, билік жүргізудің де рухани жауапкершілігіне бағыт береді. Адамның адамға, биліктің халыққа адалдығы - түркі өркениетінің негізгі мәдени өлшемі болған. Мұнда «құдірет күші - әділдікте» деген түсінік ежелгі кезеңнен бастап

сопылық дәстүрге дейін үзілмей жалғасқан. Осы моральдық жауапкершілік дүниені теңгерімде ұстайтын басты фактор деп танылады. Түркілік сопылық ілімдер, әсіресе Қожа Ахмет Ясауидің ілімі адамның жан дүниесін кемелдендіру арқылы қоғамдағы үйлесім мен татулыққа қол жеткізуді көздейді. Осы тұрғыдан алғанда, түркі философиясындағы аксиологиялық және де адами құндылықтарды – ізгілік пен ынтымақ, әділет, мейірім, рухани жауапкершілік секілді ұстанымдарды әлеуметтік өмірмен тығыз байланыста қарастырады.

Шығыстық мұсылман философиясының бір бұтағы болған, әлемдік философия тарихында өзіндік орны бар түркі тілдес философия, араб мұсылман философиясы мен мәдениетінен нәр алып, рухани дәстүр жалғатылған одан әрі жалғастыра түсті. Бұл рухани дәстүр жалғастығы қасиетті қазақ даласынан шыққан, кіндік қаны қазақ топырағына тамған Қорқыт ата, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Ясауи, Махмұд Қашқари, Ахмет Иүгінеки, Сүлеймен Бақырғани сынды ұлы ойшыл ғұлама философтардың есімдерімен белгілі. Олар түлкі тілінде барлық түлкі тілдес халықтардың мәдениеті мен әдебиетін, алғы философиялық ойдың іргетасын қалап шықты [1, 92].

Түркі философиясының табиғатына келсек, ол өзінің бастауында көбінесе табиғат философиясы мен өмір философиясы сипатында көрінеді. Бұл – Шығыс дүниетанымының сан қырлы палитрасындағы өзіндік ерекше, қайталанбас бояу. Бұл орайда Н.Г.Аюпов пен Ә.Н.Нысанбаевтың мына пікірі орынды: «Түркі фалсафасын қарастыра отырып, біз оның тікелей бастау көздері мен құрамдас бөліктері ретінде қытай философиясын, буддизм философиясын және зороастризм философиясын да естен шығармауымыз керек» [2, 10]

Қазіргі заманда бүкіл әлемде рухани құндылықтардың әлсіреуі, тұтынушылық көзқарастың күшеюі және адамгершілік нормалардың төмендеуі сияқты құбылыстар кең таралуда. Мұндай құбылыстар адамдарды жаңа рухани бағдар мен мән-мағына іздеуге жетелеп отыр. Осындай жағдайда түркі философиясына деген қызығушылық артып, оның әлемдік философиядағы орнына қайтадан назар аударылуда. Себебі түркі дүниетанымы адамзатқа қажет болып отырған үйлесім, әділет, сенім және рухани тұтастық идеяларын өз бойында табиғи түрде біріктіреді. Сондықтан түркілік рухани мұраны зерделеу – тек өркениеттің тарихи ескерткіші емес, сонымен қатар жаңа рухани парадигманың мүмкіндігін анықтауға бағытталған маңызды ғылыми қадам. Бұл зерттеу түркі философиясының әлемдік философиядағы орнын, өзара байланысын және қазіргі жаһандық рухани үдерістермен байланысын айқындауды мақсат етеді.

Теориялық талдау

Материалдар мен әдістер

Философия – адамның өмірдің мәні, қоғам, адамгершілік және білім туралы ойлануы мен оларды түсіндіруге тырысатын ғылым. Түркі философиясының тамыры түрік қағанаты құрылған VI ғасырдан басталып, кейінгі мың жылдар бойы үзілмей жалғасып келеді. Түркі өркениеті тарихында Ұлы Түрік қағанаты, Оғыз мемлекеті, Қараханидтер, Сельджуктер және Осман империясы сияқты қуатты мемлекеттер өмір сүрді. Әсіресе Осман империясы бірнеше құрлыққа ықпал етіп, алты ғасырдан астам уақыт бойы дүниежүзілік саясат пен мәдениетке әсер етті. Сондықтан мұндай алып өркениетте философиялық ой болмады деп айту қисынға келмейді.

Түркі философиясы - бір түбірден тараған, бірақ бүгінде түрлі елдерде өмір сүріп жатқан халықтарды біріктіретін рухани жүйе. Ол ортақ тарихты, дәстүрді, мәдениетті және дүниетанымды қамтиды. Түркі халықтарының философиясы ғасырлар бойы дамып, олардың өмір салтына, дініне және тарихи тәжірибесіне негізделді. Бұл - тек теория емес, өмірлік тәжірибеге сүйенген даналық. Түркі ойлау жүйесі әртүрлі идеяларды біріктіріп, адам мен табиғаттың, қоғам мен руханияттың үйлесімін табуға бағытталған. Сол себепті түркі философиясы адамның өзін де, әлемді де тұтастай түсінуге мүмкіндік береді.

Түркі философиясының әлемдік философиядағы орнын айқындау үшін оны тек тарихи факт ретінде ғана емес, ойлау жүйесі мен құндылықтар синтезі ретінде қарастыру қажет. Бұл дүниетанымның негізгі ерекшелігі - адам болмысын табиғи және рухани әлемнің бөлінбес бөлігі ретінде қабылдауында. Батыс философиясы көп жағдайда рационалдық танымға сүйенсе, шығыс философиясы көбіне рухани-метафизикалық шындықтарды зерделеуше бағытталған. Ал түркілік дүниетаным осы екі бағытты біріктіріп, адамгершілік құндылықтар мен табиғи үйлесімділікке негізделген тұтас парадигма қалыптастырды. Яғни, түркі философиясының тұтастығы этностардың әлеуметтік тапқа бөлінуінен немесе нәсілдік ерекшелігінен туындамайды. Түркі халықтары тарихи тұрғыдан үнді-еуропалық және монғолоидтық нәсілдердің тоғысқан кеңістігінде өмір сүргенімен, олардың рухани бірлігі биологиялық немесе этнографиялық деңгейден жоғары құбылыс болып табылады. Сол сияқты түркілік дүниетаным белгілі бір шаруашылық үлгісіне - көшпелі өмір салтына немесе отырықшы аграрлық мәдениетке ғана тән құбылыс емес. Ол діни айырмашылықтарға да тәуелді емес: исламның сан алуан бағыттарын ұстанатын, сондай-ақ шаманизм, тәңіршілік немес буддизм ықпалында болған түркі топтары да ортақ рухани негізді сақтап қалды. Саяси құрылымдардың да әркелкілігі - демократиялық немесе тоталитарлық билік формалары, автономия немесе тәуелсіз мемлекет болуы - бұл дүниетанымдық бірлікті әлсірете алған жоқ. Түркі халықтарын біріктіретін негізгі күш - олардың тілдік ортақ бастауы, тарихи жадтың сабақтастығы, фольклор мен мифологиялық архетиптердің бірлігі. Осы рухани негіздер ұжымдық сананың терең қабатында сақталып, түркі дүниесінің өзіндік мәдени кодын қалыптастырады. Сондықтан қазіргі заманда кейбір түркі халықтары сыртқы мәдени ықпалға ұшырап, өз ұлттық ерекшелігін әлсіретіп алғандай көрінгенімен, бәрібір олардың ішінде өз түп-тамырын қайта тануға, өз мәдениетіне оралуға деген табиғи ниет бар.

Мұсылман әлеміндегі философиялық ойдың дамуына түркі ойшылдарының қосқан үлесі зор. Әбу-Насыр әл-Фараби адам мен қоғам көшін әділеттілік арқылы үйлестіру идеясын негіздеді, ал Жүсіп Баласағұни биліктің этикалық жауапкершілігін басты шарт деп таныды. Қожа Ахмет Ясауи болса ішкі дүниені тазарту арқылы әлеуметтік үйлесімге қол жеткізуге болатындығын көрсетті. Бұл идеялар исламдық сопылық дәстүрмен үндесіп қана қоймай, оны түркілік моральдық-рухани мазмұнмен байытты.

Ортағасырлық түркілік философияның өмірмәндік ілімдеріндегі бақыт туралы түсініктер дәстүрлі түркілік мәдениет пен дүниетанымнан нәр алып, сусындап отырды. Сонымен бір мезгілде түркілік философия ислам ренессансының да күшті әсерін сезінді. Бұрынғы түркілік дәстүрлі мәдениеттің басты элементтері ислами құндылықтармен жымдасып бірігіп кетті. Ғылым мен білімге кеңінен жол ашатын ислам дінінің өмірге келуі ортағасырлық түркілік философияның әртүрлі бағытта дамып, әлемдік деңгейге көтеріле алуына негіз болды. Бұл дәуірде халықтың осы адамгершілік дәстүрлерін өз ойқазанында қорытып, әлемдік рухани қазынаға үлесін қосып, лайықты ұсына білген түркілік ойшылдар да аз болған жоқ.

Түркі мәдениеті мен философиясындағы рационалдық дәстүрде ХІ ғасырдың көрнекті өкілі, ғұлама ғалым «Құтты біліктей» терең философиялық мұра қалдырған Жүсіп Баласағұнның орны ерекше. Орта ғасыр философы «шығыс пантеизмінде сопылық идеологияның» концепциясын жақтады. Билікті бір қолға жинау, мемлекетті барынша орталықтандыру үшін тарихи қажеттіліктен туған туынды. Сондықтан бұл еңбекті мемлекеттік басқару саясаты, заң ережелері, халықтың мінез-құлқы мен салт-санасы, әдет-ғұрыптары негізінде барша принциптерді өз бойына жинақтаған энциклопедия деп атауға болады [3, 103 б]. Мысалы, Қорқыт ата мен әл-Фараби, Ж. Баласағұн мен М. Қашқари, Қ.А. Ясауи мен А. Иүгінеки және т. б. сонымен қатар, рухани ықпалдары қазақтың дана ақын-жырауларының, Абай мен Шәкәрімнің шығармашылықтарынан айқын көрінеді.

Қожа Ахмет Ясауи - түркі халықтарының рухани болмысын, дүниетанымдық негізін

қалыптастырған ұлы ойшыл, сопылық ілімнің көрнекті өкілі. Ол XII ғасырда өмір сүрсе де, оның ілімі мен философиялық идеялары бүгінгі түркі өркениетінің рухани тұтастығын айқындайтын мәңгілік мұраға айналды. Ясауи ислам философиясының сопылық бағытын түркілік дүниетаныммен үйлестірді.

Тәжірибелік бөлім

Түркі философиясының практикалық құндылығы мен рухани маңызын ортағасырлық және кейінгі дәуір ойшылдары да жоғары бағалаған. Мәселен, исламдану процесінің түркілік дүниетаныммен табиғи түрде астасып, өзіндік бірегей синтез қалыптастырды. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауи сопылықты насихаттау барысында оны көшпелі менталитетке сай бейімдеді, сондықтан Ясауидің «Диуани хикметінде» исламға дейінгі рухани бейнелер – әруаққа құрмет көрініс береді. Сол секілді Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде адамның қоғаммен ғана емес, табиғатпен үйлесімді өмір сүруі негізгі қағида ретінде алынады.

Қожа Ахмет Ясауи - жалпы түркілік мәдениет кеңістігінде өзіндік ілім қалыптастырып, ойлау мәдениеті мен дүниетанымдық жүйеде исламдық құндылықтар ұстанымындағы моральдық-этикалық ғылымның үлгісін салып кеткен тарихи тұлға [4, 63].

Махмұд Қашқари түркінің тұңғыш тіл маманы, түркі тілінің оқулығын жасаған, грамматикасын түзеп, жалпы түркі әлемінің тіл өнерінің өрісін кеңейтіп, өркенін өсірген ғұлама. Түркология тарихында ол тұңғыш тарихи салыстырмалы әдісті қолданып, түркі тілдері тарихи диалектологиясының негізін салды. Оның осы тілдерді салыстырмалы түрде зерттеу тәсілі бүкіл Шығыс тілшілеріне ортақ зерттеу тәсілі ретінде өзінше бір мектеп болып қалыптасты. Түркі жұртының бай тарихы, географиялық жағдайы, әдебиеті мен өнері, этнологиялық ерекшеліктері «Диуани лұғат-ат-түркте» нақты тарихи деректілік сипатпен танылған. Ол көптеген ұлыстардың, тайпалардың тіл ерекшеліктерін саралап, түркі тілінің бітімін ежіктей түсіндіреді, тұрмыс салтын, әдет-ғұрпын баяндайды, сол кездегі бір қатар қаламгерлердің, ғұламалардың, тарихи адамдардың аттары мен өмірбаяндық деректерін, түркі халықтарының байырғы жырларын, мақал-мәтелдерін береді. Сонымен қатар ол көне дәуірдегі түркінің әлемдік қартасын жасап, онда Барсхан, Баласағұн, Тараз, Екіөгіз, Қашқардан бастап, түркі дүниесінің ежелгі шаһарларын, елді мекендерін түгел дерлік көрсетеді. Бұл ретте оны түркі жұртының тұңғыш энциклопедиялық анықтамалығы десе де болады [5, 296].

Зерттеу әдістері

Түркі философиясының даму ерекшеліктерін, әлемдік философиядағы орнын анықтау барысында ғылыми әдістер қолданылды. Мәдени-өркениеттік әдіс арқылы түркі философиясының тек теориялық ілім ретінде ғана емес, нақты тарихи тәжірибемен, тұрмыс-салтпен, дүниетанымдық дәстүрмен тығыз байланысты екендігі айқындалды. Сонымен қатар, герменевтикалық талдау тәсілі арқылы әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи сияқты ойшылдардың еңбектері мағыналық тұрғыда қайта оқылып, олардың рухани-адамгершілік тұжырымдары терең түсіндірілді. Жалпы алғанда, осы әдістерді біріктіре қолдану түркі философиясының тарихи негіздерін кеңінен ашып қана қоймай, оның қазіргі жаһандық философиялық кеңістіктегі маңызын жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді.

Түркі халықтарының дүниетанымын арнайы зерттеген ғалым О.А.Сегізбаев түркі философиясының бастапқы даму сатысы туралы пікір айтады. Оның айтуынша, ерте дәуірде түркілер әлемді тастағы суреттер (петроглифтер) және таңба-ру белгілері арқылы түсіндіруге тырысқан. Яғни, ойды жеткізудің негізгі құралы - бейне мен таңба болған. Кейінірек, орта ғасырларда бұл тәсілдің орнын сөз арқылы ой жеткізу, яғни вербалды-дискурсивтік ойлау басты. Осы кезде халықтың ауызекі тілі тек күнделікті қарым-қатынас

үшін емес, ойлау, пайымдау, философиялық тұжырым жасау құралына айналды.

Ғалым А. Қасабек түркі философиясының ерекшелігі - оның халыққа деген шынайы сүйіспеншілігі мен патриоттық рухында деп атап көрсетеді. Түркі ойшылдары әрқашан елдің болашағы, бақыты мен бірлігі үшін күресті және бұл ойларын ашық айтып, халыққа жеткізе білді. Бұл пікірлерден түркі философиясы бір сәтте толыққанды жүйе болып қалыптасты деген ой туындамайды. Дегенмен ертеден бастап түркілердің ауыз әдебиетінде, жыр-дастандарында табиғат, қоғам, адам және өмір туралы терең ойлар болған.

Түркі мәдениетінің ашықтығы оның мәдениеттермен сұхбаттастығынан және көршілес мәдениеттермен терең байланысынан көрінді. Мәдениет әлемінде «ренессанс» деп аталатын құбылыс бар және ол «қайта өрлеу», «жаңғыру» дегенді білдіреді. Гегель адамзаттың «алтын таңы», жер жүзі мәдениетінің жаңа кезеңі деп атаған ренессанс дәуірі Ортағасырлық түркі философиясында бақыт ұғымының пайымдалуы еуропаорталықтық көзқараста тек итальяндық ренессанспен байланыстырылса, швейцарлық ғалым А. Мец тұңғыш рет оны ислам дінінің пайда болып таралуы негізінде қалыптасқан мәдениетпен байланыстырды. Халифаттың құрамына енген және исламды қабылдаған барлық елдер мен халықтарда бүкіл ортағасырлар бойы өзіндік бірегей әрі біртұтас мұсылман мәдениеті салтанат құрды. VIII–XII ғасырларда Шығыста орнығып, антикалық мәдени және ғылыми-философиялық мұраны игеріп қана қоймай, оны одан ары жетілдіріп, өздері мәдениет пен әдебиет, философия мен ғылым салаларында аса ірі табыстарға жеткен бұл өркениетке түркі халықтары да орасан зор үлес қосты [6, 23].

Батыс зерттеушілерінің еңбектері де түркі философиясының маңызын көрсетеді. Мысалы, Жан-Поль Ру түркі мифологиясы мен дүниетанымының адамзат мәдениетіне қосқан үлесін жан-жақты ашса, Аннемари фон Габен көне түрік жазбаларының философиялық мазмұнын анықтап берді. Л. Гумилевтің пікірінше, түркі халықтарының рухани қуаты мен жігері олардың тарихи белсенділігін арттырып, жаңа мемлекеттер мен өркениеттердің қалыптасуына түрткі болды. Бұл ой Батыс және Шығыс ғалымдарының зерттеулерімен де ұштасады: түркі дүниетанымы тек бір этностың ішкі шеңберімен шектелмей, жалпыадамзаттық идеялар ұсынған әмбебап философиялық жүйе екенін дәлелдейді. Басқаша айтқанда, түркі философиясы әлемдің философия кеңістігінің ажырамас әрі ықпалды бөлігіне айналды.

Түркі халықтарының тарихы мен этнографиясын жүйелі түрде зерттеу XVIII ғасырдан басталады. Сол кезеңнің белгілі шығыстанушылары және саяхатшылары - И.А. Гюльденштедт, П.С.Паллас, Г.Ю. Клапрот - түркі жұрттарының тұрмысы, тілі, діні мен мәдениеті туралы құнды деректер қалдырды. Олардың еңбектерінде қарачай-балқар халықтары туралы да нақты мәліметтер молынан кездеседі.

XIX ғасырда түркология ғылымы одан әрі дамып, дербес ғылыми саланың деңгейіне жетті. Түркі әлемін зерттеуде М.А.Казем-Бек, К.К.Радлов, Е.Е.Бартольд, С.Е.Малов сынды көрнекті ғалымдар үлкен үлес қосты. Олардың еңбектері арқылы түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі, киім үлгілері, шаруашылық ерекшеліктері және сәндік-қолданбалы өнері туралы мол мәліметтер ғылыми айналымға енді.

Нәтижелер мен талқылау

Түркі философиясы, басқа өркениеттер сияқты, тарихи қиындықтар мен әлеуметтік өзгерістер арқылы қалыптасты. Ол тек теориялық ойлау жүйесі емес, адам өмірінің мәнін, қоғамдағы рөлін, моральдық-этикалық нормаларды, табиғатпен үйлесімділікті зерттейтін тұтас философиялық тәжірибе ретінде дамыды. Қазақ даласында және кең түркілік кеңістікте философиялық ойлау жүйесі адамның рухани, мәдени және әлеуметтік өмірімен тығыз байланыста болды. Бұл жүйеде адам табиғатпен, қоғаммен және Тәңірмен үйлесімді байланыста болу принциптері негізгі мәнге ие болды, бұл принциптер бүгінгі заманға дейін өз құндылығын сақтап келеді. Түркі философиясының ерекшелігі – оны тек кітаптардан

немесе жазбаша еңбектерден іздеуге болмайды, ол халықтың ауыз әдебиеті, жыраулар поэзиясы, аңыздар, эпостар және философиялық ойлардың тұрмыстық көріністерінде көрініс тапты.

Дүниені жан-жақты түсіну, оның заңдылықтарын анықтау, таным процесін зерттеу, әлеуметтік мәселелерді сараптау - бұл сипаттар соңғы ғасырларда ғана жүйеленген. Дегенмен халық шығармашылығында табиғатқа, қоғамға деген ойлар белгілі бір жинақталған түрде кездескен. Олар кейде жүйесіз, кездейсоқ болып көрінуі мүмкін, бірақ адамның практикалық өмір тәжірибесін, халық даналығын көрсететін философиялық мәнге ие еді. Ойлау тәсілі ерекше болып, шығармалар ауыз әдебиеті арқылы сақталып, есте қалу, ұрпақтан-ұрпаққа өзгермей жету мүмкіндігімен ерекшеленді. Бұл – философия тарихында ерекше құбылыс. Әрине, ғасырлар бойы халық жинаған көп қасиеттердің бәрін көрсету мүмкін емес, біз тек негізгі бағыттарын ғана көрсетіп отырмыз.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, түркі халықтарының философиялық идеяларының тамыры тым тереңде. Түркі қағанаты кезеңінде, яғни ежелгі түркі мемлекеттері қалыптаса бастағанда, әділеттілік, билік және әлеуметтік құрылым сияқты мәселелерге қатысты алғашқы ой-тұжырымдамалар пайда болды. Бұл философиялық идеялар түрлі тарихи оқиғалар, соның ішінде соғыстар, көші-қон және мәдени алмасулардың әсерінен дамып, бірегей философиялық дәстүрді қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Әрбір тарихи оқиға философиялық ұғымдарды қайта өңдеп, бейімдеуге мүмкіндік берді, сондай-ақ, олардың дамуына және уақыттың шындықтарын көрсетуіне ықпал етті. Осылайша, тарихи контекст түркі философиясының дамуында шешуші факторға айналып, оны жаңа семантикалық қабаттар мен мағыналармен байытты [7].

Түркі философиясы жоқ деп айту қисынсыз. Тілі, діні, мәдениеті, тарихы бар, билері мен даналары бар халықтың философиясы жоқ деу мүмкін емес. Сол себепті «түркі философиясы қандай философия?» деген сұрақ туындайды. Қазақ философиясын зерттеген Ғұмар Қараш бұл сұраққа қысқаша «өмір философиясы» деп жауап береді. Т. Рысқалиевтің айтуынша, қазақ философиясынан методология, гносеология сияқты классикалық философиялық категорияларды іздеудің қажеті жоқ. Оның орнын табиғи сезім, пайымдау, интуиция басып отыр. Философияны сипаттайтын негізгі белгілер - рационалдық-теориялық жүйе, категориялар байланысы, ғылым мен методология, гносеология, онтология, идеология - қазақ философиясында таза түрде көрінбейді. Сондықтан Мұхтар Әуезов айтқандай, Абайды, Шәкәрімді, Ыбырайды немесе Ғ. Қарашты дәстүрлі философтар қатарына жатқызу әрдайым мүмкін емес. Егер осы дәстүрлі түсінікті ұстансақ, қазақ халық шығармашылығының философиялық мәнін, терең ой-толғауларын, суырып салма айтыстар мен диалогтарын философия әлемінен шығарып тастауға тура келеді. Мәселе – түркі философиясының өзіндік ерекшелігі мен сипатында жатыр, ол классикалық философия моделіне толық сәйкес келмейді, бірақ өзінің өмірлік мәні мен рухани құндылықтары арқылы ерекше орын алады.

Түркі философиясы басқаларға қарағанда қолайсыз тарихи ахуалда қалыптасты. Егер Батыс пен Ресей мәдениеттері мен өркениеттеріндегі түрлі мәдени-философиялық, типологиялық концепцияларға назар аударар болсақ (Н. Данилевский, О. Шпенглер, Э. Трельч, Н. Бердяев, К. Ясперс және т.б.), олардың еңбектерінен түркі мәдениетіне қатысты ештеңе табылмайды. Әрине, А. Тойнби еуразиялық көшпелілер мәдениетін (оның ішінде осман түріктерін) «кешеуілдеп қалып қойған өркениеттер» қатарына жатқызады, ал, С. Хантингтон пайда болып келе жатқан түркі өркениеті туралы тек тым жалпылама деректер келтіреді [8].

Яғни, түркі философиясы ұзақ уақыт бойы әлемдік ғылыми дискурс шетінде қалып, өзінің шынайы орнын ала алмаған. Алайда соңғы онжылдықтарға қарай жағдай түбегейлі өзгере бастады. Түркі өркениетінің тарихы мен дүниетанымдық негіздерін қайта қарау үрдісі күшейді. Бүгінгі зерттеушілер түркі философиясын енді тек «көшпелі мәдениеттің

бөлігі» ретінде емес, өзіндік тарихи логикасы мен терең рухани іргетасы бар дербес философиялық дәстүр ретінде қарастыруда.

Түркілердің тарихы, мәдениеті, рухани өмірінің құбылыстары жайлы жақ ашпаудың сыры түсінікті болатын, өйткені социалистік идеология жаңа қоғамдық құрылымды мүлдем жаңа негізде қала стратегиялық бағытын ұстанып, өткеннің мұрасын ескінің қалдығы деп саналы түрде лақтырып тастады. Түркі халықтарының рухани мәдениетінің өнімдерін «феодал байлардан қалған сарқыншақ» ретінде қарау басым болатын тек кейбір жағдайларда ғана халықтың ауызекі поэзиялық шығармашылығына назар аударылатын және оның өзінде партиялық, таптық тұрғыда стихиялық материализм мен диалектиканың, қоғамның кемшіліктерін сынау элементтері преформалық түрде табылып жататын [9, 8].

Қазақстандық философиялық дәстүрді зерттегенде, оның үш ірі негізін анықтауға болады: алғашқысы - исламға дейінгі көшпелі дүниетаным, оның ішінде Тәңірге сыйыну, еркіндік пен табиғатпен үйлесім идеялары; екіншісі – ислам дәуіріндегі философиялық синтез, соның ішінде Ясауи мектебі арқылы дамыған сопылық бағыт; үшіншісі - жыраулар мен Абай-Шәкәрім дәстүрі арқылы қалыптасқан моральдық және этикалық философия. Бұл үш бағыт қазақ философиялық ойының сабақтастығын, дәстүр мен инновацияның үйлесімін көрсетеді. Исламның түркілік философияға ықпалы ерекше болды: ол тек сыртқы діни жүйе ретінде қабылданған жоқ, керісінше көшпелі халықтың дәстүрлі дүниетанымымен үйлесіп, рухани әрі моральдық сабақтастықты тереңдетті. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауи өз ілімінде сопылықты тек ислам тұрғысынан ғана емес, көшпелілердің өмірлік тәжірибесі мен рухани мұрасына сәйкестендірді. Оның «Диуани хикмет» еңбегінде исламға дейінгі кейіпкерлер мен рухани ұғымдар (ғайып-ерен, шілтен, әруақ, ата-бабалар) кездеседі, бұл философияның тарихи сабақтастықты сақтап қалғанын көрсетеді.

Ортағасырлық түркі философиясы ислам ренессансынан терең әсер алды. Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари сияқты ойшылдар ғылым мен білімге жаңа мүмкіндік беретін ислам мәдениетін өз философиялық дәстүрімен біріктірді. Әл-Фарабиде адам тәрбиесі мен қоғамның үйлесімі, адамның моральдық және интеллектуалдық дамуы басты назарда болды. Баласағұнның «Құтты білік» еңбегі адам мен табиғат үйлесімін тұрақты, алмастырылмайтын мәселе ретінде қарастырады, бұл – түркі философиясының дәстүрлі әлемдік гармония идеясының көрінісі. Қазақ философиясының кейінгі дәуірінде Абай мен Шәкәрім бұл сабақтастықты жалғастырып, адам мен қоғам, мораль мен білім арасындағы байланысты тереңдетті.

Түркі философиясын зерттеуде қолданылған әдістер де маңызды рөл атқарды. Тарихи-компаративтік әдіс арқылы түркі халықтарының мәдениетаралық байланыстарын, рухани сабақтастықты, жазба және ауызша мұралардағы ойлау ерекшеліктерін салыстыруға болады. Герменевтикалық әдіс философиялық мәтіндерді талдауда, символдар мен метафораларды түсінуде қолданылды. Сонымен қатар, феноменологиялық әдіс рухани тәжірибелерді, адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті зерттеуге мүмкіндік берді. Ауыз әдебиетіндегі философиялық идеяларды талдауда вербальды-дискурсивтік әдіс (Сегізбаев) маңызды құрал болды, ол мәтіндер мен ауызекі дәстүрдің мағынасын түсінуге жол ашады. Бұл әдістердің бәрі бірлесе отырып, қазақ философиясының және жалпы түркі философиясының ерекшеліктерін айқын көрсетті.

Түркі философиясының әлемдік деңгейдегі маңызы да айқын. Батыс пен Ресей философиясында түркілік мәдениет туралы деректер сирек кездессе де, қазіргі ғылыми зерттеулер оның рухани сабақтастығы, адам мен табиғат, қоғам арасындағы үйлесімділік, мораль мен әділет сияқты универсалды құндылықтарды ұсынатынын дәлелдейді. Түркілік ойлау жүйесі қазіргі жаһандық философия мен гуманизмнің құндылықтарына үйлесімді, ол адамзатқа рухани тепе-теңдік, үйлесім философиясын ұсына алады. Қазақ философиялық ойы мен руханияты бұл жүйенің қазіргі өмірде көрініс тапқан практикалық үлгісі болып табылады.

Қорытынды

Түркі философиясы – бұл тек тарихи мәдени мұра ғана емес, қазіргі заманғы рухани және әлеуметтік проблемаларды түсіндіруде де өзекті құндылықтарды ұсынатын тұтас ойлау жүйесі. Мақалада көрсетілгендей, түркі философиясының ерекшелігі оның өмірлік практикалық бағытында, адам мен табиғат, адам мен қоғам арасындағы үйлесімділікті сақтауында жатыр. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, түркі философиясы әрдайым синтетикалық сипатқа ие болды: дәстүрлі көшпелі дүниетаным, исламдық сопылық идеялар, жыраулар мектебі мен классикалық қазақ ойшылдарының шығармалары – барлығы бір-бірімен байланысып, тұтас рухани кеңістік қалыптастырған. Бұл философиялық жүйе халықтың моральдық құндылықтарын, адамгершілік пен әділеттілікті, қоғам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті насихаттап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізілген. Сонымен қатар, ол тек қазақ қоғамында ғана емес, жалпы түркі әлемінде қалыптасып, өздігінен біртұтас мәдени-философиялық кеңістік құрды. Түркі философиясының әлемдік философиядағы орны ерекше, өйткені ол батыстық рационализм мен шығыстық руханият арасындағы көпір қызметін атқарады. Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи сияқты ойшылдардың еңбектері әлемдік философиялық парадигмада ерекше орын алып, рухани сабақтастықты қамтамасыз етті. Қазақ философиялық дәстүрі, оның ішінде Абай мен Шәкәрімнің шығармалары, қазіргі кезде де адамгершілік, мораль және әлеуметтік үйлесім идеяларын жаңаша тұрғыда көрсетуге қабілетті. Қорыта келгенде, түркі философиясы – бұл өмірдің мәнін, адамның қоғамдағы орнын, моральдық жауапкершілігін және табиғатпен үйлесімін терең түсінуге арналған тұтас философиялық жүйе.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алтаев Ж.А., Ғабитов Т.Х. Ғылым тарихы мен философиясы. Алматы. «Эверо», 2011. 458 б.
2. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. Алматы, 2006. 142 с.
3. Петрова В.Ф., Хасанов М.Ш., Джаамбаева Б.А. Философия. Алматы, 2011. 291 б.
4. Сағатова Ә.С., Сарсенбеков Н.Ж. Философия: оқу құралы. ЖШС Лантар Трейд, 2020. 138 б.
5. Тотин Б.Қ. Философия (тұлғалар бейнесінде): оқу-әдістемелік құралы. Қостанай: «Казтипोगрафия», 2013. 2-кітап, 2-басылым. 512 б.
6. Бижанова М.А. Түркі даналығындағы бақыт метафизикасы. Жалпы редакция: З.К. Шәукенова, С.Е. Нұрмұратов. Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. 204 б.
7. Алдабек Н., Ражабов Ш. Түркі халықтарының философиясы - ұлттық мәдениеттің негізі // Turkiy xalqlar madaniyati, falsafasi, aloqalari: tarix, bugun va kelajak. International Islamic Academy of Uzbekistan, Volume 5, IIAU Conference 5, 2024. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/txmfatbk/article/download/61064/61542>
8. Ғабитов, Т. «Түркі философиясы туралы түсінік» // Электронды ресурс. – elibrary КазНУ. Қолжетімді: <https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2021/09/t%D2%AFrki-filos.pdf>
9. Әлемдік философиялық мұра. Т.20. «Қазіргі түркі философиясы». Алматы. «Жазушы», 2009. 512 б.

References:

1. Altaev Zh.A., Gabitov T.Kh. History and Philosophy of Science. Almaty. «Evero», 2011. 458 p.
2. Turkic Philosophy: Ten Questions and Answers. Almaty, 2006. 142 p.
3. Petrova V.F., Khasanov M.Sh., Dzhambaeva B.A. Philosophy. Almaty, 2011. 291 p.
4. Sagatova A.S., Sarsenbekov N.Zh. Philosophy: Textbook. LLP Lantar Trade, 2020. 138 p.

5. Totin B.K. Philosophy (in the Images of Personalities): Educational and Methodical Guide. Kostanay: «Kaztipografiya», 2013. Book 2, 2nd edition. 512 p.
6. Bizhanova M.A. Metaphysics of Happiness in Turkic Wisdom. General Editors: Z.K. Shaukenova, S.E. Nurmuratov. Almaty: NRC FSDI, Ministry of Education and Science of the RK, 2013. 204 p.
7. Aldabek N., Rajabov Sh. Philosophy of Turkic Peoples as the Basis of National Culture // Turkiy xalqlar madaniyati, falsafasi, aloqalari: tarix, bugun va kelajak. International Islamic Academy of Uzbekistan, Volume 5, IIAU Conference 5, 2024. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/txmfatbk/article/download/61064/61542>
8. Gabitov T. «Understanding Turkic Philosophy» // Electronic resource. – elibrary KazNU. Available at: <https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2021/09/t%D2%AFrki-filos.pdf>
9. World Philosophical Heritage. Vol. 20. «Contemporary Turkic Philosophy». Almaty: «Zhazushy», 2009. 512 p.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Спанов Мейірхан Жантайұлы** – философия ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Философия» кафедрасының доценті. Шымкент, Қазақстан. Тел: 8778-359-43-41 email.ru: meir_filosof27@mail.ru

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

МРНТИ: 06.71.57

<https://orcid.org/0000-0002-9811-8909>

<https://orcid.org/0000-0001-7171-3057>

<https://orcid.org/0000-0002-2211-2340>

Сатенов Б.И., Саркулова Н.К., Ахметова С.С.*

к.экон.н., доцент. ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

магистр финансов. ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

магистр экономики. ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ФИНАНСОВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ОТЧЕТНОСТЬ В ТУРИЗМЕ:
СРАВНЕНИЕ УЧЕТНЫХ МОДЕЛЕЙ**

***Автор корреспондент:** salima.ahmetova@inbox.ru

Аннотация: В данной статье рассмотрены особенности определения финансового результата и представления финансовой отчетности в туристических компаниях. Учет финансовых результатов в сфере туризма имеет свои особенности, обусловленные длительным циклом оказания услуг, агентскими отношениями и спецификой продукта (турпакета). В зависимости от роли туристической компании (туроператор или турагент), применяются две принципиально разные модели учета выручки: признание валовой выручки и признание чистой выручки. Туристическая компания признает валовую выручку, если действует как Принципал (Контролирующее лицо), и чистую выручку (комиссию), если действует как Агент (Посредник). Туристические услуги многообразны. Поэтому необходимо раскрыть вопрос - Учет в многоэтапных турах. В учете туристических компаний применяется принцип Начисления и концепция Доходов будущих периодов. Выручка признается по мере предоставления услуги. Применяют принципы "Брутто" и «Нетто» при расчете финансового результата и составлении Отчета о прибылях и убытках.

Ключевые слова: Туризм, Модель «Туроператор», Модель «Турагент», выручка / доход, финансовый результат

ГТАХР: 06.35.31

<https://orcid.org/0000-0002-9811-8909>

<https://orcid.org/0000-0001-7171-3057>

<https://orcid.org/0000-0002-2211-2340>

Сатенов Б.И., Саркулова Н.К., Ахметова С.С.*

экономика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

қаржы магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

экономика магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**ТУРИЗМДЕГІ ҚАРЖЫЛЫҚ НӘТИЖЕЛЕР МЕН ЕСЕПТІЛІК:
ЕСЕПТІК ҮЛГІЛЕРДІ САЛЫСТЫРУ**

***Автор корреспондент:** salima.ahmetova@inbox.ru

Түйін: Бұл мақалада туристік компанияларда қаржылық нәтижелерді анықтау және қаржылық есептілікті ұсыну ерекшеліктері қарастырылады. Туризм саласындағы қаржылық нәтижелерді есепке алудың қызмет көрсетудің ұзақ цикліне, агенттік қатынастарға және өнімнің (турпакеттің) ерекшелігіне байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Туристік компанияның рөліне байланысты (туроператор немесе турагент) кірісті есепке алудың екі түрлі моделі қолданылады: жалпы кірісті тану және таза кірісті тану. Туристік компания директор (бақылаушы тұлға) ретінде

әрекет етсе, жалпы кірісті және Агент (делдал) ретінде әрекет етсе, таза кірісті (комиссияны) таниды. Туристік қызметтер әртүрлі. Сондықтан көп сатылы турлардағы есеп мәселесін ашу қажет. Туристік компаниялардың есебінде есептеу принципі және болашақ кезеңдердің кірістері тұжырымдамасы қолданылады. Кіріс қызмет көрсету шамасына қарай танылады. Қаржылық нәтижені есептеу және кірістер мен шығыстар туралы есеп жасау кезінде "жалпы" және "таза" принциптері қолданылады.

Түйінді сөздер: Туризм, «Туроператор» моделі, «Турагент» моделі, кіріс / түсім, қаржылық нәтиже

IRSTI: 06.71.57

<https://orcid.org/0000-0002-9811-8909>

<https://orcid.org/0000-0002-2211-2340>

<https://orcid.org/0000-0001-7171-3057>

Satenov B.I., Sarkulova N.K., Akhmetova S.S.*

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Master of Finance, senior lecturer M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Master of Economic, senior lecturer M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

FINANCIAL RESULTS AND REPORTING IN TOURISM: COMPARISON OF ACCOUNTING MODELS

***Corresponding author:** salima.ahmetova@inbox.ru

Abstract: This article examines the specifics of determining financial results and presenting financial statements in tourism companies. Accounting for financial results in the tourism sector has its own characteristics due to the long service cycle, agency relationships and the specifics of the product (package). Depending on the role of the travel company (tour operator or travel agent), two fundamentally different revenue accounting models are used: recognition of gross revenue and recognition of net revenue. A travel company recognizes gross revenue if it acts as a Principal (Controlling Person) and net revenue (commission) if it acts as an Agent (Intermediary). Travel services are diverse. Therefore, it is necessary to disclose the issue of Accounting in multi-stage tours. The accounting of travel companies uses the Accrual principle and the concept of Income for future periods. Revenue is recognized as the service is provided. Apply the principles of «Gross» and «Net» when calculating the financial result and preparing the Profit and Loss Statement.

Keywords: Tourism, «Tour Operator» model, «Travel Agent» model, Revenue/Income, financial result

Введение

Индустрия туризма и гостеприимства Республики Казахстан является одним из ключевых драйверов диверсификации экономики и привлечения инвестиций. В условиях глобализации и интеграции в международные рынки капитала возрастает потребность в транспарентной, сопоставимой и информативной финансовой отчетности. Однако специфический характер туристической деятельности - длительные циклы сделок, высокие риски сезонности, сложная структура доходов (агентские и комиссионные) и высокий уровень предоплат - создает значительные проблемы при унификации учетных процедур.

Учёт финансовых результатов в сфере туризма имеет свои особенности, обусловленные длительным циклом оказания услуг, агентскими отношениями и спецификой продукта (турпакета). Для корректного отражения финансового результата ключевым является выбор учетной модели, особенно в части **признания выручки** [1,119].

Цель учета - Применять принципы «Брутто» и «Нетто» при расчете финансового результата и составлять фрагмент Отчета о прибылях и убытках для двух разных субъектов

туристического рынка РК [1,121].

Проблема адекватного отражения финансовых результатов и специфической отчетности в туристической отрасли в контексте различных учетных моделей (например, национальных стандартов, МСФО, или традиционного учета, включая управленческий) является предметом активного изучения как отечественных, так и зарубежных исследователей.

Многие авторы, такие как группа авторов аудиторской компании U.S. member firm of Grant Thornton International Ltd. [2,238], подчеркивают уникальные особенности туристического бизнеса, которые затрудняют его стандартизированный учет. К ним относятся:

1. Длительность цикла создания продукта (бронирование, предоплата, потребление услуги).

2. Высокая доля нематериальных активов (бренд, IT-системы бронирования).

3. Сложная структура себестоимости (транспорт, проживание, комиссии).

В частности, крупная аудиторская фирма Grant Thornton International Ltd. [2,238] фокусируется на том, как пятиступенчатая модель признания выручки IFRS 15 влияет на отражение предоплат и отложенных обязательств в туристических компаниях, что является критически важным для оценки их ликвидности.

Особое внимание уделяется влиянию МСФО (IFRS) 15 "Выручка по договорам с покупателями" [3], который кардинально изменил подход к признанию доходов.

Исследователи, такие как Кабир и Су (Kabir & Su, 2022) [4;99], анализируют, как внедрение IFRS 15 повлияло на признание выручки и финансовые отчеты фирм в секторе гостеприимства и туризма, отмечая тенденцию к отсрочке признания выручки для многих компаний.

В частности, работы, посвященные применению IFRS 15 в этом секторе (например, практические руководства IAS Plus и IATA), фокусируются на следующих сложностях:

- Разделение обязательств: Определение того, является ли туристический пакет одним или несколькими отдельными обязательствами (передача билета, предоставление проживания, экскурсии).

- Учет предоплат: Признание авансовых платежей как контрактных обязательств (Contract Liabilities) до момента фактического удовлетворения обязательства (например, завершения тура).

- Переменное вознаграждение (Variable Consideration): Учет бонусных программ, скидок и комиссий, которые делают конечную цену неопределенной.

Особое внимание уделяется сравнению МСФО и национальных систем, что позволяет оценить прозрачность и сопоставимость финансовой информации.

Международный аспект: Исследователи, такие как Чоя и Мика (Choi & Meek, 2005) [5;455] в своем фундаментальном труде «International Accounting», подчеркивают, что стандартизация (МСФО) является ключевым элементом, позволяющим внешним пользователям, таким как инвесторы, легко сравнивать финансовые результаты гостиничных сетей и туроператоров, работающих на разных рынках.

Казахстанский аспект: В контексте Республики Казахстан данную проблему активно исследовали Товма Н.А. [1;119-123], Досмамбетова А.С. [6;79-82], и другие. Эти авторы концентрируются на:

- Адаптация: Проблемы адаптации международных принципов к Национальным стандартам финансовой отчетности (НСФО РК), особенно для малого и среднего бизнеса в туризме.

- Налоговый учет: Различия между финансовым и налоговым учетом, в частности, в отношении определения базы для НДС (для турагентов, где объектом часто выступает только комиссионное вознаграждение).

Теоретический анализ

Материалы и методы

Методологической основой исследования послужили методы сравнительного анализа, систематизации, а также метод параллельного пересчета (реконсолидации). Информационной базой послужили официальная и внутренняя управленческая отчетность 10 туристических компаний РК (туроператоры, турагентства, гостиницы) за период 2022–2024 гг. (3 финансовых года), а также труды ведущих отечественных (Товма Н.А., Досмамбетова А.С.) и зарубежных (Кабир и Су, Чоя и Мика, и соавт.) специалистов.

Теоретическая основа: Две ключевые учетные модели.

В зависимости от роли туристической компании (туроператор или турагент), применяются две принципиально разные модели учета выручки: признание валовой выручки и признание чистой выручки [6,81].

Таблица – 1. Модели признания выручки в туризме

Модель	Субъект учета	Признание выручки	Финансовый результат (Доход)
1. Модель «Туроператор» (Валовая) «Брутто»	Туроператор	Признается вся общая стоимость проданного турпродукта (билеты, проживание, экскурсии).	Доход = Общая стоимость турпродукта (Выручка) - Себестоимость (затраты на отели, перевозчиков и т.д.)
2. Модель «Турагент» (Чистая) «Нетто»	Турагент	Признается только комиссионное вознаграждение или агентское вознаграждение.	Доход = Сумма полученного вознаграждения (Выручка)

Ключевой принцип (МСФО 15): Компания признает валовую выручку, если действует как Принципал (Контролирующее лицо), и чистую выручку (комиссию), если действует как Агент (Посредник) [7].

Практическое применение: Определение роли (Принципал [7] - Агент)

Для определения правильной учетной модели необходимо ответить на вопрос: Контролирует ли компания услугу до ее передачи клиенту?

Таблица – 2. Признаки контроля туристической услуги Туроператором и Турагентом

Признак контроля (Принципал / Туроператор)	Признак посредничества (Агент / Турагент)
1. Несет основную ответственность за предоставление услуги.	1. Не несет риска по нереализованным или отмененным услугам.
2. Несет инвентаризационный риск (например, выкупленные заранее блоки мест в отелях).	2. Не определяет цены (цена устанавливается принципалом).
3. Самостоятельно устанавливает цены для конечного потребителя.	3. Доход фиксирован (комиссия или процент).
4. Несет кредитный риск (риск неплатежа со стороны клиента).	4. Действует от имени третьего лица (отеля, авиакомпании).

Результаты и обсуждение.

Рассмотрим на практическом задании сравнение учетных моделей [8, 195].

Предлагаемые задания помогут сравнить влияние двух моделей на финансовую отчетность.

Задание 1. Сравнение финансового результата

Исходные данные: Туристическая компания ТОО "Вояж" в отчетном месяце заключила сделку на сумму 1 000 000 тенге.

1. **Сценарий А (Модель Туроператора):** ТОО "Вояж" сформировало собственный турпродукт. Себестоимость (отели, перелеты, налоги) составила **800 000 тенге**.

2. **Сценарий Б (Модель Турагента):** ТОО "Вояж" продало чужой тур, получив фиксированное комиссионное вознаграждение в размере **15%** от общей стоимости. (Общая стоимость – 1 000 000 тенге).

Таблица – 3. Признание выручки у Туроператора и Турагента

Показатель	Сценарий А (Туроператор)	Сценарий Б (Турагент)
Общая стоимость сделки (Тенге)	1 000 000	1 000 000
Выручка / Доход (Признание)	1 000 000 (Валовая)	150 000 (Чистая – Комиссия 15%)
Себестоимость / Расходы (Тенге)	800 000	0
Валовая прибыль (Тенге)	200 000	150 000

Теперь можем рассмотреть бухгалтерские проводки у Туроператора и Турагента.

Задание 2. Анализ бухгалтерских проводок

Задача: Отобразить в учете обе сделки, предполагая, что услуги оказаны и средства получены. (Счета: 1010 - Денежные средства, 6010 - Выручка от реализации, 7010 - Себестоимость реализованной продукции, 3310 - Кредиторская задолженность перед поставщиками, 6020 - Доход от комиссионного вознаграждения).

Таблица – 4. Признание выручки на счетах бухгалтерского учета у Туроператора и Турагента

Сделка	Дебет	Кредит	Сумма (Тенге)	Назначение
Сценарий А (Туроператор)				
1. Получены средства от клиента	1010	6010	1 000 000	Признание валовой выручки
2. Списана себестоимость турпродукта	7010	3310	800 000	Признание расходов на реализацию
Сценарий Б (Турагент)				
1. Получена комиссия от туроператора	1010	6020	150 000	Признание чистой выручки (комиссии)
2. Перечислены средства туроператору	3310	1010	850 000	Перечисление средств

				принципалу (транзитные деньги)
--	--	--	--	--------------------------------------

Туристические услуги многообразны. Поэтому необходимо раскрыть вопрос - Учет в многоэтапных турах.

Рассмотрим следующий пример.

Ситуация: Туроператор продал годовой абонемент на серию региональных экскурсий за 360 000 тенге. Экскурсии проводятся ежемесячно. Оплата получена 1 января 2026 года.

Вопрос: Как и когда туроператор должен признавать выручку (доход) от этой сделки?

• Подсказка: Используйте принцип Начисления и концепцию Доходов будущих периодов. Выручка признается по мере предоставления услуги.

• Решение: Выручка в размере 360 000 тенге не может быть признана сразу. Она должна быть отражена на счете Доходы будущих периодов (4410). Ежемесячно (по мере проведения экскурсии) в доход будет признаваться $360\,000 / 12 \text{ месяцев} = 30\,000$ тенге (Проводка: Дт 4410 Кт 6010).

Эти задания охватывают ключевые аспекты учета финансовых результатов в туризме: признание выручки, сравнение моделей и учет доходов, растянутых во времени.

Для составления **Отчета о Прибылях и убытках (ОПиУ)** рассмотрим следующую ситуацию [2].

Туристическая компания ТОО «Travel KZ» (Туроператор) заключает договор с ТОО «AgentPro» (Турагент) на продажу пакетного тура в Турцию.

Таблица – 5. Показатели для расчета прибыли для Туроператора и Турагента

Показатель	Значение (тенге)
Продажная цена тура для конечного клиента (общая стоимость)	500 000
Фактическая себестоимость тура для Туроператора (Отель + Перелет)	400 000
Комиссионное вознаграждение Турагента (10% от продажной цены)	50 000
Административные расходы Туроператора за период	15 000
Административные расходы Турагента за период	5 000
Прочие доходы (банковские проценты) для обеих компаний	1 000
Ставка КПП	20%

Задание - Рассчитать финансовый результат (Чистая прибыль) для обеих компаний, используя Отчет о прибылях и убытках.

Таблица – 6. Расчет финансового результата (Фрагмент ОПиУ)

Показатель	ТОО «Travel KZ» (Туроператор)	ТОО «AgentPro» (Турагент)
Выручка от реализации (Ст. 010)	500 000	50 000
Себестоимость реализованных услуг (Ст. 011)	400 000	0
Валовая прибыль (Ст. 012)	100 000	50 000
0	50 000 (Вознаграждение	0

	агенту)	
Административные расходы (Ст. 014)	15 000	5 000
Операционная прибыль (Ст. 020)	35 000	45 000
Прочие доходы/расходы (Финансовые)	+1 000	+1 000
Прибыль до налогообложения (Ст. 100)	36 000	46 000
Расходы по КПН (20%)	(7 200)	(9 200)
Чистая прибыль (Ст. 200)	28800	36 000

Выводы и заключение

Туроператор показывает высокий оборот (Выручка 500 000 тг), но относительно низкую Валовую прибыль (20%), так как вынужден вычитать высокую себестоимость. Его финансовый результат отражает эффективность создания и ценообразования турпродукта.

Турагент показывает низкий оборот (Выручка 50 000 тг), но очень высокую Валовую прибыль (100%), поскольку не имеет себестоимости. Его отчет отражает эффективность посреднической деятельности и контроля над операционными расходами.

Заключение по сравнению моделей

Несмотря на то, что Туроператор имеет значительно более высокую выручку от продаж (500 000 тенге против 50 000 тенге), его чистая прибыль (28 800 тенге) незначительно ниже прибыли Агента (36 800 тенге). Это наглядно демонстрирует, как модель признания выручки (валовой или чистой) влияет на структуру финансовой отчетности, но не всегда кардинально меняет конечный финансовый результат.

Список литературы

1. Товма Н.А. Бухгалтерский учет в туризме: учебное пособие/ Алматы: «Қазақ университеті», 2017. 300 с.
2. Grant Thornton. Revenue from Contracts with Customers Navigating the guidance in ASC 606 and ASC 340-40, January 2022 <https://www.grantthornton.com/content/dam/grantthornton/website/assets/content-page-files/audit/pdfs/2022/revenue-from-contracts-with-customers-updated-220124.pdf> (Запрос от 28.10.2025 г)
3. МСФО (IFRS) 15 «Выручка по договорам с покупателями» Международный стандарт финансовой отчетности (IFRS). Источник cdb.kz: <https://cdb.kz/sistema/biblioteka-bukhgaltera/standart/mezhdunarodnyy-standart-finansovoy-otchetnosti-15-laquo-vyruchka-po-dogovoram-s-pokupatelyami-raquo-2018> (Запрос от 29.10.2025 г)
4. Kabir, H., & Su, L. (2022). How Did IFRS 15 Affect the Revenue Recognition Practices and Financial Statements of Firms? Evidence from Australia and New Zealand. Journal of International Accounting, Auditing and Taxation, 49, Article. V. 99, ID: 100507. <https://doi.org/10.1016/j.intaccaudtax.2022.100507>. (Запрос от 21.11.2025 г)
5. International accounting / Frederick D.S. Choi, Gary K. Meek. 7th ed. 2019. 476 p.
6. Досмамбетова А.С. Бухгалтерский учет в туризме и гостиничном бизнесе: Учебное пособие. Алматы: издательство LEM (Лем), 2020 г. 340 с.
7. О туристской деятельности в Республике Казахстан. Закон Республики Казахстан от 13 июня 2001 года N 211. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000211_ (запрос от 29.10.2025 г.)
8. Макенова Г.У., Дауренбекова А.Н. Современные тенденции развития международного туризма в Казахстане. Central Asian Economic Review. 2019; (4): V. 193-207.

Referens liste:

1. Tovma N.A. Bukhgalterskiy uchët v turizme: uchebnoye posobiye/ Almaty: «Kazak, universiteti», 2017. 300 s.
2. Grant Thornton. Vyruchka po kontraktam s pokupatelyami. Rukovodstvo po ASC 606 i ASC 340-40, yanvar' 2022 g.
<https://www.grantthornton.com/content/dam/grantthornton/website/assets/content-page/files/audit/pdfs/2022/revenue-from-contracts-with-customers-updated-220124.pdf> (Zapros ot 28.10.2025 g.)
3. MSFO (IFRS) 15 «Vyruchka po dogovoram s pokupatelyami» Mezhdunarodnyy standart finansovoy otchetnosti (IFRS). Istochnik cdb.kz: <https://cdb.kz/sistema/biblioteka-bukhgaltera/standart/mezhdunarodnyy-standart-finansovoy-otchetnosti-15-laquo-vyruchka-po-dogovoram-s-pokupatelyami-raquo-2018> (Zapros ot 29.10.2025 g.)
4. Kabir, KH. i Su, L. (2022). Kak MSFO (IFRS) 15 povliyal na praktiku priznaniya vyruchki i finansovuyu otchetnost' kompaniy? Dannyye iz Avstralii i Novoy Zelandii. Zhurnal mezhdunarodnogo ucheta, audita i nalogoblozheniya, 49, stat'ya. Tom 99, ID: 100507. <https://doi.org/10.1016/j.intaccaudtax.2022.100507>. (Zapros ot 21.11.2025 g.)
5. International accounting / Frederick D.S. Choi, Gary K. Meek. 7th ed. 2019. 476 p.
6. Dosmambetova A.S. Bukhgalterskiy uchët v turizme i gostinichnom biznese: Uchebnoye posobiye. Almaty: izdatel'stvo LEM (Lem), 2020 g. 340 s.
7. O turistskoy deyatelnosti v Respublike Kazakhstan. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 13 iyunya 2001 goda N 211. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000211_ (zapros ot 29.10.2025 g.)
8. Makenova G.U., Daurenbekova A.N. Sovremennyye tendentsii razvitiya mezhdunarodnogo turizma v Kazakhstane. Central Asian Economic Review. 2019; (4): V. 193-207.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Ахметова Салима** - магистр экономики. ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан. salima.ahmetova@inbox.ru

FTAXP: 331.56/57:574.5=512.123
<https://orcid.org/0000-0002-0518-2398>

Бекназаров Б.Д.*

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕН
БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІҢ БАСҚАРУ МОДЕЛЬДЕРІ:
ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ**

***Автор корреспондент:** bakytt.8080@mail.ru

Түйін: Қазіргі кезеңде цифрлық трансформация – әлемдік экономикалық дамудың басты факторларының бірі болып табылады. Ол ұйымдардың құрылымдық және функционалдық қызметіне түбегейлі өзгерістер енгізіп, жаңа технологияларды бизнес-модельдерге интеграциялау арқылы тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді. Цифрлық трансформация ұғымы тек ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізумен шектелмейді; ол бизнестің стратегиялық мақсаттарын қайта қарастырып, инновациялық мәдениетті қалыптастыруды және ұйым ішіндегі басқару процестерін оңтайландыруды қамтиды. Қазақстандық кәсіпорындар тәжірибесінде цифрлық трансформацияның табысты жүзеге асуы көбіне стратегиялық басқарудың сапасына, инновациялық мәдениеттің деңгейіне және кадрлық әлеуеттің дамуына байланысты. Цифрлық ортада бәсекеге қабілетті болу үшін ұйымдар қызметкерлердің цифрлық құзыреттілігін арттыруға, өзгерістерді басқару механизмдерін жетілдіруге және жаңа технологияларды енгізу стратегияларын қалыптастыруға назар аударуы қажет. Зерттеу нәтижелері цифрлық трансформацияның тиімділігі тек технологиялық инфрақұрылымның дамуына емес, сонымен қатар ұйымдық мәдениеттің өзгеруіне, икемді басқару тәсілдерінің енгізілуіне және инновациялық ойлаудың қалыптасуына тәуелді. Осылайша, цифрлық трансформация қазіргі заманғы бизнес-экожүйенің ажырамас бөлігіне айналып, ұлттық экономиканың тұрақты өсуі мен жаһандық интеграциясына ықпал ететін стратегиялық бағыт ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: цифрлық трансформация, бизнес-процестерді басқару, цифрландыру, инновациялар, Қазақстан тәжірибесі, цифрлық экономика.

MPHTI: 331.56/57:574.5=512.123
<https://orcid.org/0000-0002-0518-2398>

Бекназаров Б.Д.*

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ БИЗНЕС-ПРОЦЕССАМИ И
ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ:
ОПЫТ КАЗАХСТАНА**

***Автор корреспондент:** bakytt.8080@mail.ru

Аннотация: В современный период цифровая трансформация является одним из ключевых факторов мирового экономического развития. Она вносит кардинальные изменения в структурную и функциональную деятельность организаций, позволяя повысить их эффективность за счёт интеграции новых технологий в бизнес-модели. Понятие цифровой трансформации не ограничивается лишь внедрением информационно-коммуникационных технологий; оно охватывает пересмотр стратегических целей бизнеса, формирование инновационной культуры и оптимизацию управленческих процессов внутри организации.

В практике казахстанских предприятий успешная реализация цифровой трансформации во многом зависит от качества стратегического управления, уровня развития инновационной культуры и кадрового потенциала. Для обеспечения конкурентоспособности в цифровой среде организациям необходимо уделять особое внимание повышению цифровых компетенций сотрудников,

совершенствованию механизмов управления изменениями и формированию стратегий внедрения новых технологий. Результаты исследований показывают, что эффективность цифровой трансформации определяется не только развитием технологической инфраструктуры, но и трансформацией организационной культуры, внедрением гибких методов управления и формированием инновационного мышления. Таким образом, цифровая трансформация становится неотъемлемой частью современной бизнес-экосистемы и рассматривается как стратегическое направление, способствующее устойчивому росту национальной экономики и её интеграции в глобальное пространство.

Ключевые слова: цифровая трансформация, управление бизнес-процессами, цифровизация, инновации, опыт Казахстана, цифровая экономика

IRSTI: 331.56/.57:574.5=512.123

<https://orcid.org/0000-0002-0518-2398>

Beknazarov B.D.

senior lecturer M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

BUSINESS PROCESS MANAGEMENT MODELS AND DIGITAL TRANSFORMATION: THE EXPERIENCE OF KAZAKHSTAN

***Correspondent-author:** bakytt.8080@mail.ru

Abstract: In the modern era, digital transformation has become one of the key factors driving global economic development. It brings fundamental changes to the structural and functional activities of organizations, enhancing their efficiency through the integration of new technologies into business models. The concept of digital transformation is not limited to the implementation of information and communication technologies; it also encompasses the revision of business strategic objectives, the formation of an innovative culture, and the optimization of management processes within organizations.

In the practice of Kazakhstani enterprises, the successful implementation of digital transformation largely depends on the quality of strategic management, the level of innovative culture, and the development of human resources potential. To remain competitive in the digital environment, organizations must focus on enhancing employees' digital competencies, improving change management mechanisms, and developing strategies for the implementation of new technologies. Research findings indicate that the effectiveness of digital transformation is determined not only by the development of technological infrastructure but also by the transformation of organizational culture, the adoption of flexible management approaches, and the cultivation of innovative thinking. Thus, digital transformation is becoming an integral part of the modern business ecosystem and is regarded as a strategic direction that contributes to the sustainable growth of the national economy and its integration into the global space.

Key words: digital transformation, business process management, digitalization, innovation, Kazakhstan's experience, digital economy

Kіріспе

Қазіргі заманда экономикалық дамудың негізгі векторы – цифрландыру болып табылады [1,431-444]. Бұл үрдіс экономиканың барлық салаларына еніп, жаңа технологиялық экожүйелердің қалыптасуына және бизнес-процестердің тиімділігін арттыруға жол ашуда. Заманауи цифрлық экономикаға көшу үшін бірқатар маңызды факторларды ескеру және дамыту қажет. Атап айтқанда, жаппай интернет желісін қолдану, цифрлық инфрақұрылымға деген сұраныстың айтарлықтай артуы, сондай-ақ әлеуметтік желілер мен онлайн-коммуникация құралдарының кеңінен таралуы осы бағыттағы басты алғышарттар болып табылады [2].

Қазақстанда цифрландыру саясаты экономиканы әртараптандыру мен мемлекеттік қызметтерді оңтайландырудың негізгі бағыты ретінде қарастырылуда. Ел үкіметі бизнес саласында цифрлық технологияларды енгізу, электрондық үкімет жүйесін жетілдіру және ақпараттық инфрақұрылымды дамыту бағытында ауқымды жұмыстар атқаруда. Дегенмен,

цифрлық трансформация процесінің толыққанды жүзеге асуына белгілі бір кедергілер бар. Атап айтқанда, нормативтік-құқықтық базадағы олқылықтар, институционалдық шектеулер мен ұйымшылдық инновациялық белсенділіктің жеткіліксіздігі бұл бағыттағы ілгерілеуге кері әсерін тигізуде [3].

Осыған байланысты, ұлттық деңгейде цифрландыру стратегиясын жетілдіру, нормативтік-құқықтық механизмдерді жаңғырту және цифрлық трансформацияны қолдайтын экономикалық триггерлерді қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Цифрлық экономиканың табысты дамуы елдің ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етудің негізгі алғышарты болып табылады. Сондықтан цифрлық экономика үшін кешенді стратегия әзірлеу, оны жүзеге асыру тетіктерін нақты айқындау және осы арқылы тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ету – Қазақстанның басты ұлттық басымдықтарының бірі саналады. Мұндай стратегия еңбек нарығында неғұрлым либералды және икемді климат қалыптастыруға, тиімді коммуникациялық және ақпараттық инфрақұрылымды дамытуға бағытталуы тиіс.

Сонымен қатар, цифрлық трансформацияның табысты жүзеге асуы үшін адами капиталдың сапасын арттыру ерекше маңызға ие. Себебі жоғары біліктілікке, инновациялық ойлау қабілетіне және цифрлық дағдыларға ие мамандар – цифрлық экономиканың басты стратегиялық ресурсы болып табылады. Цифрлық технологияларды пайдалану тек техникалық жаңару емес, сонымен бірге бизнестің құрылымдық және стратегиялық үлгісін қайта қарау үдерісін білдіреді. Цифрландыру ұйымдарға жаңа құнды мүмкіндіктер ұсынумен қатар, өнім мен қызмет көрсету саласында инновациялық шешімдер енгізуге жағдай жасайды. Нәтижесінде, жаңа бизнес-модельдер мен кіріс көздері пайда болып, нарықтағы бәсекелестік деңгейі артады.

Бұдан бөлек, цифрлық платформалар мен аналитикалық құралдардың дамуы басқарушылық шешім қабылдау сапасын арттырып, тиімді бизнес-аналитиканы қамтамасыз етеді. Үлкен деректерді (Big Data) талдау арқылы нарықтағы трендтер мен тұтынушылық мінез-құлықты болжау мүмкіндігі кеңейеді. Бұл өз кезегінде ұйымдарға стратегиясын нақты деректерге сүйене отырып түзетуге мүмкіндік береді.

Сандық жұмыс процестерін автоматтандыру және бақылау жүйелерін енгізу адам факторына байланысты қателіктерді азайтады, операциялық шығындарды төмендетеді және өндірістік тиімділікті арттырады. Цифрлық шешімдер мен аналитикалық технологияларды үйлестіру компаниялардың өнімділігін жоғарылатып қана қоймай, олардың негізгі көрсеткіштері (KPI) мен жалпы қаржылық нәтижелеріне оң әсер етеді.

Цифрлық трансформациялаудың басым бағыттары мен олардың нысаналы индикаторлары ұлттық даму стратегиясының ажырамас бөлігі ретінде айқындалады. Бұл көрсеткіштер цифрландыру үдерісінің нәтижелілігін, тиімділігін және қоғам мен экономикаға тигізетін ықпалын бағалау мақсатында қалыптастырылады. Индикаторлар мен нәтижелілік көрсеткіштері олардың орындылығы, негізділігі, әлеуметтік әсері мен экономикалық үлесі тұрғысынан бағаланады. Мұндай тәсіл цифрлық трансформацияның сапалы орындалуын қамтамасыз етіп қана қоймай, оның елдің жалпы инновациялық әлеуетіне қосқан үлесін айқындауға мүмкіндік береді.

Цифрлық трансформация қазіргі заманғы бизнестің, мемлекеттік басқарудың және әлеуметтік өмірдің негізгі бағыттарының бірі болып отыр. Бұл үрдіс тек экономикалық тиімділікті арттыруды көздемейді, сонымен қатар қоғамның өмір сүру сапасын жақсартуға, жаңа мүмкіндіктер қалыптастыруға және әлеуметтік инклюзияны дамытуға бағытталған. Жаһандық деңгейде жүріп жатқан цифрлық өзгерістер экономикалық құрылымдарды, еңбек нарығын және тұтынушылық мәдениетті түбегейлі өзгертуде. Инновациялық технологиялар мен цифрлық шешімдердің белсенді енгізілуі адамдардың жұмыс істеу, өзара қарым-қатынас жасау және қызмет түрлерін тұтыну тәсілдерін жаңа деңгейге шығарады. Бұл үрдіс тек өндірістік және экономикалық тиімділікті арттырумен шектелмей, жаңа білім мен

құзыреттерге сұранысты қалыптастырады, сондай-ақ адами капиталдың жаңа сапалық деңгейге өтуін қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, цифрлық трансформацияның табысты жүзеге асуы әлеуметтік тұрақтылық пен экономикалық өсудің арасындағы тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік береді. Ол мемлекеттік басқарудағы ашықтық пен есептілікті арттыруға, бизнес пен азаматтар арасындағы өзара әрекеттестік сапасын жақсартуға ықпал етеді. Цифрлық шешімдерді жүйелі түрде енгізу елдің жаһандық инновациялық кеңістікке интеграциялануын жеделдетіп, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Теориялық талдау

Материалдар мен әдістер

Заманауи ғылыми зерттеулер қазіргі экономикалық жағдайлардың өзгеруіне, бизнес-процестердің цифрландырылуы мен роботтандырылуына ерекше назар аударуда. Ғаламдық нарықтағы жоғары бәсекелестік, ресурстардың шектеулілігі және тұтынушылық сұраныстың үнемі өзгеріп отыруы ұйымдар үшін жаңа сын-қатерлер туғызуда. Осындай жағдайда дәстүрлі бизнес-модельдер өзінің икемділігі мен бейімделгіштігінен айырыла отырып, тиімділігін жоғалтуда. Бұл үрдіс экономикалық субъектілерді жаңа, цифрлық негіздегі динамикалық модельдерге көшуге итермелеуде.

Цифрландыру мен автоматтандырудың дамуы ұйымдардың құрылымдық өзгерістерін жеделдетіп, бизнес-процестерді оңтайландырудың жаңа әдістерін тудырды. Классикалық басқару жүйелері енді икемді басқару, деректерге негізделген шешім қабылдау және экожүйелік серіктестік қағидаттарымен толықтырылуда. Осы контексте жүйелік көзқарас экономикалық процестердің өзара байланысын түсіндірудің әдіснамалық базасына айналды.

Жүйелер теориясының негізін қалаушы Л.Ф. Берталанфи өзінің еңбектерінде объектілердің өзара әрекеттесуін «ашық, күрделі және өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе» ұғымы арқылы сипаттаған [2]. Ғалымның көзқарасы бойынша, кез келген ұйым немесе экономикалық жүйе сыртқы ортамен үздіксіз ақпараттық, энергетикалық және материалдық алмасу жағдайында дамиды. Бұл әдіс ұйымдардың бейімделгіштігін, тұрақтылығын және өзін-өзі реттеу қабілетін түсіндіру үшін теориялық негіз қалады. Л. Берталанфидің тұжырымдамасы кейінгі экономикалық және басқару зерттеулерінде цифрлық бизнес-модельдердің эволюциясын түсіндіруде маңызды орын алды.

Экономикалық жүйелердің жаңа типі ретінде бизнес экожүйелер ұғымы ғылыми айналымға енгізілді. Бұл ұғымды алғаш рет Дж. Ф. Мур 1993 жылы «бизнес экожүйесі» ретінде сипаттап, оны «тауарлар мен қызметтерді өндіру және тарату барысында бір немесе бірнеше жетекші ойыншылардың стратегиялық бағыттарына сәйкес әрекет ететін нарық қатысушыларының өзара байланысқан экономикалық қауымдастығы» деп анықтады [3]. Автор биологиялық экожүйелер мен экономикалық жүйелер арасындағы ұқсастыққа назар аударып, нарық қатысушылары арасындағы симбиоздық және коэволюциялық өзара әрекеттестікті ерекше атап өтті.

Кейін бұл идеяны И. Г. Ушачев және оның әріптестері дамытып, инновациялық экожүйелерде жұмыс істейтін компаниялардың бәсекелік артықшылықтары мен бейімделгіш мүмкіндіктері жоғары болатынын дәлелдеді [4]. Олардың пікірінше, экожүйелік модель ұйымдарға өзара тәуелділік пен серіктестік қағидаларына сүйене отырып, инновациялық әлеуетті тиімді іске асыруға мүмкіндік береді. Мұндай құрылым шеңберінде қатысушылар бір-бірін толықтырып, ортақ құндылық тізбегін құрайды, бұл өз кезегінде нарықтағы тұрақтылық пен ұзақ мерзімді даму мүмкіндіктерін арттырады. Осылайша, заманауи экономикалық жүйелерде цифрлық трансформация мен экожүйелік тәсіл өзара бір-бірін толықтыратын құбылыстар ретінде қарастырылады. Цифрландыру технологиялары экожүйелердің қалыптасуын жеделдетсе, экожүйелік модель цифрлық

трансформацияның тиімді жүзеге асуына институционалдық және ұйымдастырушылық негіз қалыптастырады.

Тәжірибелік бөлім

Қарастырылып отырған мәселені неғұрлым жан-жақты сипаттау мақсатында инновациялық бизнес-экожүйелер ұғымына түрлі зерттеушілердің көзқарастары талданды. М. Рассел мен К. Дэвлин өз еңбектерінде бизнес-экожүйені «адамдар, ұйымдар және олардың шешімдері арасындағы тұрақты байланыстар желісі» ретінде сипаттай отырып, оны инновациялық өзара әрекет пен ортақ көзқарасқа (shared vision) негізделген құрылым деп түсіндіреді [5]. Авторлардың пікірінше, мұндай экожүйелердің негізгі ерекшелігі – қатысушылардың ортақ мақсатқа бағытталған трансформациялық өзгерістерге ұмтылысы және өзара тәуелділікті мойындауы. Бұл тәсіл экожүйелердің тұрақтылығы мен бейімделгіштігін қамтамасыз ететін әлеуметтік және институционалдық факторлардың рөлін айқындайды.

Г. Б. Клейнердің зерттеу еңбектері де бизнес-экожүйелердің табиғатын түсіндіруде маңызды орын алады. Ғалымның анықтамасына сәйкес, бизнес-экожүйелер – бұл ресурстар мен әртүрлі өнімдердің айналымы арқылы ұзақ уақыт бойы тұрақты қызмет ете алатын ұйымдардың, бизнес-процестердің, инновациялық жобалардың және инфрақұрылымдық кешендердің локализацияланған жүйелері [6]. Клейнердің көзқарасы бизнес-экожүйелердің құрылымдық және функционалдық өзара байланысын, сондай-ақ олардың тұрақтылық механизмдерін сипаттайды. Мұндай жүйелердің табысты жұмыс істеуі ресурстардың үздіксіз айналымына, инновациялық процестердің үйлесімді жүруіне және қатысушылардың өзара тиімді кооперациясына тәуелді.

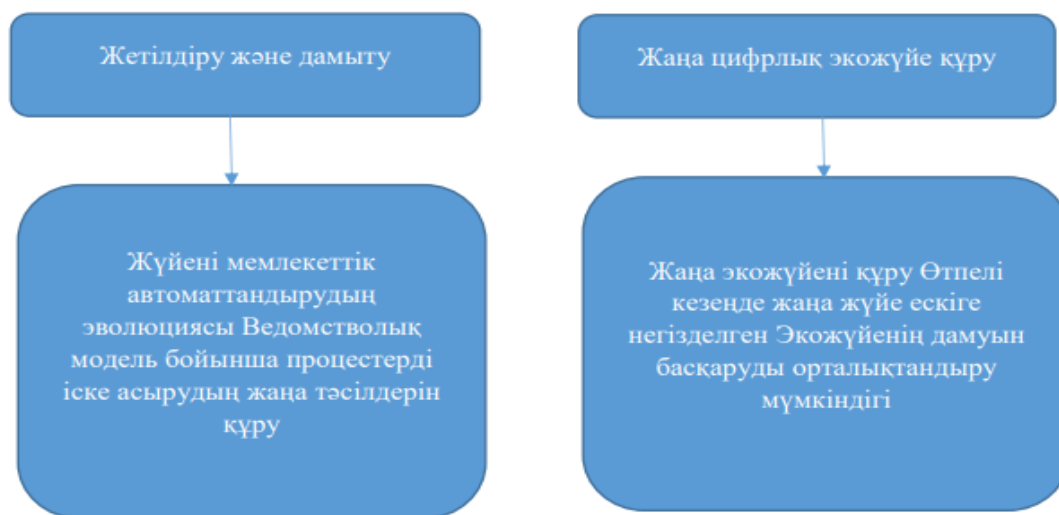
Бұл салада зерттеулер тек теориялық деңгейде ғана емес, практикалық тұрғыдан да кеңінен жүргізілуде. Экожүйелік тәсіл қазіргі заманғы экономиканың күрделі құрылымын түсіндірумен қатар, ұйымдардың инновациялық әлеуетін арттыру мен олардың ұзақ мерзімді тұрақты дамуын қамтамасыз етудің тиімді құралы ретінде қарастырылады.

М. Ривз экожүйені «бизнес мәселелерін шешуге көмектесетін, тұтас және құнды ұсынысты қалыптастыруға ықпал ететін және тік интеграция, иерархиялық жеткізу тізбегі және ашық нарық сияқты өнімді немесе қызметті құрудың басқа әдістерімен бәсекелесетін басқару моделі ретінде» қарастыруды ұсынады [7]. Жаһандық цифрлық экономика жағдайында бизнес-экожүйелердің даму деңгейін зерттеу мәселесін көптеген авторлар қарастырған. Мысалы, Nambisan, Wright және Feldman (2019) инновация мен кәсіпкерліктің цифрлық трансформациядағы өзгерістерін талдап, негізгі бағыттары мен қиындықтарын сипаттайды [8]. Kraus және әріптестері (2022) цифрлық трансформация мен кәсіпкерлікті жүйелі әдеби шолу негізінде қарастырып, олардың өзара байланысын айқындаған [9]. Сонымен қатар, Cavallo, Ghezzi және Balocco (2019) кәсіпкерлік экожүйелер бойынша қазіргі ғылыми пікірталастарды талдап, болашақ зерттеу бағыттарын ұсынған [10]. Autio, Nambisan, Thomas және Wright (2018) цифрлық және кеңістіктік affordances тұрғысынан кәсіпкерлік экожүйелердің қалыптасу ерекшеліктерін түсіндіреді [11]. Ал Malecki (2018) жалпы кәсіпкерлік пен кәсіпкерлік экожүйелердің теориялық негіздерін зерттеп, олардың экономикалық даму контексіндегі орнын айқындаған [12].

Нәтижелер мен талқылау

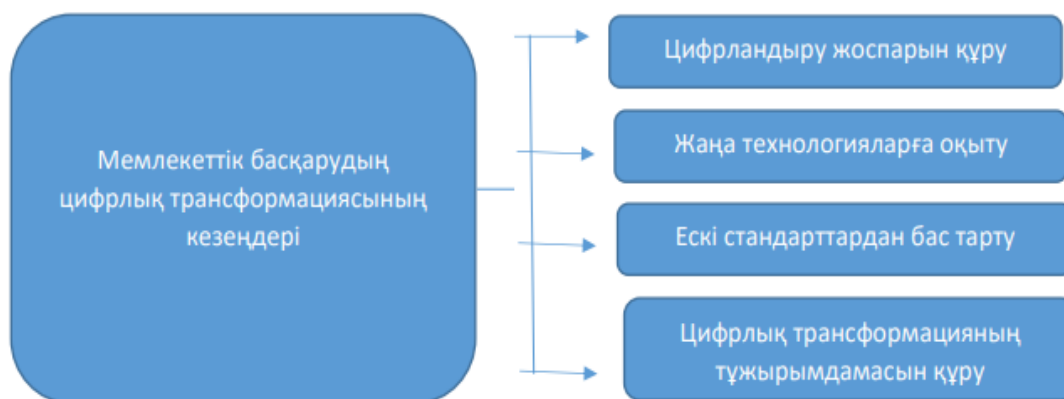
Қазақстанда цифрлық трансформация процесі соңғы жылдары мемлекеттік, корпоративтік және әлеуметтік деңгейлерде кең ауқымда жүзеге асырылуда. Бұл үрдіс елдің экономикалық даму стратегиясының негізгі элементіне айналып, бизнес-процестердің тиімділігін арттыру мен инновациялық әлеуетті күшейтудің басты тетігіне айналды. Мемлекеттік секторда цифрландырудың негізгі жетістіктері «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асырылуымен байланысты. Бағдарлама аясында

электрондық үкімет (e-Gov), «Smart City», «Ashyq», «e-Otinish» және басқа да платформалар іске қосылып, мемлекеттік қызметтердің айқындылығы мен қолжетімділігі артты.

Сурет - 1. Мемлекеттік басқарудағы цифрлық трансформациялау сценарийлері

2024 жылғы деректер бойынша, Қазақстан азаматтарының 90%-дан астамы мемлекеттік қызметтерді электрондық форматта пайдаланады. Бұл көрсеткіш цифрлық инфрақұрылымның даму деңгейінің айтарлықтай өскенін көрсетеді. Дегенмен, цифрлық трансформацияның мемлекеттік сектордағы табысты дамуына кедергі келтіретін факторлар да бар. Олардың ішінде кадрлық әлеуеттің жеткіліксіздігі, аймақтар арасындағы цифрлық теңсіздік, ақпараттық қауіпсіздік мәселелері және нормативтік-құқықтық базаның кейбір олқылықтары ерекше назар аударуды қажет етеді.

Сурет – 2. Цифрлық трансформацияның негізгі кезеңдері

Жеке бизнес пен ірі кәсіпорындар цифрлық трансформацияны операциялық тиімділікті арттыру, шығындарды азайту және тұтынушылармен өзара әрекет сапасын жақсарту мақсатында белсенді енгізіп келеді. Көптеген компаниялар ERP, CRM, Big Data және жасанды интеллект технологияларын пайдалана отырып, бизнес-процестерін

автоматтандыруда. Мысалы, банктік және қаржы секторы цифрлық қызметтерді ұсыну бойынша айтарлықтай табыстарға жетті: онлайн-банкинг, мобильді төлем жүйелері және Бизнес-процестерді басқарудың заманауи модельдері – **Lean management, Agile, Kaizen, Business Process Reengineering (BPR) және Digital Twin** тәсілдері – көптеген қазақстандық компаниялардың басқару тәжірибесіне еніп жатыр. Бұл модельдер ұйымдарға нарықтың өзгерістеріне жылдам бейімделуге, инновациялық шешімдерді тез енгізуге және икемді корпоративтік мәдениетті дамытуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда цифрлық трансформацияның дамуы жаңа экономикалық экожүйелердің пайда болуына жол ашты. Мысалы, «Kaspi.kz», «Halyk Ecosystem», «Freedom Holding» және «BI Group» компаниялары өздерінің интеграциялық цифрлық платформаларын дамытып, клиенттерге кешенді қызметтер ұсынуда. Мұндай экожүйелер бизнес пен тұтынушы арасындағы өзара байланысты нығайтып, нарықтың жаңа сегменттерін қалыптастыруда.

Экожүйелік тәсіл тек корпоративтік тиімділікті арттырумен шектелмей, елдің жалпы цифрлық экономикасының өсуіне де үлес қосуда. Ол инновациялық стартаптар үшін қолайлы орта қалыптастырып, мемлекеттік және жеке секторлар арасындағы әріптестік байланыстарды күшейтеді.

Зерттеу нәтижелерін талдау көрсеткендей, Қазақстандағы цифрлық трансформация үдерісі бірқатар оң нәтижелермен қатар, шешуді қажет ететін жүйелі мәселелермен де сипатталады. Олардың ішінде:

- Цифрлық инфрақұрылымның аймақтық теңгерімсіздігі;
- Кәсіби кадрлар мен IT-мамандардың жетіспеушілігі;
- Киберқауіпсіздік пен деректерді қорғау мәселелері;
- Инновацияларды коммерцияландыру механизмдерінің әлсіздігі;
- Бизнес пен білім беру жүйесі арасындағы өзара байланыстың жеткіліксіздігі.

Сонымен бірге, цифрлық трансформацияның табысты жүзеге асуы үшін стратегиялық басқару жүйесін жетілдіру, цифрлық сауаттылықты арттыру және инновациялық мәдениетті дамыту қажет. Бұл бағытта мемлекеттік және жеке сектор арасындағы өзара іс-қимылдың тиімді моделі маңызды рөл атқарады.

Салалық орналасу туралы айта отырып, банктік, телекоммуникациялық бизнесте және цифрлық технологияларды пайдалану деңгейі дәстүрлі түрде жоғары болатын басқа секторларда мамандарға қатаң талаптар қойылатынын және кадрларды іріктеу кезінде анықтайтын критерий университет дипломының болуы немесе, мысалы, жасына емес, кәсібилік деңгейіне айналатынын атап өткен жөн.

САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ДАҒДЫЛАРЫМЕН ҚАТАР ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

ЖҰМЫС УЧАСТКІЛЕРІН АВТОМАТИЗАЦИЯЛАУ

ТАҒЫЛЫМДАМА ЖӘНЕ ПРАКТИКА

БОЛАШАҚҚА ЖОСПАР ҚҰРУДЫҢ СЦЕНАРИЙЛІК ТӘСІЛІ

АВТОМАТТАНДЫРУУ УЧАСКЕЛЕРІНДЕ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІ ҚАЙТА ДАЯРЛАУ

HR ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫ ҚАЙТА ҚАРАУ

РОБОТОТЕХНИКА ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САПАСЫН ЖАҚСARTY

Қазақстан Барлық мемлекеттер

Активаци
Штаб-квартира

Сурет – 3. Цифрлық дәуірдегі кадрлық стратегияға қатысты қажетті шаралар

Қорытынды

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Қазақстандағы цифрлық трансформацияның жүйелі және тұрақты сипатқа ие бола бастағанын көрсетеді. Бизнес-процестерді басқарудың заманауи модельдері мен цифрлық технологиялардың интеграциясы ұйымдардың тиімділігін арттырып, жаңа экономикалық экожүйелердің дамуына алғышарттар жасауда. Алайда, толыққанды цифрлық экономиканы қалыптастыру үшін адами капиталды дамыту,

нормативтік базаны жетілдіру және инновациялық экожүйелерді институционалдық тұрғыдан қолдау қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Dobrolyubova E., Alexandrov O., Yefremov A. Is Russia Ready for Digital Transformation?// Communications in Computer and Information Science. 2017. 745. pp. 431-444
2. Trusova N. Government socio-economic policy under the digital economy in the foreign countries and Russia//Economic Annals. 2019. 180. pp. 88-96
3. Barmuta K.A., Akhmetshin E.M., Andryushchenko I.Y., Tagibova A.A., Meshkova G.V., Zekiy
4. Берталанфи Л. фон. История и статус общей теории систем // Системные исследования: методологические проблемы: ежегодник. Москва. Наука, 1973. С. 20-37.
5. Moore J. The Death of Competition: Leadership and Strategy in the Age of Business Ecosystems. New York: Harper Business, 1996. 297 p.
6. Ушачев И.Г., Санду И.С., Нечаев В.И. и др. Приоритетные направления инновационного развития АПК современной России: методологические подходы / под ред. И.С. Санду и др. Москва. Научный консультант, 2017. 140 с.
7. Russell M., Still K., Huhtamaki J. et al. Transforming innovation ecosystems through shared vision and network orchestration // Proceedings of the Triple Helix IX International Conference. Stanford: Stanford University, 2011. URL: https://www.leydesdorff.net/th9/3NWAIFYZH9_Russell.pdf
8. Клейнер Г.Б. Социально-экономические экосистемы в свете системной парадигмы // Системный анализ в экономике. 2018. Сб. трудов V Междунар. науч.-практ. конф. биеннале (Москва, 21-23 ноября 2018 г.). Прометей, 2018. С. 4-14. DOI: 10.33278/SAE-2018.rus.005-014.
9. Reeves M., Levin S., Ueda D. The Company as an Ecosystem: The Biology of Survival // Harvard Business Review Russia. URL: <https://dev.hbr.ru/biznes-i-obshchestvo/fenomeny/a17381>
10. Nambisan S., Wright M., Feldman M. The digital transformation of innovation and entrepreneurship: progress, challenges and key themes // Research Policy. 2019. Vol. 48(8). 103773. DOI: 10.1016/j.respol.2019.03.018.
11. Kraus S., Jones P., Kailer N., Weinmann A., Chaparro-Banegas N., Roig-Tierno N. Digital transformation and entrepreneurship: a systematic literature review // Review of Managerial Science. 2022. Vol. 16(4). P. 1033-1065. DOI: 10.1007/s11846-021-00453-w.
12. Cavallo A., Ghezzi A., Balocco R. Entrepreneurial ecosystem research: Present debates and future directions // International Entrepreneurship and Management Journal. 2019. Vol. 15(4). P. 1291–1321. DOI: 10.1007/s11365-018-0526-3.

Referens liste:

1. Dobrolyubova E., Alexandrov O., Yefremov A. Is Russia Ready for Digital Transformation?// Communications in Computer and Information Science. 2017. 745. pp. 431–444
2. Trusova N. Government socio-economic policy under the digital economy in the foreign countries and Russia//Economic Annals. – 2019. – 180. – pp. 88–96
3. Barmuta K.A., Akhmetshin E.M., Andryushchenko I.Y., Tagibova A.A., Meshkova G.V., Zekiy
4. Bertalanfi L. fon. Istoriya i status obshchey teorii sistem // Sistemnyye issledovaniya: metodologicheskiye problemy: yezhegodnik. Moskva. Nauka, 1973. S.20-37.
5. Moore J. The Death of Competition: Leadership and Strategy in the Age of Business Ecosystems. New York: Harper Business, 1996. 297 p.

6 Ushachev, I. G., Sandu, I. S., Nechaev, V. I., et al. (2017). *Priority directions of innovative development of the agro-industrial complex of modern Russia: Methodological approaches* (I. S. Sandu, Ed.). Moscow: Nauchnyi Konsultant. 2017. – 140 .

7 Russell M., Still K., Huhtamaki J. et al. Transforming innovation ecosystems through shared vision and network orchestration // Proceedings of the Triple Helix IX International Conference. Stanford: Stanford University, 2011. URL: https://www.leydesdorff.net/th9/3NWAFYZH9_Russell.pdf

8 Kleiner, G. B. (2018). Sotsial'no-ekonomicheskiye ekosistemy v svete sistemnoy paradigmy // Sistemnyy analiz v ekonomike. 2018. Sb. trudov V Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. biyennale (Moskva, 21-23 noyabrya 2018 g.). Prometey, 2018. S. 4-14. DOI: 10.33278/SAE-2018.rus.005-014.

9 Reeves M., Levin S., Ueda D. The Company as an Ecosystem: The Biology of Survival // Harvard Business Review Russia. URL: <https://dev.hbr.ru/biznes-i-obshchestvo/fenomeny/a17381>

10 Nambisan S., Wright M., Feldman M. The digital transformation of innovation and entrepreneurship: progress, challenges and key themes // Research Policy. 2019. Vol. 48(8). 103773. DOI: 10.1016/j. respol.2019.03.018.

11 Kraus S., Jones P., Kailer N., Weinmann A., Chaparro-Banegas N., Roig-Tierno N. Digital transformation and entrepreneurship: a systematic literature review // Review of Managerial Science. 2022. Vol. 16(4). P. 1033– 1065. DOI: 10.1007/s11846-021-00453-w.

12 Cavallo A., Ghezzi A., Balocco R. Entrepreneurial ecosystem research: Present debates and future directions // International Entrepreneurship and Management Journal. 2019. Vol. 15(4). P. 1291–1321. DOI: 10.1007/s11365-018-0526-3.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Бекназаров Бакыт Доктырбаевич** - М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы. Шымкент, Қазақстан. E-mail: bakytt.8080@mail.ru

IRSTI: 72.75.39

<https://orcid.org/0009-0002-9445-5892>

<https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

<https://orcid.org/0000-0002-9191-5155>

Pernebekova D.N.*, Kulanova D.A., Shakiyeva A.M.

1-s year Master's student, 7M04160 - Marketing, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
candidate of Economic Sciences, Professor. M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
doctor PhD, Senior Lecturer, M.Auezov SKRU.Shymkent, Kazakhstan

**SOCIAL MEDIA AS A STRATEGIC BUSINESS TOOL:
TO BE, TO SPEAK, AND TO ENGAGE**

*Corresponding author: diipernebekova@gmail.com

Annotation: This article examines the strategic role of social media in the modern business environment. Social platforms have become a key instrument that has fundamentally transformed traditional approaches to marketing, communication, and brand development. The study highlights the importance of social media in strengthening brand image, establishing sustainable audience engagement, and enhancing consumer trust. Using the international brand L'Oréal and the Kazakhstani brand SenSulu as case studies, the article analyzes communication strategies, the impact of influencers and user-generated content, as well as the integration of artificial intelligence technologies in managing customer interactions. Scientific research and statistical data demonstrate the positive influence of brand activity on social media on financial performance. The findings reveal the interconnection between social media engagement, audience trust, and a company's economic efficiency, while also proposing a systematic approach to managing digital communications.

Keywords: social networks, strategic marketing, audience engagement, digital communication, brand management, influencer marketing.

FTAXP: 72.75.39

<https://orcid.org/0009-0002-9445-5892>

<https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

<https://orcid.org/0000-0002-9191-5155>

Пернебекова Д.Н.*, Куланова Д.А., Шакиева А.М.

7M04160 – Маркетинг мамандығы бойынша 1 курс магистранты.

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан.

экономика ғ.к., профессор. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

PhD докторы, аға оқытушы. М. Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР - БИЗНЕСІНІҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛЫ:
КӨРІНУ, ШҚІР АЙТУ ЖӘНЕ АУДИТОРИЯНЫ ТАРТУ**

*Автор-корреспондент: diipernebekova@gmail.com

Андатпа: Бұл мақалада әлеуметтік желілердің қазіргі бизнес кеңістігіндегі стратегиялық рөлі қарастырылады. Әлеуметтік медиа маркетинг, коммуникация және бренд қалыптастырудың дәстүрлі тәсілдерін түбегейлі өзгерткен негізгі құралға айналды. Зерттеу әлеуметтік желілердің бренд имиджін қалыптастырудағы, аудиториямен тұрақты байланыс орнатудағы және тұтынушылар сенімін арттырудағы маңызын айқындайды.

Мақалада халықаралық L'Oréal және қазақстандық SenSulu брендтерінің мысалында коммуникация құру стратегиялары, инфлюенсерлер мен пайдаланушылар контентінің ықпалы, сондай-ақ тұтынушылармен өзара әрекеттесуді басқаруда жасанды интеллект технологияларын қолдану тәжірибесі талданады.

Ғылыми зерттеулер мен статистикалық деректер әлеуметтік желілердегі белсенділіктің

брендтің қаржылық нәтижелеріне оң әсерін көрсетеді. Зерттеу қорытындылары әлеуметтік желілердегі белсенділік, аудитория сенімі және компанияның экономикалық тиімділігі арасындағы өзара байланысты анықтап, цифрлық коммуникацияларды басқарудың жүйелі тәсілдерін ұсынады.

Кілт сөздер: әлеуметтік желілер, стратегиялық маркетинг, аудиторияны тарту, цифрлық коммуникация, брендті басқару, инфлюенсерлік маркетинг.

МРНТИ: 72.75.39

<https://orcid.org/0009-0002-9445-5892>

<https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

<https://orcid.org/0000-0002-9191-5155>

Пернебекова Д.Н.*, Куланова Д.А., Шакиева А.М.

Магистрант 1 курса специальности 7М04160 – Маркетинг.

ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан,

к.экон.н., профессор. ЮКИУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

доктор PhD, старший преподаватель. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТ БИЗНЕСА: БЫТЬ, ГОВОРИТЬ И ВОВЛЕКАТЬ

***Автор-корреспондент:** diipernebekova@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматривается стратегическая роль социальных сетей в современном бизнес-пространстве. Социальные медиа стали ключевым инструментом, радикально изменившим традиционные подходы к маркетингу, коммуникации и формированию бренда. Исследование раскрывает значение социальных сетей в укреплении имиджа бренда, установлении устойчивых связей с аудиторией и повышении доверия потребителей.

На примере международного бренда L'Oréal и казахстанского SenSulu анализируются стратегии построения коммуникации, влияние инфлюенсеров и пользовательского контента, а также применение технологий искусственного интеллекта в управлении взаимодействием с потребителями.

Научные исследования и статистические данные демонстрируют положительное влияние активности брендов в социальных сетях на их финансовые показатели. Результаты исследования выявляют взаимосвязь между активностью в социальных сетях, уровнем доверия аудитории и экономической эффективностью компании, а также предлагают системный подход к управлению цифровыми коммуникациями.

Ключевые слова: социальные сети, стратегический маркетинг, вовлечение аудитории, цифровая коммуникация, бренд-менеджмент, инфлюенсер-маркетинг.

Introduction

In the 21st century, social networks have become the foundation of the digital economy and a new public sphere of business. Their combined audience exceeds five billion users, turning social platforms into the largest communication and marketing market of modern times. Unlike traditional media, social networks provide brands with the opportunity to establish direct contact with their audience, build dialogue, and instantly respond to shifts in public sentiment.

The purpose of this article is to reveal the potential of social networks as a strategic business instrument through the case studies of the global brand L'Oréal and the Kazakhstani brand Sensulu. The analysis is based on three conceptual dimensions - **presence** («to be»), **communication** («to speak»), and **engagement** («to engage») - which together form an integrated system for managing a brand's digital image. The paper examines theoretical foundations of communication in the digital environment, practical mechanisms for building trust and engagement, as well as concrete examples of strategy implementation in both global and national practices.

Research methodology:

The methodological basis of the study combines theoretical analysis and empirical case studies aimed at identifying strategic patterns of brand communication on social media. The work was carried out using a qualitative approach that focuses on interpretive content analysis, engagement strategies, and digital reputation management. The following methods were used in the study: comparative case analysis, content analysis, discursive analysis, review of digital analytics, and comparative synthesis. The methodological approach is based on the principles of systematicity, interdisciplinarity, and contextuality, which ensures a comprehensive reflection of both global and local aspects of digital brand communication.

Theoretical analysis

1. Theoretical Foundations of Digital Marketing and Trust Formation

Modern social networks are not merely platforms for information exchange, but complex ecosystems of interaction where corporate identity is shaped and long-term relationships with audiences are cultivated. According to Kaplan and Haenlein (2020), social platforms perform a triple function - informational, dialogical, and transactional. This means that social media not only deliver messages but also create environments for sharing experiences, emotions, and actions.

Research by Deloitte Digital (2023) confirms that 80% of medium and large companies consider social networks a strategic function influencing sales, reputation, and sustainable growth.

The traditional “4P” model (Product, Price, Place, Promotion), proposed by Philip Kotler, has evolved into “4C” in the digital era — Customer Value, Cost, Convenience, and Communication, where communication and engagement take central roles. Brands no longer control the message — they initiate dialogues co-created with consumers.

According to McKinsey (2024), 71% of consumers trust recommendations and user-generated content more than corporate advertising. This shift from institutional to personalized trust reflects the increasing weight of peer opinions over brand authority. Consequently, companies must build authentic communication systems through storytelling, influencer collaborations, UGC (User-Generated Content), and emotionally resonant visual narratives appealing to audience identity.

Social networks also provide analytical tools for monitoring sentiment, engagement, feedback, and brand perception. Brodie et al. (2023) and Kapitan & Silvera (2024) argue that digital consumer loyalty depends on the brand’s ability to demonstrate transparency, social responsibility, and cultural sensitivity.

Hence, digital marketing theory rests on three principles: authenticity, interactivity, and social involvement. These principles form the foundation of a new reputational model in which the brand becomes a participant - not the center - of communication.

From a theoretical standpoint, digital presence can be interpreted as a form of «image architecture», where visual, semantic, and emotional components are unified into a coherent perception system. According to DataReportal Global Overview (2025), an average user spends more than 2 hours and 30 minutes per day on social networks, and around 70% of consumers make purchasing decisions after encountering a brand via Instagram, TikTok, or YouTube. Thus, digital presence is no longer optional - it is a condition of existence within the information economy. Effective digital strategy depends on maintaining a consistent visual and semantic identity — corporate style, tone of voice, recognizable formats, and rhythmic content patterns.

2. Practical Mechanisms and Instruments of Social Media Promotion

Modern social media have evolved from informal communication platforms into global marketing ecosystems where brands interact with consumers not only through advertising but via engagement, feedback, cultural participation, and visual storytelling. Effective SMM (Social Media Marketing) requires comprehensive planning, analytical thinking, and continuous monitoring of audience behavior.

According to Choi et al. (2023, Journal of Interactive Marketing), the success of digital communications depends not only on product quality but on whether the brand is perceived as reliable and emotionally relatable. In this sense, digital reputation becomes a company's most valuable asset — a dynamic construct shaped through ongoing dialogue with users.

• **Evolution of Communication Strategy in the Digital Age**

In traditional marketing, brands played the role of message initiators; today, they are only one of many participants in dialogue. Platforms like Instagram, TikTok, YouTube, Facebook, and Pinterest allow brands to “be heard,” but responsibility for outcomes lies in authenticity, tone, and substance of communication.

Algorithmic systems amplify content that generates interaction - comments, shares, saves, and collaborations - making engagement rate the key metric of success. Sprout Social (2024) found that users perceive brands as “social actors,” expecting sincerity, openness, and responsiveness to trends. Brands using a more human, informal communication style experience 35–40% higher engagement - proving that emotional resonance drives digital success.

• **Content Marketing as the Core of Digital Interaction**

Content marketing forms the foundation of SMM strategy, focusing on value creation rather than pure promotion. Successful content builds on brand narrative, uniting mission, aesthetics, social stance, and user experience. Deloitte Digital (2023) notes that brands implementing systemic content strategies build stronger customer relationships by making communication inseparable from identity. Authenticity - expressed through real people, stories, and initiatives — drives trust.

Recent trends reflect “human-centered branding,” where focus shifts from products to values and emotions. Kaur & Arora (2024) emphasize that consumers now assess not only functional benefits but also cultural and ethical positions — on ecology, equality, and justice. Content thus becomes a means of social positioning, not merely promotion.

• **Algorithmic Reputation and Audience Analytics**

Algorithms now tailor user experiences by mapping behavioral patterns. Brands must therefore analyze reach, impressions, CTR, engagement rate, and sentiment analysis.

According to McKinsey (2024), short-form videos (under 30 seconds) increase interaction by 47% compared to static posts. The key metric remains sentiment score - the tone of comments and brand mentions.

Digital analytics not only measure activity but provide strategic feedback. Brands that respond quickly, correct mistakes, and communicate transparently earn higher trust, while mechanical communication erodes reputation.

• **Influencer Partnerships and Community Building**

Collaboration with influencers remains essential. However, brands are shifting toward micro- and nano-influencers, who maintain smaller but more loyal audiences. Kapitan & Silvera (2024) report that micro-influencer content generates 2.6 times more trust than official brand posts. The essence of influencer cooperation lies in co-creation - making users co-authors of brand narratives. This fosters belonging and loyalty. Effective SMM also involves nurturing brand communities - spaces where users engage with shared interests. These communities transform into informal communication arenas where the brand moderates rather than dominates. Brodie et al. (2023) identify community engagement as the most reliable indicator of sustainable trust.

• **Emotional Storytelling and Visual Identity**

Visual language has become a universal communication tool. Emotional storytelling creates associative memory linking brands to specific emotional states. Choi et al. (2023) highlight that stories grounded in authenticity and social relevance build deeper trust.

Visual communication follows the principle of “emotional aesthetics,” aligning design, color, rhythm, and structure with emotional intent. For instance, L'Oréal blends scientific precision with aesthetic self-expression, while Sensulu emphasizes naturalness, ethnic motifs, and

eco-minimalism.

- **Targeting and Personalization**

Targeted advertising adapts messages to audience demographics and behaviors. Effectiveness increases when combined with personalized content.

Statista (2024) notes that dynamic targeting boosts conversion by 32%. However, excessive automation risks “digital fatigue.” Ethical personalization must feel like care - not surveillance.

- **Reputation Management and Crisis Communication**

In digital ecosystems, brands are vulnerable to reputation crises. Online Reputation Management (ORM) has become indispensable.

According to Deloitte (2023), brands that respond to negative mentions within 24 hours restore trust three times faster. Transparent communication and acknowledgment of mistakes signal maturity and accountability.

- **Social Responsibility and Value Positioning**

Modern consumers expect brands to embody social meaning - supporting ecology, inclusion, or cultural heritage. McKinsey (2024) reports that 62% of consumers prefer brands sharing their values, even at higher prices. Thus, value messaging should be integrated, not staged as PR.

- **Localization and Cultural Relevance**

Global networks demand cultural sensitivity. Ignoring local context undermines trust. **TikTok** demonstrates that campaigns using local language and humor raise engagement by 40–50%. Hence, effective SMM combines global aesthetics with local cultural codes.

Results and discussion

Integrating social values into marketing strategy is increasingly vital. The 21st-century consumer views a brand as an ethical actor responsible for both product quality and societal impact. This is evident in L’Oréal’s campaigns promoting inclusivity and diversity, and Sensulu’s focus on ecological awareness and cultural identity.

Social networks have transformed business–society communication. Content now serves as the core of branding, trust-building, and identity creation. According to Sprout Social Index (2024), posts expressing values and social positions receive 48% higher engagement than promotional messages.

Engagement is the key indicator of digital communication success. HubSpot (2024) shows that visual posts generate 2.3 times more reactions than text, and short videos retain audience attention 80% longer. Engagement operates on three levels - passive (views, likes), active (comments, polls), and transformational (UGC creation), where users become brand co-authors.

L’Oréal exemplifies a multilayered digital strategy based on the model “to be - to speak - to engage.” Its expressive level includes visual campaigns in Instagram and YouTube; the engaging level involves challenges and influencer collaborations (#WorthIt, #LorealParisFamily); and the transactional level integrates social commerce, enabling direct purchases. According to L’Oréal Annual Report (2024), over 35% of marketing investments are allocated to digital channels. The company applies AI to analyze emotional tone and personalize offers in real time, ensuring precise communication and higher conversion. By contrast, Sensulu - a Kazakhstani brand - utilizes social networks to emphasize authenticity and locality. Its Instagram and TikTok presence centers on natural aesthetics, minimalism, and ethnic design, building trust through transparency and cultural connection. Collaborations with local influencers and production stories strengthen engagement.

Both cases illustrate that success in social media depends not on scale but on strategic quality. Brands must treat digital communication as a structural business function. Strategically - aligning content goals with KPIs; organizationally - integrating marketing, PR, and HR; technologically - applying big data and AI to forecast audience behavior.

Thus, modern digital interaction forms an ecosystem where presence, communication, and engagement constitute a continuous relationship cycle. Social media are not merely tools of

promotion - they are spaces where cultural and economic brand capital is built.

Conclusion

Social media are no longer just communication channels - they have evolved into an independent socio-economic system where new principles of interaction between brands and consumers emerge. Every visual, comment, or story contributes to corporate reputation.

The key law of the digital age is that brand effectiveness is measured not by quantitative indicators such as followers or reach, but by the quality of dialogue and depth of trust. In a world where attention is scarce, trust becomes the new currency defining a brand's real value.

L'Oréal demonstrates how global corporations can merge AI, visual aesthetics, and social mission into one ecosystem, while Sensulu proves that local brands can compete through authenticity and cultural capital.

Ultimately, social networks are the core of the modern business model - where technology, culture, and humanity converge. Companies that learn not only to "be present" but to "live digitally" transform communication into a source of sustainable growth, community building, and long-term loyalty.

In the coming years, social media will remain the main arena for shaping reputational, cultural, and economic capital - where emotions and data, technology and meaning, converge. In this new ecosystem, successful brands will be those that understand: **to be** means not only to speak, but to listen; not only to sell, but to inspire trust; not only to exist online, but to become part of their audience's life.

References list:

1. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), S.59–68. DOI / Link: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0007681309001232>
2. Kaplan, A. (2020). Rulers of the world, unite! The challenges and opportunities of social media (article/commentary on the evolution of social media). ScienceDirect summary. <https://www.sciencedirect.com/search?qs=Rulers%20of%20the%20world%20unite%20Kaplan%202020>, S.2–3.
3. Deloitte (Deloitte Digital). (2023). 2023 Digital Media Trends - Immersed and Connected (Digital Media Trends Report). Deloitte Insights. Link: <https://www.deloitte.com/us/en/insights/industry/technology/digital-media-trends-consumption-habits-survey/2023.html>, S.2–3.
4. DataReportal / We Are Social & Hootsuite. (2025). Digital 2025: Global Overview Report. <https://datareportal.com/reports/digital-2025-global-overview-report>, S.5-7.
5. Sprout Social. (2024). The 2024 Social Content Strategy / Social Media Content Strategy Report. <https://sproutsocial.com/insights/data/2024-social-content-strategy-report/>, S.23–31.
6. Edelman. (2023). Edelman Trust Barometer 2023 - Global Report. <https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2023-03/2023%20Edelman%20Trust%20Barometer%20Global%20Report%20FINAL.pdf>, S.8–11.
7. HubSpot. (2024/2025). Marketing Statistics & Video Marketing Report / HubSpot Marketing Statistics. <https://www.hubspot.com/marketing-statistics> <https://blog.hubspot.com/marketing/video-marketing-report>, S.34–51.
8. McKinsey & Company. (2024). State of the Consumer / Consumer Trends Report (Digital Channels and Trust). «State of the Consumer 2024 / 2025 Insights» on McKinsey's website. <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/state-of-consumer>, S.11–16.

9. Brodie, R. J., Hollebeek, L. D., Juric, B., & Ilic, A. (2011). Customer Engagement: Conceptual Domain, Fundamental Propositions, and Implications for Research. *Journal of Service Research*, 14(3), S.252–271.
https://www.researchgate.net/publication/285726483_Customer_engagement_Conceptual_domain_fundamental_propositions_and_implications_for_research
10. Kapitan, S., & Silvera, D. H. (2016). From Digital Media Influencers to Celebrity Endorsers: Attributions Drive Endorser Effectiveness. *Marketing Letters*, 27, S.553–567. (Springer/Taylor & Francis author page): <https://link.springer.com/article/10.1007/s11002-016-9395-6>
11. Choi, M. W. (2024). A Typology of Storytelling Marketing: A Case Analysis. *Journal of Logistics, Informatics and Service Science*, 11(1), S.16–85.
<https://www.aasmr.org/liss/Vol.11/No.1/Vol.11%20No.1.24.pdf>
12. Sprout Social (see also item 5). State of Social Media / Content Benchmarks. *Statista*. (2024). Social Media Marketing Overview.
<https://www.statista.com/topics/1164/social-media-marketing/>, S.21–37.
13. L'Oréal Groupe. (2024). 2024 Annual Report / Universal Registration Document.
<https://www.loreal.com/-/media/project/loreal/brand-sites/corp/master/lcorp/2-group/annual-reports/loreal2024annualreport.pdf?rev=-1>, S.2–3.
Additional page: <https://www.loreal-finance.com/en/annual-report-2024/>
14. Sensulu / Sen Sulu. (2023–2025). Official Instagram Page of the Brand.
<https://www.instagram.com/sensulu.cosmeticss/>
15. L'Oréal Paris. Official Instagram Page of the Brand.
<https://www.instagram.com/lorealparis/>
16. Deloitte (ORM / Reputation). (2023). Digital & Reputation Insights (see Deloitte Digital Report sections).
<https://www.deloitte.com/us/en/insights/industry/technology/digital-media-trends-consumption-habits-survey/2023.html>, S.15–16.
17. Research and Review Articles on Influencer Marketing and Authenticity (2022-2024): Ünalımsı, E. (2024). Consequences of Influencer-Created Content... Taylor & Francis.
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13527266.2024.2371833>
18. Hofstetter, R. (2024). Resolving Tensions Between Authenticity and Monetization. ScienceDirect. <https://www.sciencedirect.com/>, S.15-27.

Information about the author responsible for the correspondence (place of work, phone number, e-mail) **Pernebekova Diana Nurlanqyzy** – 1st year Master's student of the Department of «Management and Marketing», 7M04160 – Marketing, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
Тел: +7 708 999 6769. diipernebekova@gmail.com

IRSTI: 06.73.15, 06.71.07

<https://orcid.org/0000-0002-9191-5155>

<https://orcid.org/0000-0002-9873-5579>

Usmanova S.G., Shakiyeva A.M.*

Master's student, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

PhD, Senior Lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

TAX POTENTIAL OF THE TERRITORY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

***Correspondent-author:** shakiyeva.aida@mail.ru

Abstract: This article presents a complete analysis of the tax potential of the Republic of Kazakhstan, focusing on the distribution and formation of tax revenues. It reviews the structure of the tax base and its key factors affecting dynamics, including the level of production industry development, the role of the oil and gas sector, and the economic profile of regions. Special attention was paid to regional imbalances in tax receipts and their reasons, such as differences in investment attraction and levels of business activity. Recommendations were formulated based on this analysis, designed to increase the tax potential of the Republic of Kazakhstan, encourage economic diversification and improve tax administration. The conclusion of the study can be used in the development of tax policy and territorial development strategy.

Key words: Tax potential, tax revenues, regions of the Republic of Kazakhstan, fiscal policy, oil and gas sector, interbudgetary relations, tax base

FTAXP: 06.73.15, 06.71.07

<https://orcid.org/0000-0002-9191-5155>

<https://orcid.org/0000-0002-9873-5579>

Усманова С.Г., Шакиева А.М.*

Магистрант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан.

PhD докторы, аға оқытушы. М. Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

Автор – корреспондент: shakiyeva.aida@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан Республикасының салық әлеуетіне кешенді талдау жасалған, салық түсімдерінің бөлінуі мен қалыптасуына баса назар аударылған. Онда салық базасының құрылымы және оның динамикасына әсер ететін негізгі факторлар, соның ішінде өңдеу өнеркәсібінің даму деңгейі және мұнай-газ секторының рөлі, сондай-ақ аймақтардың экономикалық бейіні қарастырылған. Салық түсімдеріндегі аймақтық айырмашылықтарға және олардың себептеріне, мысалы, инвестициялық тартымдылықтың әртектілігіне, іскерлік белсенділік деңгейлеріндегі айырмашылықтарға ерекше назар аударылған. Бұл талдау негізінде Қазақстан Республикасының салық әлеуетін нығайту, салық әкімшілігін жетілдіру, сондай-ақ экономикалық әртараптандыруды ынталандыру бойынша ұсыныстар жасалды. Бұл зерттеудің нәтижелері салық саясаты шараларын және аумақтық даму стратегияларын әзірлеуде пайдаланылуы мүмкін. Сонымен, мақалада салықтық ынталандыру тетіктерін оңтайландырудың маңызы атап өтіледі. Ұсынылған тәсілдер ұзақ мерзімді тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етуге бағытталған.

Кілт сөздер: салық әлеуеті, салық түсімдері, Қазақстан Республикасының аймақтары, фискалдық саясат, мұнай-газ секторы, бюджетаралық қатынастар, салық базасы

МРНТИ: 06.73.15, 06.71.07

<https://orcid.org/0000-0002-9191-5155>

<https://orcid.org/0000-0002-9873-5579>

Усманова С.Г., Шакиева А.М.*

Магистрант. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

доктор PhD, старший преподаватель. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

НАЛОГОВЫЙ ПОТЕНЦИАЛ НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

*Автор – корреспондент: shakiyeva.aida@mail.ru

Аннотация: В данной статье проведен комплексный анализ налогового потенциала территории Республики Казахстан с акцентом на особенности распределения и формирования налоговых поступлений. В статье рассматривается структура налоговой базы, также ее ключевые факторы, оказывающие влияние на динамику, включая уровень развития производственных отраслей и роль нефтегазового сектора, также экономический профиль регионов. Особое внимание было уделено региональным диспропорциям в объемах налоговых поступлений и их причинам, таким как неоднородность инвестиционной привлекательности, различия в уровнях деловой активности. На основе проведения данного анализа были сформулированы рекомендации, направленные на укрепление налогового потенциала территории Республики Казахстан, повышение и улучшение администрирования налогов, стимулирование диверсификации экономики. Полученные заключения исследования могут быть использованы при разработке мер налоговой политики, а также стратегий территориального развития.

Ключевые слова: налоговый потенциал, налоговые доходы, регионы Республики Казахстан, фискальная политика, нефтегазовый сектор, межбюджетные отношения, налоговая база.

Introduction

Regional tax potential refers to the combined manifestation of economic, demographic and institutional factors that determine a jurisdiction's ability to generate tax revenues. For Kazakhstan, where a large portion of the revenue base is linked to the raw materials sector, studying regional tax potential is particularly important. The purpose of this document is to assess the tax potential of Kazakhstan's regions using data from 2024 as an example, identify the main sources of revenue, and offer recommendations for improving the sustainable capacity to mobilize tax resources.

This study is based on a descriptive and comparative analysis of official data from the National Revenue Committee and the National Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan, as well as analytical reports from the World Bank, the Organization for Economic Co-operation and Development, and independent economic institutions. The basic methodologies used include: content analysis of official reports, comparison of regional tax revenue shares, and calculation of absolute money values for 2024.

Research methods

In the research of the tax potential of the territory, several methods were used that provide reliability and fullness of the results. First of all, statistical analysis was used to summarize data on tax revenues and determine their dynamics over a certain period.

Comparative analysis was used to compare tax indicators between regions, which helped to identify territories with low and high tax returns. The structural analysis was also used to determine the share of the main types of taxes in the total revenue and to identify the leading sources of the tax base.

In addition, factors analysis was used to determine the impact of economic, social, and

sectoral characteristics of regions on their tax potential.

Official statistical data from government departments, materials from ministries, analytical reports, and regulatory documents were used as the information base. This method allowed for a complex and objective assessment of tax potential.

Theoretical analysis

When creating a strong budget system, the tax potential of a territory is of considerable importance for providing social and economic development. Recently, problems related to regional and territorial imbalances, tax loads, and the growth of the shadow economy have become particularly prominent.

The following figure shows the government budget income for 2023. In total, around 24.9 trillion tenge was collected this year, which is 23.1% more than in 2022. In 2023, the largest proportion of income came from tax receipts, which amounted to 18.9 trillion tenge, an increase of 27.4% over the year. The share of tax receipts for this period was already approximately 75.9% which is the largest proportion of tax receipts in recent years [1].

Figure – 1. State budget for 2023

The largest part of tax revenues for 2023 was exactly domestic taxes on goods, works, services, which amounted to 7.7 trillion tenge, which is 33.6% more compared to 2022. Income taxes accounted for the second largest share, amounting to 7 trillion tenge, a 28.9% increase over the year. But despite this significant increase, the SAC (Supreme Audit Chamber) said that in 2023 tax revenues fell short of the target by 1.4 trillion tenge.

The following table shows the dynamic changes in tax revenues and payments made by the State Revenue Department of Almaty, Astana, Shymkent, Almaty region, Atyrau region between 2020-2024.

In 2024, the city of Almaty made the largest deposit to the National Tax Administration, amounting to 5 492 905 020 tenge. Astana came in second with 3 280 391 370 tenge. The Atyrau region ranked third with 2 601 102 678 tenge. The Almaty region deposited 1 017 595 325 tenge in taxes, and the city of Shymkent deposited 617 920 700 tenge.

Compared to 2020, the following regional increases were noted:

- Almaty city: 138% increase in tax revenues;
- Astana city: 127% increase in tax revenues;
- Atyrau region: 109% growth;

- Almaty region: 80% growth;
- Shymkent city: 156% growth.

This growth in revenue and the corresponding contributions to the national budget of the RK (Republic of Kazakhstan) indicate increased administrative performance and active economic activity in these territories [2].

Table – 1. Dynamics of tax revenues and payments to the State Revenue Department

SRD	2020	2021	2022	2023	2024
SRD of Almaty	2 290 049 005	2 913 443 805	4 141 163 902	5 425 480 262	5 492 905 020
SRD of Astana	1 422 910 238	1 441 361 206	2 100 755 736	2 531 594 421	3 280 391 370
SRD of Atyrau region	1 243 520 011	1 528 845 972	2 347 953 789	2 637 672 872	2 601 102 678
SRD of Almaty region	561 879 385	773 751 340	930 082 549	874 537 516	1 017 595 325
SRD of Shymkent	241 475 307	291 351 854	441 584 639	515 994 236	617 920 700

For Kazakhstan, considering the significant regional differences in economic development, it is important to review the potential for tax revenues. In 2024, tax inflows to the state budget of Kazakhstan totaled over 20.4 trillion tenge, which is an increase of approximately 8% compared to 2023 (18.9 trillion tenge).

The main tax paying regions were the city of Almaty, Astana and the Atyrau region, which together accounted for more than 45% of total tax revenues.

The research methods were comparative analysis of the regional structure of tax revenues using data from the National Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan and the National Agency for Statistics, as well as analytical materials from the Organization for Economic Co-operation and Development and the International Monetary Fund.

To assess regional differences, a tax potential classification index was used, which represents the share of the three main regions in total revenue [3].

In Kazakhstan, almost 20% of the economy operates in the shadow sector, which also affects the level of potential tax revenues. The most significant growth in the shadow economy is in the transport and trade sectors. However, Kazakhstan's economy is decreasing. According to available data, in 2023 the shadow economy accounted for 19,75% of Kazakhstan's economy. In 2022, this figure was 22,5% and in 2021 28.21%. The corresponding trend is illustrated in the next figure 2 [4].

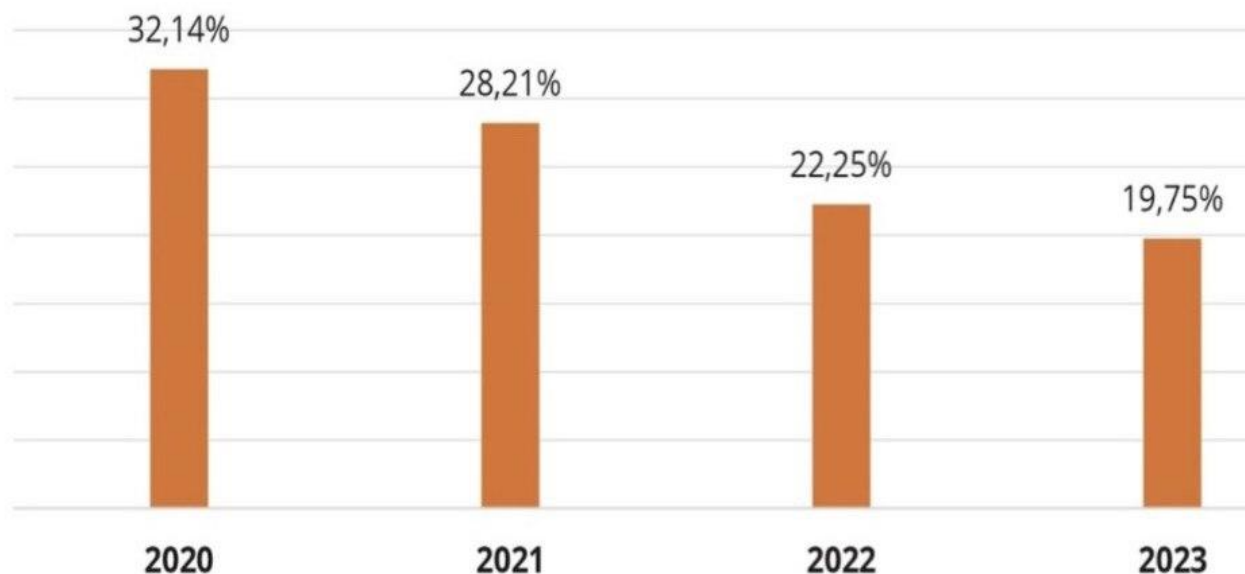

Figure – 2. Share of the informal economy in GDP

In 2024, Kazakhstan’s tax load amounted to 11.8% of GDP. Value added tax 31-32%, corporate income tax 26-27%, mineral extraction tax 19% remained the main sources of revenue. The regional distribution of tax revenues is summarized in the following table:

Table – 2. Tax revenues of the Republic of Kazakhstan for 2024

Region	Share of tax revenues, %	Volume, trillion tenge	Comment
Almaty	23.5	4.80	Largest taxpayer, business center
Astana	12.1	2.47	Capital, financial and IT sectors
Atyrau region	10.9	2.22	Oil and gas region
Karaganda region	5.7	1.16	Industrial center
Shymkent	4.4	0.90	Developing metropolis, medium-sized and small businesses and construction
Other region	43.4	8.95	A total of 11 regions RK

The results of the study demonstrate that Kazakhstan’s tax revenue potential remains concentrated in a few central economically developed regions. Almaty, Astana and the Atyrau region account for almost half of the country’s total tax revenue. In Shymkent in 2024 tax revenues increased by 12% thanks to the expansion of the construction sectors and the service [5].

The primary challenges are the continued intra-regional imbalance and dependence on taxes on the commodities.

Differences in tax revenues between regions of Kazakhstan mainly depend on the level of industrialization, the availability of large taxpayers (particularly in the oil and gas sector), the pace of urbanization, and the intensity of medium-sized and small companies.

The main risks include:

- the dependence on oil revenues and fluctuations in commodity prices;
- tax differences between the regions;
- tax avoidance and under-collection;
- and the pressing need to consolidate local tax bases and payment transfer mechanisms.

Tax administrations face serious challenges due to widespread tax evasion, the growth of informal employment and the lack of transparency in capital flows. The improvement of tax tracking systems and the introduction of electronic tax returns could significantly reduce the size of the shadow economy and increase tax revenues [6].

Kazakhstan has a much smaller level of shadow economic activity compared to other CIS countries. The Association of Certified Accountants says that the shadow economy in Russia is 38%, in Azerbaijan it's about 68%, and in Ukraine it's about 45%.

international experience in combating the shadow economy can be introduced in our country, as there are many effective instruments for its destruction. For example, various information technology programmes adopted in Canada could be introduced.

However, it should be noted that each country has its own characteristics and specifics. The need to imitate the direct replication of other countries' methods may be unnecessary. The cultural differences, mentalities, and other factors may make such replication rather unproductive, which may complicate the situation and lead to negative results.

Studying international practices for improving tax collection potential gives important reference points for developing more effective national measures. This means not only studying successful mechanisms, but also adapting them to the economic, social and institutional characteristics of each country. This approach helps build a more sustainable, competitive, and transparent economic system [8].

The creation and development of automated platforms for electronic tax filing is a critical task, as it would considerably reduce the administrative burden, increase the transparency of calculations, and simplify tax procedures.

Results and discussion

To improve tax collection within the territory, efforts should focus on creating an environment that encourages business creation and development, as well as improving mechanisms for attracting business investment. Expanding and creating special economic zones can help attract foreign investment and stimulate industrial development.

Kazakhstan has initiated such measures, an example of which is the Astana-New City special economic zone, which is currently about 7 635 71 hectares in size [9]. Investors in this zone enjoy special tax conditions, which is a key advantage for unlocking the region's tax potential.

Recommendations for improving the tax revenue potential of the Republic of Kazakhstan:

- Achieve regional economic diversification by stimulating non-recourse-based industries and supporting small and medium-sized enterprises;
- Increase the tax base by the digitalization of tax administration and the reduction of tax evasion;
- Correct the mechanism of inter-government transfers to promote the autonomous development of tax bases in all regions;
- Develop the categories of local taxes (property tax, real estate tax) and establish transparent tax rate systems and management mechanisms.

Most authors have based their analysis on foreign experiences in dealing with the unobserved economy, analyzing different aspects of this problem based on the political, social,

economic situation in each country studied. Their opinions on this topic are presented in the following table 3 [10].

Table – 3. Author’s opinions on combating the non-observed economy

№	Authors	Opinions
1	O.V. Fedonina	He believes that an effective way to combat the shadow economy in many countries is through mechanisms and systems for monitoring the proceeds of illegal acquisitions
2	A.A. Shumskikh	He notes that it is necessary to improve the country’s political and social spheres, with the implementation of programs aimed at bringing activities out of the shadows
3	S.A. Boranov	In his opinion the tax mechanism, anti-corruption and legislative mechanisms are effective mechanisms developed based on international experience
4	I.V. Nezhenskaya	Increasing the trust of enterprises in government bodies and the fight against corruption, according to the author, is an effective direction of measures to reduce the level of the non-observed economy
5	E.A. Akopyan	The author believes that it’s necessary to improve the payment framework. This implementation will stimulate positive results in both developed and developing countries.

Online systems need to be improved to provide automatic tax return completion and tax advisory services. Although the Republic of Kazakhstan has introduced the e-salyq system, the information it provides is incomplete and not very intuitive. For example, the tax advisory function still does not meet the needs of small businesses.

Take Singapore, for example, its online system not only automates tax declaration completion, but also offers personal tax consultation services. This example significantly reduces the return filing load on businesses and increases tax obligation performance [11].

In the Republic of Kazakhstan, declarations often difficult to fill out, and checking the data takes a huge amount of time. However, in many countries, artificial intelligence independently calculates taxes and automatically checks their calculation correctly.

South Korea is one example. South Korea uses AI (artificial intelligence) to perform analyses of large amounts of digital data, which also allows it to identify all mistakes and errors in calculations. This introduction can save time and avoid human factors that lead to errors.

Our country doesn’t yet have such an advanced system, which is why taxpayers still have problems in completing their tax returns. I propose developing a system based on artificial intelligence that calculates taxes automatically, identifies errors and mistakes, and automatically sends notices to taxpayers if necessary.

Of course, this solution also has its advantages related to technical problems, but despite this, such a method will increase the confidence and increase the speed of processes, reducing the tax administration’s load [12].

The introduction of blockchain technology into the tax system of the Republic of Kazakhstan is necessary, as it will significantly help to reduce the level of the non-observed economy and, as a result, increase tax payers access to information. Our country already has some

similar digital systems, such as Track & Trace, which are designed for illegal goods, but there is still no complete digital technology for all types of financial transactions.

This digital technology will allow financial transactions to be recorded and reflected, which will also eliminate tax evasion. An example of this is Estonia, which is famous for its effective use of blockchain technology to increase the level of transparency of all its tax activities. The introduction of blockchain technology in our country will help to automatically monitor all financial transactions, reducing the risk of tax avoidance [13].

I recommend introducing a program for optional declaration of income that hasn't yet been declared, as this would allow companies and individual taxpayers to correct any errors or defects in their tax declarations without fines or with minimal penalty.

This method is used in many countries, most popularly in Italy. This country has created a program of voluntary declaration in 2015, allowing taxpayers to provide information to tax payers about income hidden from the tax system in order to avoid paying fines and to avoid tax liability.

This system has significantly increased tax payments to the state budget and increased confidence in the tax services, and helping to remove business from the informal economy and, as such, increase the tax potential of the territory.

The tax potential of Kazakhstan's regions remains considerable, although it is unevenly distributed. An analysis for 2023 shows that tax revenues are largely concentrated in big cities and oil-producing regions. To improve budget stability, it is necessary to combine economic diversification and improved tax administration with reforms of budgetary relations.

Conclusion

The tax potential of a territory plays a key role in creating sources of revenue for the state budget and is responsible for the effective socio-economic development of the territory.

The key objective of every country's tax policy is to maximize and increase its tax potential, which includes the total tax opportunities of its territory as a whole. The structure and composition of tax revenues and payments in Kazakhstan show that megacities and production regions are economically active territories and also make the largest contribution to the country's state budget. The economic activity of regions affects their tax potential, as it is developed business and industry, and high levels of revenue from the population that provide a stable tax base.

The main problems of tax and budget policy are considered to be: the dependence of the budget on oil revenues, the limited level of revenues from non-oil sectors, leading to the abolition of ineffective tax incentives. Another problem in Kazakhstan is the large level of the non-observed economy, which significantly reduces the tax potential of the territory.

To increase the tax potential of the territory, special attention should be paid to creating an environment conducive to further development and creation of businesses, as well as to developing investment opportunities.

To improve tax regulations, it is also recommended to establish long-term tax holidays; introduce blockchain technology; create a voluntary declaration system; develop tax systems using AI (artificial intelligence); create tax breaks for each region, taking into account their specific characteristics; and improve online systems for automatically completing tax returns. The introduction and intelligent use of the above recommendations could increase the tax potential of the Republic of Kazakhstan territory considerably. It should also be noted that the estimated tax potential of a territory should be of a complex nature and take into account all prospects for economic development, not just current tax revenue indicators. Improving tax administration mechanisms aimed at reducing excessive levels of bureaucratic inequalities and improve the transparency of the tax system also plays a key role. The development of digital services for recording and monitoring tax transactions and effective interaction between government officials and businesses helps to increase confidence among business owners and encourage voluntary performance of tax obligations. So, increasing the tax potential of a territory is only possible with

a balanced and integrated approach to economic development and improving the tax policy of the country.

Reference liste:

1. Taxes and the Tax potential of the region - Publishing House of the state University, p.55, 2023
2. The Tax Potential of the Territory: Theories and Methods of Assessing the Tax potential. Publishing House of the Polytechnic University, p.47, 2022
3. Formation Issues and Development Prospects. Almaty, Kazakhstan, p.147, 2023
4. OECD Revenue Statistics in Asia and the Pacific, p. 82, 2024
5. World Bank data, Trading Economics (% of GDP Kazakhstan), p. 67, 2023
6. Sherbakov D.A. Increasing the Tax Potential of the Region: Paths and Mechanisms. Innovative economy: information, analytics, forecasts, p. 21, 2024
7. Zatikova N.Z. tax potential of municipalities as the basis for regional budgets, p. 76, 2023
8. Phenin A.M. Tax Knowledge and Tax Behaviour of Individual Taxpayers, p. 52, 2024
9. Minin A.N. Relationship between Tax Avoidance and Institutional Ownership over Business Cost of Debt, p. 98, 2022
10. Tax Potential of Regions as a Factor in Ensuring Economic Security, p. 66, 2024
11. Dzhurakhan A.S. Comparative analysis of methods for determining and assessing the tax potential of a region, p. 52, 2024
12. Batasheva R.V. approaches to determining tax potential, p. 36, 2023
13. Bogdanov G.D. features of the formation of tax potential, p. 94, 2025

Information about the author responsible for the correspondence (place of work, phone number; e-mail) **Usmanova Saida Gayratzhanovna** – master's student of the educational program M074 – «Finance, banking and insurance» of the South Kazakhstan Research University named after M. Auezov, Kazakhstan, Shymkent, usmanovasaida61@gmail.com

**ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

MPHTI: 03.26

<https://orcid.org/0009-0009-7617-3366>

Сугуралиева Ф.У.*

к.ист.н., НПУУзб им.Низами, Ташкент, Узбекистан

**ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ НА МЕЖДУНАРОДНЫХ ПЛОЩАДКАХ
(НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН)**

***Автор-корреспондт:** adirafadiraf420@gmail.com

Аннотация: В данной статье проводится всесторонний анализ современных образовательных инициатив Узбекистана на международной арене, рассматриваемых в контексте их роли в укреплении положительного имиджа страны, развитии гуманитарных связей и повышении ее международного статуса. Особое внимание уделяется внешнеполитическим аспектам образовательной деятельности Узбекистана, включая участие в глобальных образовательных форумах, реализацию двусторонних и многосторонних проектов, создание зарубежных филиалов высших учебных заведений, академические обмены и организацию образовательных конференций. Исследование охватывает стратегические цели государственной политики Узбекистана в рамках концепции «образовательной дипломатии», анализируя нормативно-правовую базу, международные соглашения и конкретные примеры успешной реализации образовательных инициатив. На основании проведенного анализа делается вывод о том, что образование становится ключевым инструментом «мягкой силы» в международной политике Узбекистана, способствуя укреплению его позиций на мировой арене и развитию конструктивного диалога с международным сообществом.

Ключевые слова: образование, инициативы, Узбекистан, стратегия, квалифицированные кадры, соглашения, вузы, глобализация, организации

FTAXP: 03.26

<https://orcid.org/0009-0009-7617-3366>

Сугиралиева Ф.У.*

тарих ғ.к., Низами атындағы ӨзбҰПУ.Ташкент, Өзбекстан

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ОРЫНДАРДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ БАСТАМАЛАРЫ
(ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЫСАЛЫ НЕГІЗІНДЕ)**

***Автор-корреспондент:** adirafadiraf420@gmail.com

Түйін: Бұл мақалада Өзбекстанның бүгінгі күндегі білім беру бастамалары жан-жақты талданып, олардың елдің жағымды имиджін нығайтудағы, гуманитарлық байланыстарды дамытудағы және халықаралық беделін арттырудағы рөлі қарастырылады. Өзбекстанның білім беру жүйесінің сыртқы саяси аспектілеріне ерекше назар аударылады, оған жаһандық білім беру форумдарына қатысу, екіжақты және көпжақты жобаларды жүзеге асыру, шетелде жоғары оқу орындарының филиалдарын ашу, академиялық ұтқырлықтар мен білім беру конференцияларын ұйымдастыру жатады. Зерттеу «білім беру дипломатиясы» тұжырымдамасы аясында Өзбекстан

мемлекеттік саясатының стратегиялық мақсаттарын қамтиды, нормативтік-құқықтық базаны, халықаралық келісімдерді және білім беру бастамаларының сәтті жүзеге асырылуының нақты мысалдарын талдайды. Ғылыми талдау негізінде білім беру саласы Өзбекстанның халықаралық саясатындағы «жұмсақ күштің» басты құралына айналып, оның әлемдік аренадағы позициясын нығайтуға және халықаралық қауымдастықпен сындарлы диалогты дамытуға ықпал ететіні туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: білім беру, бастамалар, Өзбекстан, стратегия, білікті кадрлар, келісімдер, жоғары оқу орындары, жаһандану, ұйымдар.

IRSTI: 03.26

<https://orcid.org/0009-0009-7617-3366>

Suguralieva F.U.*

candidate of Historical Sciences, Nizami NPUUzb. Tashkent, Uzbekistan

EDUCATIONAL INITIATIVES ON INTERNATIONAL VENUES (BASED ON THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN)

***Corresponding-author:** adiraadira420@gmail.com

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of Uzbekistan's modern educational initiatives in the international arena, considered in the context of their role in strengthening the country's positive image, developing humanitarian ties and enhancing its international status. Special attention is paid to the foreign policy aspects of Uzbekistan's educational activities, including participation in global educational forums, the implementation of bilateral and multilateral projects, the establishment of foreign branches of higher education institutions, academic exchanges and the organization of educational conferences. The study covers the strategic goals of Uzbekistan's state policy within the framework of the concept of "educational diplomacy", analyzing the regulatory framework, international agreements and specific examples of successful implementation of educational initiatives. Based on the analysis, it is concluded that education is becoming a key instrument of "soft power" in Uzbekistan's international politics, contributing to strengthening its position on the world stage and developing a constructive dialogue with the international community.

Keywords: education, initiatives, Uzbekistan, strategy, qualified personnel, agreements, universities, globalization, organizations

Введение

В условиях глобализации и интенсификации международных связей, образование приобретает статус не только внутреннего приоритета государства, но и ключевого элемента его внешнеполитической стратегии. Для Республики Узбекистан, находящейся в процессе активных реформ и модернизации, развитие международного образовательного сотрудничества обладает особым стратегическим значением. Участие в международных образовательных проектах, открытие филиалов зарубежных университетов, расширение программ академической мобильности и внедрение передовых образовательных стандартов способствуют не только повышению качества национального образовательного пространства, но и укреплению международного имиджа страны.

Актуальность предложенной темы обусловлена тем, что образовательные инициативы все чаще рассматриваются как эффективный инструмент «мягкой силы», а также важный ресурс для укрепления гуманитарных связей, стимулирования экономического развития и обеспечения конструктивного политического диалога. Анализ усилий Узбекистана на международных образовательных площадках позволяет выявить инновационные подходы к формированию национальных приоритетов в контексте глобальных вызовов и возможностей. Также, изучение данного вопроса способствует более глубокому пониманию роли образования в формировании устойчивых международных

партнерств и интеграции страны в глобальное образовательное пространство.

Цель и задачи исследования

Проанализировать основные образовательные инициативы Республики Узбекистан на международных площадках и определить их значение для внешнеполитической стратегии и внутреннего развития страны.

Исходя из поставленной цели были определены следующие задачи:

1. Рассмотреть ключевые направления образовательной политики Узбекистана в международном контексте.
2. Оценить участие Узбекистана в международных образовательных проектах и организациях.
3. Выявить влияние международного образовательного сотрудничества на внутренние реформы в сфере образования.
4. Проанализировать роль образовательных инициатив в формировании имиджа Узбекистана на международной арене.

Теоретический анализ

Материалы и методы

Международные образовательные инициативы - проекты, программы, соглашения, направленные на сотрудничество с зарубежными партнёрами, обмены студентами/преподавателями, внедрение международных стандартов, участие в глобальных исследованиях.

Интернационализация высшего образования - процесс интеграции университетов, образовательных учреждений в глобальное образовательное пространство: совместные программы, привлечение иностранных студентов, признание квалификаций.

Международное сотрудничество в образовании - взаимодействие с международными организациями, участие в исследованиях оценивания качества образования, стандартизации. Например, участие Узбекистана в исследовании TALIS.

Образовательные стандарты и рейтинги - как элемент международной площадки: адаптация к глобальным требованиям, желание попасть в рейтинги вузов.

Методы исследования

В ходе подготовки статьи были использованы релевантные методы, которые помогли раскрыть текущее состояние, и проанализировать образовательных инициативы на международных площадках со стороны Республики Узбекистан. Среди основных методов необходимо указать: правовой анализ, позволивший изучить законы, постановления, стратегические документы, регулирующие международное сотрудничество в образовании Узбекистана; контент-анализ документов и программ, способствующий проанализировать содержание образовательных инициатив, международных проектов и программ сотрудничества; сравнительно-сопоставительный метод, с целью изучения и сравнения международного опыта с узбекским.

Экспериментальная часть

Внимание к сфере образования становится особенно актуальным во всем мире в век глобализации и информационных технологий, когда уровень развития страны определяется не только социально-экономическими, культурными показателями, оценкой силы и мощи, но опирается во многом и на ее интеллектуальный потенциал. Ведь именно научно-технический прогресс, основы которого закладываются в образовательной среде, является центральным звеном устойчивого развития и процветания страны. В докладе Всемирного банка «Изменение уровня благосостояния наций» отмечается, что именно человеческий капитал, т.е. совокупность знаний, талантов, навыков и способностей людей, составляет основное богатство страны. Так, благосостояние развитых стран обеспечивается человеческим капиталом на 68%, а в развивающихся — только на 41%.[1]

Важнейшей стратегической целью Узбекистана является вхождение в число развитых государств мира и обеспечение достойной жизни своих граждан. В стране реализуется четкая, ясная и глубоко продуманная программа действий, а принимаемые организационно-правовые и практические, последовательные и системные меры в полной степени способствуют осуществлению демократических, политических и экономических реформ, социальных преобразований, направленных на создание широких возможностей для всеобъемлющей реализации профессионального, интеллектуального и духовного потенциала гражданина и общества в целом.[2,202]

В последние годы в Узбекистане был принят ряд законов и программ, направленных на модернизацию образовательной системы. Одним из ключевых документов является «Стратегия действий по пятому направлению реформ», которая была утверждена в 2017 году и охватывает улучшение качества образования на всех уровнях.

Дошкольное и школьное образование, как фундамент формирования личности, получают всё большее внимание со стороны государства. Ежегодно строятся новые учебные заведения, совершенствуются навыки педагогов, обновляются учебники и методические материалы в соответствии с современными стандартами.

Одной из важнейших задач реформ в сфере школьного образования является обновление содержания учебных программ и их соответствие современным требованиям. В этом контексте значительное внимание уделяется внедрению новых образовательных технологий, таких как электронное обучение, а также повышению квалификации преподавателей.

Особое внимание уделяется развитию гуманитарных и технических дисциплин. В частности, в последние годы наблюдается рост числа школ, специализирующихся на математике, информатике и других науках. Это способствует подготовке кадров, которые смогут конкурировать на международной арене.

Школьное образование в стране приобрело общенациональное значение. За последние семь лет строительные и ремонтные работы проведены в более 5 тысячах школ, из них в 2024 году - в 608 школах. Впервые инклюзивное образование внедрено в 530 учебных заведениях. В 2025 году планируется открыть свыше 100 новых школ; создать 257 тысяч ученических мест; увеличить количество школ с преподаванием второго иностранного языка до 420, а с профориентацией - до 400.[3]

Кроме того, в каждом районе (городе) республики поэтапно будет создано не менее одной общеобразовательной школы, отвечающей требованиям инклюзивного образования.[4]

Новая система оценивания, запущенная в 1,5 тысячи школ, будет расширена на большее число учебных заведений. Учителям, успешно подтвердившим квалификацию, будет предоставлена надбавка до 70% от оклада в зависимости от результатов тестирования. Для совершенствования работы педагогов изменяются учебные программы в региональных центрах повышения квалификации, вводится дифференцированная система обучения для учителей, педагоги, не сдавшие экзамены, будут проходить дополнительное обучение по отдельной программе. Кроме того, начнут работу 5 центров педагогического мастерства, оснащённых виртуальными лабораториями и техникой для ситуационного обучения.

В образовательных учреждениях усилена гармония между учебным и воспитательным процессами. Согласно постановлению Президента от 15 ноября 2024 года, увеличено количество часов по военно-патриотическому воспитанию в старших классах. Впервые педагогам этого направления будут присваиваться воинские звания. В 2025 году совместно с Министерством обороны в 208 школах будут созданы «Школы мужества», где также будут заниматься подростки с трудным поведением. До начала нового учебного года планируется подготовить новые учебники для этих дисциплин и привлечь преподавателей с высоким уровнем профессионализма.[5]

Не только школьной, но и системе дошкольного образования важно перейти на качественно новый уровень, учитывая передовой зарубежный опыт. За последние годы число детских садов выросло в 8 раз и достигло 38 тысяч. Охват дошкольным образованием увеличился с 27% до 76%. Уже в 2025 году планируется построить 162 новых дошкольных учреждения; открыть 100 частных детских садов и 1 тысячу семейных детских садов, что позволит охватить дошкольным образованием 78% детей. Кроме того, планируется усилить взаимосвязь между программами подготовки к школе и начальных классов.[6]

Согласно новому постановлению, с 2025 года в дошкольных организациях вводится должность заместителя директора, а также запускаются форматы повышения квалификации: «Час методического мастерства» и «День методического мастерства».[7]

Важно продолжить реформы образования мотивируя прежде всего участников образовательного процесса. Так с 2025 года в Узбекистане стали использовать новые меры для повышения квалификации и зарплаты работников сферы образования. Так, для повышения квалификации педагогов внедрена цифровая система, а учителям, успешно повысившим свою категорию, предоставят надбавки до 70% от должностного оклада.

В региональных центрах повышения квалификации обновили учебные программы. Для каждого учителя внедрили дифференцированную систему повышения квалификации. Преподаватели, не прошедшие квалификационные испытания, получают возможность пройти дополнительное обучение по специальной программе. В регионах откроют пять современных центров педагогического мастерства, оснащенных техникой для ситуационного обучения и виртуальными лабораториями.[8]

Для привлечения квалифицированных руководителей в образовательные учреждения введено материальное стимулирование директоров школ и детских садов, а также их заместителей, финансируемое из дополнительных источников.

Особое внимание в нашей стране уделено вопросам реформирования системы высшего образования с упором на повышение уровня научно-педагогического потенциала, соответствия современным требованиям учебно-методического и информационного обеспечения образовательного процесса.

Система высшего образования в Узбекистане также претерпевает значительные изменения. Важным элементом является повышение доступности и качества вузов. Это связано с реформой учебных программ, улучшением материально-технической базы университетов и ростом числа иностранных студентов. Уделяется внимание и получению высшего образования детьми из малообеспеченных семей. Так, в рамках программы «От бедности к достатку» **принят Указ Президента Республики Узбекистан, в котором определено подготовить и принять в установленном порядке в высшие учебные заведения на грантовой основе 3,5 тыс. детей из малообеспеченных семей**[9].

Импульсом для глубокого реформирования высшего образования послужило Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования» от 20 апреля 2017 года[10].

В рамках указанного Постановления в настоящее время государственные высшие образовательные учреждения устанавливают тесные партнерские отношения с ведущими зарубежными вузами и центрами. Вместе с этим ведется работа по широкому внедрению в учебный процесс передовых педагогических технологий, учебных программ и методических материалов, основанных на международных образовательных стандартах. С учетом перспектив комплексного развития регионов и отраслей экономики, потребностей территориальных и отраслевых программ формируются целевые параметры подготовки кадров в соответствии с высшим образованием, оптимизируются направления и специальности обучения. Последовательно осуществляется работа по решению проблемы создания и внедрения в систему высшего образования учебных пособий нового поколения, обеспечения вузов современной учебной и научной литературой. Налажена работа по

переводу новейшей зарубежной литературы на узбекский язык.[11,204]

Неуклонное повышение уровня и качества профессионального мастерства педагогических кадров требует прохождения курсов повышения квалификации, стажировки сотрудников, обучения выпускников высших образовательных учреждений по программам PhD и магистратуры за рубежом. Ныне каждым высшим образовательным учреждением страны разрабатывается конкретная программа по этому направлению.

Не прекращается работа по привлечению ведущих зарубежных университетов к открытию своих филиалов в Узбекистане. Если до 2017 года было организовано обучение в столичных филиалах 7 зарубежных университетов, а именно Международного Вестминстерского университета, Сингапурского института развития менеджмента, Туринского политехнического университета, Московского государственного университета, Российского государственного экономического университета имени В. Плеханова, Российского института нефти и газа имени Губкина, Южно–Корейского университета ИНХА, то уже в 2018 году в Узбекистане начали деятельность 13 новых вузов, в частности Международный университет туризма «Шелковый путь» в Самарканде, филиал Национального исследовательского технологического университета «МИСиС» (Россия) в Алмалыке и Университета Пучон Южной Кореи в Ташкенте и др.[12,205]

Кроме того, Узбекистан активно работает над созданием международных научных центров и вузов, что позволяет студентам получать образование по международным стандартам и участвовать в глобальной научной деятельности.

Цель всех этих системных и последовательных преобразований, осуществляемых в системе образования - создать условия для формирования гармонично развитой личности. Это вызвано тем, что конечный успех реформ в стране во многом зависит от образования и воспитания молодежи, формирования ее мировоззрения на основе современных знаний, духовности и просвещения. В частности, в противодействии таким угрозам, как терроризм и экстремизм, сегодня уже не эффективно бороться лишь с их последствиями, главной задачей становятся искоренение первопричин этих угроз, воспитание молодежи в духе высоких идеалов гуманизма. Узбекистан выступает именно за такой подход к решению важнейших проблем современности.

Таким образом, новые образовательные стандарты должны стать одним из важнейших средств повышения уровня подготовки специалистов с высшим образованием через освоение в процессе обучения основ профессиональной деятельности, методов, приемов и навыков индивидуального и коллективного выполнения научно-исследовательских работ, развития способностей к научному творчеству, исследовательской самостоятельности и, как следствие - формирования высокопрофессиональных специалистов способных к генерированию новых знаний и их эффективному применению в условиях глобализации. В Узбекистане велико понимание того, что постоянные инвестиции в так называемый «человеческий капитал» и образование, являются залогом формирования развитого демократического государства, постоянным двигателем прогресса и неременным условием модернизационной направленности общегосударственного развития.

Реформирование государственной образовательной политики направлена на открытость, модернизацию и международную интеграцию. Ведущую роль в этих процессах играют: расширение сотрудничества с зарубежными университетами; внедрение международных образовательных стандартов; открытие филиалов иностранных вузов в стране; участие в международных образовательных проектах и форумах.

Среди ключевых инициатив, реализуемых на международных площадках, можно выделить следующие:

Открытие филиалов зарубежных вузов: в Узбекистане функционируют представительства таких университетов, как Российский экономический университет им. Плеханова, Университет Инха (Южная Корея), Сингапурский институт менеджмента и др.

Все открытые филиалы действуют на основе соглашений между Республикой Узбекистан и зарубежными учебными заведениями. Зарубежные филиалы обеспечивают реализацию учебных программ с участием международных партнеров, зачастую по стандартам «материнского» университета, важно отметить, что они способствуют переносу образовательных моделей, технологий, преподавательского опыта и связей с индустрией.

Для Узбекистана открытые зарубежные филиалы повышает качество образования за счет применения передовых подходов и практик зарубежных вузов. Способствует подготовке кадров, конкурентоспособных на международном рынке труда (особенно в сферах ИТ, логистики, бизнеса). Улучшает научно-исследовательский потенциал страны: создание центров, лабораторий, стартап-экосистем в рамках филиалов. И самое важное укрепляет международное сотрудничество: студенты и преподаватели становятся «мостами» между Узбекистаном и зарубежными образовательными центрами.

Двусторонние соглашения и программы обмена: Узбекистан заключил более 100 соглашений с зарубежными странами в сфере образования. Осуществляются академические обмены, совместные научные исследования, языковые программы. Так, на сегодняшний день, реализуются программы обмена с вузами из Южной Кореи (KOICA, KOREATECH, Inha: образовательные и исследовательские обмены, включая ИТ и инженерные науки), РФ (квоты на бесплатное обучение в российских вузах, работа представительств РУДН, МГУ и др.), Германии (DAAD: ежегодно десятки студентов и преподавателей проходят обучение и стажировки), Китая (стипендии правительства КНР, развитие институтов Конфуция, обмен аспирантами), Индии (программа ИТЕС, поддержка онлайн-курсов и технических стажировок) и др., которые представлены в форме поддержки краткосрочных и долгосрочных стажировок, летних школ, исследовательских визитов. Через установленные программы развивается коллаборация между узбекскими и зарубежными университетами по актуальным тематикам — агротехнологии, климат, цифровизация, инженерия, медицина и пр. В результате студенты получают опыт международного обучения, стажировок и общения, что увеличивает их шансы на трудоустройство как внутри страны, так и за рубежом.

Участие в международных организациях. Узбекистан на сегодняшний день активно развивает сотрудничество с такими международными организациями, как ЮНЕСКО, ОБСЕ, ЮНИСЕФ, Всемирный банк, Азиатский банк развития (АБР), ЕС, и др. Эти взаимодействия охватывают широкий круг направлений — от реформирования образовательной системы до внедрения цифровых технологий, обеспечения инклюзии, гендерного равенства и развития человеческого капитала. Так, разработанная и принятая Стратегия развития образования Узбекистана до 2030 года реализуется в сотрудничестве с ЮНЕСКО и Всемирным банком. А поддержка дошкольного и инклюзивного образования реализуется совместно с ЮНИСЕФ. Цифровизация образования в нашей стране поддерживается со стороны Всемирного банка, АБР, Европейского Союза. Особое значение имеют проекты по расширению STEM-образования и внедрению цифровых навыков в школьную программу. Гуманитарное сотрудничество и академическая дипломатия поддерживается со стороны ОБСЕ, ЮНЕСКО.

Если говорить о конкретных проектах, то необходимо указать проект Всемирного банка, который мониторит Индекс человеческого капитала, направленный на улучшение учебных программ, профессиональное развитие учителей и создание системы мониторинга качества образования.[13] Другой проект ЮНЕСКО по обучению учителей устойчивому развитию (ESD Teacher Training Program), запущен с целью обучения педагогов экологическому и гражданскому воспитанию. Необходимо выделить запущенную программу PISA (Programme for International Student Assessment) с 2022 года, как важный шаг в направлении международной сопоставимости качества образования. Указанные

проекты финансируются за счет международных грантов и кредитов, что позволяет модернизировать образование при ограниченных ресурсах.

Цифровизация образования и онлайн-сотрудничество: развитие дистанционного обучения в международном формате, участие в глобальных онлайн-платформах. Вообще, цифровизация образования - одно из приоритетных направлений развития образовательной системы Узбекистана, которая демонстрирует необходимость устойчивых онлайн-решений. В рамках международного сотрудничества Узбекистан активно участвует в цифровых образовательных инициативах, интегрируется в глобальные онлайн-платформы, развивает дистанционное обучение. Прорывом можно назвать разработку «UzEdu» — национальной электронной платформы для школьного и вузовского образования.[14]

Среди примеров международного цифрового сотрудничества необходимо указать: World Bank EdTech Project – проект цифровизации в рамках реформ школьного образования (разработка цифровой инфраструктуры, обучение преподавателей); проект с KOICA (Южная Корея) – цифровые лаборатории, онлайн-курсы, совместная разработка электронных учебных материалов; курсы с Microsoft и Cisco – обучение ИКТ и цифровым навыкам в онлайн-формате, сертификация; обмен через платформу Erasmus+ Virtual Exchange – участие студентов и преподавателей в международных онлайн-семинарах, курсах и дебатах и др.

Участие в международных образовательных инициативах оказывает существенное влияние на внутренние процессы: модернизация содержания образования; повышение квалификации преподавателей; развитие академической мобильности; привлечение иностранных студентов; повышение конкурентоспособности выпускников на глобальном рынке труда.

Результаты и их обсуждение

Современная образовательная политика Республики Узбекистан характеризуется выраженной направленностью на международное сотрудничество, интеграцию в глобальное образовательное пространство и использование образования в качестве инструмента гуманитарной дипломатии. Активное участие в международных форумах, стратегическое развитие партнёрских отношений с ведущими зарубежными университетами, создание совместных образовательных учреждений и внедрение международных стандартов обучения свидетельствуют о целенаправленной ориентации страны на построение открытой, конкурентоспособной и инновационной образовательной системы. Эти инициативы не только способствуют повышению качества образования внутри страны, но и формируют имидж Узбекистана как надежного и компетентного партнёра в сфере науки и образования на международной арене.

Важно продолжить развивать международные образовательные программы с акцентом на научные исследования и академическую мобильность, акцентируя внимание на совместных исследовательских проектах (joint research) с зарубежными университетами и научными центрами. Необходимо расширять двусторонние программы обмена преподавателями и студентами, включая краткосрочные стажировки, летние школы и программы двойных дипломов. Кроме того, необходимо обеспечить государственное софинансирование таких проектов и предусмотреть преференции для вузов, успешно реализующих международные программы.

Следует стимулировать открытие новых филиалов зарубежных университетов в регионах Узбекистана, особенно в тех, где отсутствует доступ к качественному высшему образованию. Кроме того, необходимо развивать гибридные модели сотрудничества (например, онлайн-офлайн университеты или транснациональные кампусы);

Узбекистану целесообразно усилить участие в глобальных образовательных инициативах и институтах, таких как: ЮНЕСКО, ОЭСР (в частности, программы PISA,

TALIS, Education 2030). Это позволит Узбекистану влиять на формирование глобальной образовательной повестки, отстаивать национальные интересы и продвигать узбекские вузы на международной арене. Также важно участие национальных представителей в международных экспертных группах и рабочих комиссиях.

Образование должно рассматриваться как инструмент стратегического влияния и формирования долгосрочных партнерств. А для этого важно активизировать работу национальных образовательных представительств и атташе за рубежом; разрабатывать цифровые платформы открытого образования (на английском и других языках) для привлечения иностранных студентов; расширить число стипендий и грантов для иностранных граждан, особенно из стран СНГ, Центральной Азии, Африки и Юго-Восточной Азии; использовать образовательные мероприятия (форумы, олимпиады, летние школы) как площадки для культурной и научной дипломатии.

Особое внимание уделить разработке национального механизма оценки эффективности международных образовательных проектов, который призван включать методики мониторинга результативности (влияние на качество образования, академическую успеваемость, мобильность, трудоустройство выпускников); регулярную обратную связь от вузов, студентов, работодателей и зарубежных партнёров; гибкую адаптацию международных практик к местному контексту. Также важно внедрить цифровые инструменты управления данными об эффективности проектов и обеспечить открытость для анализа и корректировки образовательной политики.

Выводы и заключение

Республика Узбекистан демонстрирует устойчивую тенденцию к интеграции международных образовательных инициатив в контекст государственной стратегии модернизации и внешнеполитического позиционирования. Это свидетельствует не только о признании ключевой роли образования в социально-экономическом развитии, но и о понимании необходимости соответствовать глобальным стандартам. Образование становится важным компонентом стратегии «открытого Узбекистана», направленной на повышение инвестиционной привлекательности, развитие человеческого капитала и формирование имиджа страны как активного и ответственного участника международного сообщества.

Международное сотрудничество в сфере образования оказывает мощное мультипликативное воздействие на внутренние реформы. Благодаря трансферу знаний, участию в совместных научных проектах, а также адаптации лучших международных практик, происходит качественное обновление методологических и технологических подходов в образовательной системе. Одним из важнейших результатов этого процесса является повышение профессионального уровня преподавателей через программы переподготовки, стажировки за рубежом, участие в сетевых университетах и международных конференциях. Всё это способствует формированию устойчивой среды для инноваций и академического обмена.

Активное участие Узбекистана в международных образовательных инициативах способствует расширению академической мобильности студентов, преподавателей и исследователей. Это не только стимулирует циркуляцию знаний, но и обеспечивает устойчивый культурный обмен, необходимый для формирования межкультурной компетентности — одного из ключевых навыков XXI века. Такой подход способствует переходу от изолированного национального образования к модели, встроенной в глобальные академические и научные процессы, что усиливает интеграцию страны в мировое образовательное пространство.

Образовательные инициативы играют важную роль в продвижении интересов страны на международной арене, функционируя как элемент «мягкой силы». Через

создание совместных университетов, академических программ, стипендий для иностранных студентов и участие в глобальных образовательных форумах Узбекистан формирует привлекательный и открытый образ государства, ориентированного на диалог и сотрудничество. Такие подходы укрепляют доверие со стороны международного сообщества, способствуют расширению международных контактов и обеспечивают долгосрочные репутационные выгоды.

Список литературы

1. Бурунчук Л. Инвестиции в будущее [Электронный ресурс] // Gazeta.uz. 2018.4 сентября. Доступно на: <https://www.gazeta.uz/ru/2018/09/04/education/> (от 04.11.2025).
2. Муминов А.Г. Реформы в образовании Узбекистана: состояние и перспективы // Бюллетень науки и практики. 2019. Т. 5. №8. С. 202-208.doi:10.33619/2414- 2948/45/22
3. Узбекистан сосредоточится на реформах образования в 2025 году. Доступно на: <https://daryo.uz/ru/2024/12/25/uzbekistan-sosredotocitsa-na-reformah-obrazovania-v-2025-godu> (от 25.12.24г.)
4. В Узбекистане внедрят новые способы повышения квалификации и зарплат врачей и учителей. Доступно на: <https://fergana.ru/news/136098/>
5. Узбекистан сосредоточится на реформах образования в 2025 году. Доступно на: <https://daryo.uz/ru/2024/12/25/uzbekistan-sosredotocitsa-na-reformah-obrazovania-v-2025-godu> (от 25.12.24г.)
6. Узбекистан сосредоточится на реформах образования в 2025 году. Доступно на: <https://daryo.uz/ru/2024/12/25/uzbekistan-sosredotocitsa-na-reformah-obrazovania-v-2025-godu> (от 25.12.24г.)
7. Узбекистан сосредоточится на реформах образования в 2025 году. Доступно на: <https://daryo.uz/ru/2024/12/25/uzbekistan-sosredotocitsa-na-reformah-obrazovania-v-2025-godu> (от 25.12.24г.)
8. В Узбекистане внедрят новые способы повышения квалификации и зарплат врачей и учителей. Доступно на: <https://fergana.ru/news/136098/> (от 25.12.24г.)
9. О Государственной программе по реализации Стратегии «Узбекистан - 2030» в Год охраны окружающей среды и «зеленой экономики». Доступно на: <https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-2030-strategiyasini-atrof-muhitni-asrash-va-yashil-iqtisodiyot-yilida-amalga-oshirishga-oid-davlat-dasturi-togrisida> 686016 (от 12.05.25.)
10. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования» от 20 апреля 2017 года № ПП-2909.
11. Муминов А. Г. Реформы в образовании Узбекистана: состояние и перспективы // Бюллетень науки и практики. 2019. Т. 5. №8. С.204. doi.org/10.33619/2414- 2948/45/22
12. Муминов А. Г. Реформы в образовании Узбекистана: состояние и перспективы // Бюллетень науки и практики. 2019. Т. 5. №8. С.205 doi.org/10.33619/2414- 2948/45/22
13. Education Excellence Towards Human Capital and Economic Growth in Uzbekistan. Uzbekistan:ASA-P174517September15,2021 Доступно на: <https://documents1.worldbank.org/curated/txt>
14. Новый образовательный контент для Нового Узбекистана 20 декабря 2021 г. Доступно на: <https://www.uzedu.uz/ru/news/514>

Referens list:

1. Burunchuk L. Investitsii v budushchee [Elektronnyi resurs] // Gazeta.uz. – 2018. – 4 sentyabrya. – Dostupno na: <https://www.gazeta.uz/ru/2018/09/04/education/> (ot 04.11.2025).
2. Muminov A. G. Reformy v obrazovanii Uzbekistana: sostoyanie i perspektivy // Byulleten' nauki i praktiki. 2019. T. 5. №8. S. 202-208.doi:10.33619/2414- 2948/45/22

3. Uzbekistan sosredotochitsya na reformakh obrazovaniya v 2025 godu. Dostupno na: <https://daryo.uz/ru/2024/12/25/uzbekistan-sosredotocitsa-na-reformah-obrazovania-v-2025-godu> (ot 25.12.24g.)

4. V Uzbekistane vnedryat novye sposoby povysheniya kvalifikatsii i zarplat vrachei i uchitelei. Dostupno na: <https://fergana.ru/news/136098/>

5. Uzbekistan sosredotochitsya na reformakh obrazovaniya v 2025 godu. Dostupno na: <https://daryo.uz/ru/2024/12/25/uzbekistan-sosredotocitsa-na-reformah-obrazovania-v-2025-godu> (ot 25.12.24g.)

6. Uzbekistan sosredotochitsya na reformakh obrazovaniya v 2025 godu. Dostupno na: <https://daryo.uz/ru/2024/12/25/uzbekistan-sosredotocitsa-na-reformah-obrazovania-v-2025-godu> (ot 25.12.24g.)

7. Uzbekistan sosredotochitsya na reformakh obrazovaniya v 2025 godu. Dostupno na: <https://daryo.uz/ru/2024/12/25/uzbekistan-sosredotocitsa-na-reformah-obrazovania-v-2025-godu> (ot 25.12.24g.)

8. V Uzbekistane vnedryat novye sposoby povysheniya kvalifikatsii i zarplat vrachei i uchitelei. Dostupno na: <https://fergana.ru/news/136098/> (ot 25.12.24g.)

9. O Gosudarstvennoi programme po realizatsii Strategii «Uzbekistan – 2030» v God okhrany okruzhayushchei sredy i «zelenoi ekonomiki». Dostupno na: https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-2030-strategiyasini-atrof-muhitni-asrash-va-yashil-iqtisodiyot-yilida-amalga-oshirishga-oid-davlat-dasturi-togrisida_686016 (ot 12.05.25.)

10. Postanovlenie Prezidenta Respubliki Uzbekistan «O merakh po dal'neishemu razvitiyu sistemy vysshego obrazovaniya» ot 20 aprelya 2017 goda № PP-2909. Dostupno na: <https://lex.uz/docs/3171587>

11. Muminov A. G. Reformy v obrazovanii Uzbekistana: sostoyanie i perspektivy // Byulleten' nauki i praktiki. 2019. T. 5. №8. S. 204. doi.org/10.33619/2414- 2948/45/22

12. Muminov A. G. Reformy v obrazovanii Uzbekistana: sostoyanie i perspektivy // Byulleten' nauki i praktiki. 2019. T. 5. №8. S. 205. doi.org/10.33619/2414- 2948/45/22

13. Education Excellence Towards Human Capital and Economic Growth in Uzbekistan. Uzbekistan: ASA-P174517 September 15, 2021 Dostupno na: <https://documents1.worldbank.org/curated/txt>.

14. Novyi obrazovatel'nyi kontent dlya Novogo Uzbekistana 20 dekabrya 2021 g. Dostupno na: <https://www.uzedu.uz/ru/news/514>

Сведения об авторе ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Сугуралиева Фарида Ушкупуровна** – кандидат исторических наук, и.о. доцента кафедры «История» Национального педагогического университета Узбекистана им. Низами. Республика Узбекистан. Ташкент, adirafadiraf420@gmail.com

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

FTAXP: 17.71.07

<https://orcid.org/0009-0007-4750-9006>

Утегенова Г.Ж.*

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ЗАМАНАУИ МЕДИАДАҒЫ КӨРІНІСІ
(TIKTOK, YOUTUBE, INSTAGRAM)

***Автор-корреспондент:** Gulzi_2615@mail.ru

Түйін: Бұл зерттеу еңбегі қазіргі таңдағы жаңа медиа платформаларындағы қазақ фольклорының көріністерін зерделеуге бағытталған. Нақтырақ айтсақ, TikTok, YouTube, Instagram секілді әлеуметтік платформалардағы дәстүрлі фольклорлық құндылықтардың (мысалдар: ертегілер, аңыздар, мақал-мәтелдер, батырлар жыры, салт-дәстүр жырлары және т.б.) қазіргі заманғы түрде қалай жаңғырып, пайдаланылып жатқанына талдау жасалады. Зерттеу барысында фольклорлық мұраның ықшамдалған, көрнекі, мультимедиялық форматта ұсынылу ерекшеліктері, аудиториямен өзара әрекеттесу жолдары және фольклордың визуалды және аудио форматтарға бейімделу процестері қарастырылады. Бұған қоса, аталған тенденцияның жас буынның ұлттық дүниетанымын қалыптастыруға, мәдени мұраға деген қызығушылығын арттыруға тигізер әсері де ескеріледі. Жұмыс барысында дәлелді мысалдарды негізге ала отырып, қазіргі медианың қазақ фольклорын жаңа қырынан таныту мен таратудағы мүмкіндіктері мен кемшіліктері көрсетіледі. Бұл тақырып фольклор мен медианың тоғысқан жерінде пайда болған жаңа мәдени құбылысты суреттейді және ұлттық мұраны сақтаудың жаңа әдістерін анықтауға бағытталады.

Кілт сөздер: қазақ фольклоры, жаңа медиа, TikTok, YouTube, Instagram, заманауи интерпретация, визуалды фольклор

МРНТИ: 17.71.07

<https://orcid.org/0009-0007-4750-9006>

Утегенова Г.Ж.*

к.филолог.н., доцент, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ОТРАЖЕНИЕ КАЗАХСКОГО ФОЛЬКЛОРА В СОВРЕМЕННЫХ МЕДИА
(TIKTOK, YOUTUBE, INSTAGRAM)

***Автор-корреспондент:** Gulzi_2615@mail.ru

Аннотация: Данный исследовательский труд направлен на изучение проявлений казахского фольклора на современных медиа-платформах. В частности, будет проведен анализ того, как традиционные фольклорные ценности на социальных платформах, таких как TikTok, YouTube, Instagram (примеры: сказки, легенды, пословицы, песни героев, ритуальные песни и т. д.) воспроизводятся и используются в современном виде. В ходе исследования будут рассмотрены особенности представления фольклорного наследия в обтекаемом, визуальном, мультимедийном формате, способы взаимодействия с аудиторией и процессы адаптации фольклора к визуальным и аудиоформатам. Кроме того, учитывается влияние данной тенденции на формирование

национального мировоззрения молодого поколения, повышение интереса к культурному наследию. В ходе работы, на основе мотивированных примеров, демонстрируются возможности и недостатки современных медиа в представлении и распространении казахского фольклора в Новом Свете. Эта тема иллюстрирует новое культурное явление, возникшее на стыке фольклора и средств массовой информации, и направлена на определение новых методов сохранения национального наследия.

Ключевые слова: казахский фольклор, новые медиа, TikTok, YouTube, Instagram, современная интерпретация, визуальный фольклор

IRSTI: 17.71.07

<https://orcid.org/0009-0007-4750-9006>

Utegenova G.Zh.*

Candidate of Philology, Associate Professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

REFLECTION OF KAZAKH FOLKLORE IN MODERN MEDIA (TIKTOK, YOUTUBE, INSTAGRAM)

***Corresponding-author:** Gulzi_2615@mail.ru

Abstract: This research work is aimed at studying the manifestations of Kazakh folklore on modern media platforms. In particular, an analysis will be conducted of how traditional folklore values are used on social platforms such as TikTok, YouTube, Instagram (examples: fairy tales, legends, proverbs, hero songs, ritual songs, etc.) are reproduced and used in their modern form. The research will examine the features of presenting folklore heritage in a streamlined, visual, multimedia format, ways of interacting with the audience, and the processes of adapting folklore to visual and audio formats. In addition, the influence of this trend on the formation of the national worldview of the younger generation and the increased interest in cultural heritage is taken into account. In the course of the work, based on motivated examples, the possibilities and disadvantages of modern media in the presentation and dissemination of Kazakh folklore in a New Light are demonstrated. This topic illustrates a new cultural phenomenon that has emerged at the junction of folklore and mass media, and aims to identify new methods of preserving national heritage.

Keywords: Kazakh folklore, new media, TikTok, YouTube, Instagram, modern interpretation, visual folklore

Кіріспе

Қазақ фольклоры – ұлттың дүниетанымын, тарихын, әдет-ғұрыптары мен рухани қазыналарын айшықтайтын мәдени мұра. Ұрпақтан ұрпаққа жеткен аңыз-әңгімелер, эпостар, хикаялар, даналық сөздер мен жұмбақтар – халық жадының айнасы. Ақпарат алмасудың қазіргі жолдары түбегейлі өзгерген шақта, фольклордың таралуына септігін тигізетін дәстүрлі тәсілдер – ақсақалдардың әңгімесі, отбасылық ұлағат, тілдік қарым-қатынас сынды әдістердің ықпалы азаюда. Жастардың көпшілігі ақпаратты әлеуметтік желілер мен медиа арқылы алатындықтан, фольклордың да осы жаңа арнаға бейімделуі қажет. Бүгінде фольклор тек этнографиялық жәдігер немесе әдеби мұра ғана емес, танымдық, тәлімдік мәні бар және мәдени кодты сақтаушы құрал ретінде маңызды. Сондықтан, осы асыл мұраны жас буынға жеткізетін тың тәсілдердің пайда болуы – заманның талабы. TikTok, YouTube, Instagram сынды платформалар шағын, әсерлі контентке негізделгендіктен, дәстүрлі фольклорлық элементтерді ықшам әрі қызықты түрде ұсынуға таптырмас алаң. Бұл арналарда фольклор жай ғана айтылып қоймай, әсерлі бейнеленеді: мысалы, ертегілер желісі бойынша түсірілген қысқа метражды фильмдер, мақал-мәтелдерге негізделген мотивациялық роликтер, салт-дәстүрлер төңірегіндегі челленждер мен хореографиялық көріністер – бәрі де ұлттық мұраны жаңаша, көзбен көретіндей етіп тірілудің көрінісі.

Цифрлық технологиялардың қарқынды өсуі және әлеуметтік желілердің жаһандық ауқымда таралуы қазақ фольклорына жаңа медиа алаңында қайтадан танылуға жол ашты.

TikTok, YouTube, Instagram сияқты платформаларда фольклорлық құндылықтар инновациялық форматтарда ұсынылып, әсіресе жас буынның назарын аударуда [1,118-123]. Бұл үрдіс фольклорды тек қана тарихтың бір бөлігі ретінде емес, бүгінгі күнмен байланысты, үздіксіз өркендейтін тірі мәдениет ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеуде қазақ фольклорының жаңа медиадағы көріністері, олардың мәні мен көпшілікке әсері жан-жақты талқыланып, ұлттық мұраны қазіргі заманғы қоғамда сақтау және дамыту жолдары қарастырылады.

Жаңа медиа және фольклор: теориялық негіздер:

Фольклор – халықтың дүниетанымын, өмір салтын, әдет-ғұрпын, наным-сенімін, тілін және мәдени кодын бейнелейтін рухани мұра. Ол ғасырлар бойы ауыздан-ауызға таралып, ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырған. Дәстүрлі түсінікте фольклор тек ауызша айтылатын ертегілер, мақал-мәтелдер, аңыздар, жырлар, әндер, салт-дәстүрлер мен наным-сенімдер жиынтығы ретінде қарастырылып келді. Алайда ХХІ ғасырдағы технологиялық және ақпараттық даму бұл ұғымның шекарасын кеңейтті. Цифрлық медианың пайда болуы және жаңа медиа платформаларының күн санап артуы фольклорды қабылдау, тарату және өңдеу процестеріне түбегейлі өзгерістер енгізіп отыр.

Фольклор – бұл тек мәдени мәтін ғана емес, сонымен қатар белгілі бір қоғамдастықтың жады мен өмір сүру тәжірибесін бейнелейтін әлеуметтік-мәдени құбылыс. Оның негізгі сипаттамалары – авторсыздық, импровизация, көп нұсқалылық және ұжымдық жадқа негізделуі. Ғалымдар фольклорды «халық шығармашылығы» ретінде қарастыра отырып, оны тарихи кезеңдердегі халық санасының көрінісі деп таниды. Бұл тұрғыдан фольклор әлеуметтік функция атқарады: ол ұжымдық естелікті сақтайды, дүниетанымды қалыптастырады және мәдени байланыс орнатады.

Фольклордың әлеуметтік табиғаты оның қоғамдағы өзгерістерге бейімделе алу қабілетін де көрсетеді. Қайта айту, өңдеу және импровизация арқылы ол әрқашан жаңарып отырады. Бұл фольклорды тек өткеннің мұрасы емес, сонымен қатар қазіргі заман мәдениетінің белсенді бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Жаңа медиа – бұл интернет пен цифрлық технологиялар арқылы ақпаратты өндіру, тарату және тұтынуға мүмкіндік беретін медиа формалары. Осы ерекшеліктер фольклорды тарату тәсілдерін өзгертіп, оны жаңаша форматта ұсынуға мүмкіндік береді. Мәселен, ертегілер, аңыздар, халық әндері TikTok, YouTube, Instagram сияқты платформаларда бейне, аудио, мәтін және графика арқылы ұсынылуы мүмкін. Бұл тек форманың өзгерісі емес, мазмұнның да трансформациясын білдіреді.

Америкалық мәдениеттанушы Генри Дженкинс жаңа медианың мазмұнын тек ірі медиа корпорациялар емес, қарапайым қолданушылар да жасап жатқанын атап өтеді. Оның «қатысу мәдениеті» (participatory culture) тұжырымдамасына сәйкес, қазіргі медиатұтынушы енді пассивті көрермен емес, белсенді автор. Бұл өзгеріс фольклор саласына да тікелей әсер етеді. Мысалы, TikTok қолданушылары халық әндерін заманауи стильде қайта өңдеп, виралды контент жасайды. Немесе ұлттық киімдегі бейнелер, дәстүрлі би мен салттарды көрсететін роликтер көп қаралым жинайды. Осылайша, фольклор заманауи медиа құралдары арқылы жаңа өмірге ие болады. Бұл процесте халық шығармашылығының заманауи формасы жасалып жатыр деп айтуға толық негіз бар.

Канадалық философ Маршалл Маклюэн «Медиа – бұл хабарлама» («The medium is the message») деген тұжырымымен танымал. Оның пікірінше, ақпаратты жеткізу тәсілі мазмұнға тікелей әсер етеді. Яғни, фольклор қай платформа арқылы ұсынылса, соған сай оның қабылдануы мен мағынасы да өзгереді. Мысалы, TikTok-тағы қысқа бейнелер халық ертегілерін ықшам форматта жеткізіп, көрерменнің қызығушылығын арттырады. Дегенмен, мұндай ықшамдалған мазмұн кейбір терең мағыналарды жойып жіберуі де мүмкін. Сонымен қатар, Instagram стористерінде немесе reels форматында ұлттық мерекелер, тағамдар мен киім үлгілері көрсетіліп, фольклор элементтері визуал арқылы қайта

жанданады. Платформа мүмкіндіктері мен шектеулері фольклордың қабылдануына әсер етеді. Осы форматтар фольклордың кең аудиторияға жетуіне және оның қазіргі замандағы маңыздылығын арттыруға ықпал етеді.

Теориялық талдау

Фольклор - бұл тек өткеннің қалдығы емес, қазіргі қоғамның мәдени сұраныстарына бейімделе алатын тірі жүйе. Жаңа медиа бұл жүйеге серпін беріп, халық шығармашылығын сандық кеңістікте жаңғыртуға мүмкіндік жасайды. Генри Дженкинстің «қатысушылық мәдениеті» және Маклюэннің «медиа – бұл хабарлама» тұжырымдары фольклордың жаңа медиадағы өмірін түсіндіру үшін маңызды теориялық негіз бола алады. Цифрлық ортада фольклорлық элементтер жаңа форматқа еніп, визуалдық, интерактивті және қысқа мазмұндар арқылы аудиторияға ұсынылады. Бұл үрдіс бір жағынан мәдени мұраны сақтауға үлес қосса, екінші жағынан, оны қайта өңдеуге, жаңаша түсінуге жол ашады.

TikTok-тағы қазақ фольклоры. ТикТок – визуалды және ақпараттық байланыс құралы ретінде қысқа бейнелерге негізделген. Бұл платформа қазақ халық ауыз әдебиетінің үлгілерін, мысалы ертегілер мен батырлар жырын, қазіргі заманғы көзқараспен ұсынады. Мәселен, «Керқұла атты Кендебай» эпосы ТикТок форматында қысқаша драмалық құрылыммен көрсетіледі, яғни кіріспе, даму және шешім. Бұл фольклорлық шығарманы бейнелеу арқылы клиптік ойлауға және жылдам қабылдауға бейімделген аудиторияның сұранысын қанағаттандыру тәсілі [2,15-98]. Сонымен қатар, танымал ТикТок авторлары қазақ стиліндегі киімдерді киіп, музыкалық сүйемелдеумен халықтық бейнелерді жандандырады. Бұл ұлттық құндылықтарды жаңа форматта ұсыну арқылы мәдени бірегейлікті нығайтатын тиімді тәсіл. Соңғы кездері қазақ фольклорына, әсіресе жастар арасында қызығушылықтың артқаны байқалады. ТикТок сияқты әлеуметтік желілер халық әндерін, билерін және ауыз әдебиетін таратудың маңызды құралына айналды. Жас орындаушылар мен өнерсүйер қауым өз өнерлері мен білімдерін қысқа роликтер арқылы бөлісіп, жергілікті және халықаралық көрермендерді тартады.

TikTok платформасында қазақ халқының ауыз әдебиетін жаңаша танытып жүрген бірнеше белсенді аккаунттар бар. Олар тек ақпарат таратумен шектелмей, фольклорды музыка, би және поэзия сынды өнер түрлері арқылы дәріптеп, ұлттық мәдениеттің кеңінен танылуына ықпал етуде.

@syrunkar_bazarbaiuly – Қызылорда облысынан шыққан дарынды жас домбырашы. TikTok әлемінде ол 50-ден астам күйі және 60-қа жуық жыры бар бай репертуарымен көпшілікке танымал. Орындаушының өнері мен шығармашылық қуаты сан мыңдаған тыңдарманның жүрегін жаулап, дәстүрлі күй мен жыр өнерін қазіргі заманғы аудиторияға жақындата түсуде. Бейнематериалдары дәстүрлі музыканың мәнін сақтай отырып, заманауи аудитория үшін қарапайым әрі тартымды стильде ұсынылады. Бұл тәсіл ұлттық музыканы визуалды-есту тұрғысынан жаңаша қырынан көрсетуге мүмкіндік береді. Қысқа видеолар арқылы тыңдарманға тез әсер ету, күй мен жырды фрагменттеу арқылы танымалдығын арттыру, алгоритмге сай жиі және тұрақты жарияланым жасау. Аудиториямен байланыс стратегиясы өзінің ұлттық мәдениетке деген сүйіспеншілігін көрсетіп қана қоймай, заманауи тыңдарманға жақындау үшін креативті тәсілдер қолданады. Мысалы: Комментарийлерге реакция жасау, жыр мен күйлерге көркем визуализация қосу, аудитория ұсыныстарын ескеру арқылы интерактивтілік арттыру. Домбырашының жұмысы тек өнерлік қана емес, мәдени-ағартушылық сипатқа ие. Жасөспірімдерге ұлттық аспапты тануға, үйренуге шабыт береді.

@dombra_kz аккаунты домбырамен орындалатын дәстүрлі күйлер мен әуендерді заманауи үлгіде үйлестіруге бағытталған. Орындаушы классикалық мұра мен жаңа музыкалық элементтерді біріктіре отырып, тыңдарманды қызықтырады және дәстүрлі музыканың қазіргі жастар арасында да сұранысқа ие екендігін дәлелдейді. Бұл тәсіл ұлттық

мұраны сақтай отырып, жаңаша жаңғыртудың тиімді жолы болып табылады.

@kara_jorga_dance – қара жорға биін дәріптеуге арналған парақша. Автор бидің тарихымен бөлісіп қана қоймай, үйрету сабақтарын жүргізеді және түрлі челленджер ұйымдастырады. Бұл аудиторияны белсенді қатысуға шақырып, ұлттық би өнеріне деген қызығушылықты арттырады.

Бұл TikTok парақшалары қазақ фольклорының әр қырын – музыка, би, жыр және күй бір-бірінен ерекше, бірақ біртұтас мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде ұсынады. Олардың қызметі фольклорлық мұраны сақтап қана қоймай, заманауи технологиялар арқылы кеңінен таратуға мүмкіндік береді. Қазіргі кезде TikTok платформасы қазақ фольклорын жаңғыртып, кеңінен таратуда таптырмас құралға айналды. Бұл әлеуметтік желі жастар үшін ақпарат алудың басты көзі болғандықтан, дәстүрлі мәдениет элементтерін қазіргі заманға сай етіп ұсынуға зор мүмкіндіктер туғызады [3,95-100].

TikTok-та фольклорлық контент жасайтын аккаунттар саны күн сайын артуда. Олардың арасында екі ерекше мысалды атап өткен жөн.

@qazaq_folk_tales – қазақ халық ертегілері мен мифтерін насихаттауға арналған аккаунт. Бұл парақшада дәстүрлі әңгімелер қысқа бейнелер арқылы баяндалады, көз тартарлық көрнекі суреттермен және әуезді музыкамен әрлендіріледі. Бұл тәсіл фольклорлық мәтіндерді бүгінгі жастар үшін түсінікті әрі қызықты етіп көрсетеді, сонымен қатар аңыздық оқиғаларға жаңаша өмір сыйлайды.

@aitys_online – айтыс өнерін онлайн әлеміне шығарған платформа. Мұнда авторлар мен қатысушылар дәстүрлі поэтикалық сайысты TikTok форматында ұсынады, ақындар арасында онлайн айтыстар ұйымдастырады. Бұл жобалар ауыз әдебиетінің бірегей жанры айтыстың маңыздылығын арттырып, жаңа көрермендермен байланыс орнатуға септігін тигізеді.

TikTok-ты қазақ фольклорын ілгерілету құралы ретінде пайдаланудың бірнеше өзекті аспектілері бар: қысқа видеолар дәстүрлі мәдениеттің мазмұнын кең аудиторияға тез әрі тиімді жеткізеді. Қолданушыға ақпаратты қабылдауға аз уақыт қажет, бұл фольклор элементтерінің таралуын жеңілдетеді. Көрермен тек тамашалаушы емес, сонымен қатар белсенді қатысушы рөлін де атқара алады. Челленджерге қатысу, би мен әнді қайталау, пікір қалдыру арқылы жастар мәдениетке жақындай түседі. TikTok халықаралық платформа болғандықтан, ұлттық мұраны басқа елдердің өкілдерімен бөлісуге мүмкіндік береді. Бұл мәдени түсіністік пен өзара құрметтің артуына жол ашады. TikTok дәстүрлі мәдениет пен қазіргі заман арасындағы көпір қызметін атқара отырып, қазақ фольклорының жаңғыруына, насихатталуына және халықаралық деңгейде танылуына ықпал етіп отыр.

TikTok қазақ фольклорын жаңғырту мен насихаттаудың заманауи тұғырнамасына айналып отыр. Қысқа әрі тартымды видеоформат арқылы халық ауыз әдебиетінің түрлі жанрлары – ертегілер, аңыздар, мақал-мәтелдер мен тұрмыс-салт жырлары – жастар аудиториясына бұрын-соңды болмаған жаңа қырынан ұсынылуда. Бұл үрдіске энтузиастар, шығармашылық орындаушылар мен контент жасаушылар белсенді араласып, дәстүрлі мәдениетті қазіргі заман тілімен сөйлетуге тырысуда.

Платформаның көмегімен фольклорлық мұра тек сақталып қоймай, заманауи формада қайта жанданып, жастардың мәдени танымын кеңейтуде [4,56-84]. Бұл – әсіресе, жаһандану үдерісі күшейген кезеңде ұлттық мәдениеттің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды құралы. TikTok-тағы фольклорлық контент ұлттық бірегейлікті сақтап қана қоймай, оны заманауи аудиторияға тиімді жеткізе отырып, қазақи болмыстың өзектілігін дәлелдеуде.

Тәжірибелік бағыттар бойынша сараптап, жұмыс жасау бағыттарын нақтылайды. Мысалы:

- Контент аналитикасы бойынша, әрбір күй мен жырдың TikTok-тағы көрілім, лайк және пікір санын жүйелі түрде сараптап, ең танымал және аудиторияға ұнайтын бағыттарды анықтауға болады.

• Брендинг пен танымалдылықты арттыру мақсатында, орындау кезінде қолданылатын киім үлгісі, фон, жарық және камера бұрышын бірізді етіп, ерекше визуалды стиль қалыптастыру ұсынылады.

• Ынтымақтастық (коллаборация) тәжірибесін дамыту үшін басқа домбырашылармен, дәстүрлі әншілермен немесе қазіргі заманғы орындаушылармен (мысалы, рэп немесе beatmaker бағытындағы музыканттармен) бірігіп, жаңа форматтағы туындылар жасау тиімді болар еді.

• Білім беру контентін әзірлеу арқылы ұлттық өнерді жастарға насихаттауға болады; мысалы, «Күй үйренейік» атты қысқаметражды видеосабақтар жасап, домбыра тартуға қызығатын жастардың қызығушылығын арттыруға мүмкіндік бар.

• Көптілділік қағидатын қолдану арқылы қазақ күйлері мен жырларына қазақша және ағылшынша субтитрлер қосу, бұл орындаушыны халықаралық аудиторияға танытуға және ұлттық өнердің шекарасын кеңейтуге сеп болады [5, 45-51].

XXI ғасыр – цифрлық медиа мен ақпараттық технологиялардың дәуірі. Қазіргі қоғамда ақпаратты қабылдау және тарату тәсілдері түбегейлі өзгеріске ұшырап, жаңа медиа құралдары мәдени мұраны жеткізудің негізгі арналарына айналууда. Осы тұрғыда фольклор да заман талабына сай трансформацияланып, сандық кеңістікте өмір сүруде [6,189-192]. Бұрын тек ауызша айтылып, кейін жазбаша түрде сақталған халық шығармашылығы қазір мультимедиялық форматта – бейне, анимация, аудио және визуалды материалдар арқылы ұсынылады. Бұл өзгерісте YouTube платформасының рөлі ерекше.

YouTube – әлемдегі ең ірі видео-хостинг платформасы, ол кез келген қолданушыға видео жүктеп, бөлісуге, контент жасауға мүмкіндік береді. Бұл ашықтық пен қолжетімділік фольклорды қайта жаңғыртуға, насихаттауға және жас ұрпаққа жеткізуге үлкен жол ашып отыр. Фольклор – бұл халықтың рухани болмысын бейнелейтін ауызша шығармашылық, әлеуметтік тәжірибе, тарихи жад және мәдени кодтардың жиынтығы. Оның құрамына ертегілер, аңыздар, мифтер, мақал-мәтелдер, салт-дәстүрлер мен наным-сенімдер кіреді. Әдетте фольклор ұрпақтан ұрпаққа ауызша жолмен берілетін, өзгермелі әрі бейресми мазмұнмен сипатталады [7,12-36]. Алайда, жаңа медианың мүмкіндіктері бұл құбылысты жаңа форматта ұсынуға мүмкіндік береді.

YouTube – фольклорлық мұраны бейнелі түрде ұсынуға ең қолайлы платформалардың бірі. Оның техникалық мүмкіндіктері кең: видеоформат, анимация, музыкалық сүйемелдеу, субтитрлер, интерактивті аннотациялар арқылы мазмұнды түрлендіріп беруге болады. Бұл әдістер фольклорды тек тыңдап немесе оқып қабылдаудан гөрі визуалды және эмоционалды түрде сезінуге мүмкіндік береді. Мысалы, ертегіні кітаптан оқыған бала оның мазмұнын белгілі бір деңгейде елестетеді. Ал анимациялық видео ертегідегі оқиғаларды көру, дыбыстау, музыкалық атмосфера арқылы тұтас қабылдауға ықпал етеді. Осылайша, визуалды-есту арналар фольклордың әсерін күшейтеді.

YouTube платформасында балалар мен жасөспірімдерге арналған фольклорлық анимациялар ерекше орын алады. Қазақстандық «Balapan», «Kazakh Animation», «TayTayLand», «Januua Kids» сияқты арналар балаларға арналған қазақ ертегілері мен аңыздарын мультфильмдер арқылы ұсынып отыр. Бұл арналардағы контент қазақ халық ертегілерінің заманауи интерпретациясы, ұлттық кейіпкерлердің образдарын сақтау және жандандыру, моральдық және тәрбиелік мазмұнды визуализациялау негізінде көрініс табады. Мысалы, «Алдар көсе», «Ер Төстік», «Тазша бала» сияқты классикалық кейіпкерлер анимациялық тілмен сөйлеп, балаларға жақын бейнеде ұсынылады. Анимация арқылы халықтық өнегелі әңгімелер қызықты әрі көркем түрде жеткізіліп, ұлттық болмыс жас ұрпақтың санасына ерте жастан сіңіріледі. Анимациялық формат тек көңіл көтеру құралы емес, сонымен қатар тәрбиелік, танымдық және эстетикалық тәрбиені жүзеге асырудың маңызды құралына айналды.

YouTube-тағы тағы бір ерекше формат – фольклорлық подкасттар. Бұл форматта

фольклор тек баяндалып қана қоймай, этнографиялық, мәдениеттанушылық және тарихи тұрғыдан терең сарапталады. Мысалы: «Ұлттық код» подкастында ұлттық құндылықтар, салт-дәстүрлер, мәдени феномендер мен олардың заманауи контексте қалай өзгеріп жатқаны талданады; «Тамыры терең тарих» жобасында тарихи аңыздар, тұлғалар, шежірелер баяндалып, халық жадындағы бейнелер арқылы ұлттық тарих жаңғырығы ұсынылады. Бұл подкасттар бейне және аудио форматта ұсынылып, жастардың ойлау, тыңдау, талдау машықтарын дамытуға әсер етеді. Сонымен қатар, фольклорды жай «ертегі» деңгейінде емес, терең мәдени қабат ретінде ұғынуға мүмкіндік береді. Подкаст форматындағы фольклор – заманауи интеллектуалдық аудиторияға бағытталған, ғылыми таным мен мәдени білімді ұштастыратын жаңа платформа.

YouTube-тағы фольклорлық контенттің тағы бір ерекшелігі – автор мен көрермен арасындағы кері байланыстың болуы. Пікір жазу, лайк/дизлайк қою, ұсыныстар жасау, тікелей сұрақтар қою арқылы көрермен өз ойын білдіре алады. Бұл фольклорлық мазмұнның дамуына, жаңаруына және сұранысқа сай түрленуіне ықпал етеді. Мысалы, белгілі бір ертегіге байланысты пікірлер бөлігінде оқырман өз нұсқасын ұсына алады немесе кейіпкерге байланысты тарихи не мифологиялық түсініктерді талқылауға ұсынады. Фольклор мазмұны тек ұсынылып қана қоймай, диалогтық форматта өмір сүреді.

YouTube – фольклорды сандық форматта сақтап, насихаттап қана қоймай, оны жаңа мағынада қайта құруға мүмкіндік беретін қуатты құрал. Анимациялық жобалар арқылы балалар мен жасөспірімдердің ұлттық мәдениетке қызығушылығы артып, фольклор заманауи бейнемен ұсынылады. Ал подкасттар мен лонгформат бейнелер фольклордың терең мазмұнын ашып, интеллектуалдық аудиторияға арналған маңызды ресурстарға айналуға. Цифрлық медианың бұл мүмкіндіктері ұрпақаралық байланысты нығайтып, мәдени мұраны заманауи технологиялармен үйлестіре отырып сақтауға жол ашады [8,112-118]. YouTube арқылы фольклор енді музейдегі жәдігер емес, күнделікті тұтынуға болатын, дамып, өзгеріп отыратын мәдени диалогтың бір бөлігіне айналды.

YouTube-тағы фольклорлық контентті білім беру бағытындағы арналар, балаларға арналған анимациялық контент, мәдени-этнографиялық жобалар сияқты үш негізгі бағытқа бөліп қарастыруға болады.

Фольклорды насихаттайтын негізгі YouTube арналар ретінде мыналарды ұсынамыз:

1. «Balapan» телеарнасының YouTube платформасы. «Balapan» – қазақ тіліндегі балалар арнасы. YouTube-тағы парақшасында фольклорлық ертегілердің анимациялық нұсқалары кеңінен жарияланады. Мысалы, «Алдар көсе», «Ер Төстік», «Тазша бала» сынды классикалық ертегілер мультфильм форматына бейімделіп, ұлттық нақышта ұсынылады. Бұл балаларды фольклормен ерте жастан таныстырып, тілдік және мәдени ортаны қалыптастыруға ықпал етеді.

2. «Kazakh Animation». Бұл студия фольклорлық кейіпкерлерді қазіргі мультимедиа талаптарына сай өңдеп, көркем анимациялық туындылар жасайды. Ер Төстік, Қобыланды, Кендебай сынды батырлар туралы хикаялар заманауи стильде баяндалады. Арна фольклорлық мұраны тек сақтап қана қоймай, оны көркемдік тұрғыдан жаңғыртуға бағытталған.

3. «National Digital History» және «Qazhistory». Бұл арналар фольклорлық мәтіндерді тарихи-мәдени контексте ұсынады. Аңыздар мен мифтердің тарихи негіздері, этнографиялық маңызы және қазіргі мәні талданады. Сонымен қатар, фольклорлық кейіпкерлердің тарихи тұлғалармен ұқсастығы, сюжеттердің әлеуметтік-көркемдік мәні сарапталады. Бұл арналар ғылыми-ағартушылық мақсатта жұмыс істейді.

4. Жеке контент жасаушылар (blogger-фольклористер). Соңғы жылдары жеке контент жасаушылардың (мысалы, @qazaq.ertegi, @dasturmen.salt) да фольклорлық бағыттағы контентті жүйелі түрде жариялауы кең тарауда. Олар халық әндерін, жырларды, салт-дәстүр видеоларын, тіпті этнографиялық шолу жасауды да қолға алған. Контенттің басым бөлігі

қысқа формада (shorts) ұсынылады, бұл аудиторияны тез тартуға сеп болады.

YouTube-тағы фольклорлық контент келесі мазмұндық ерекшеліктерге ие: Визуалды әсерлер фольклорлық мазмұнды қабылдауды жеңілдетеді. Кейбір арналар балалар мен жасөспірімдерге арнап тілдік жағынан жеңілдетілген нұсқаларын ұсынады. Дәстүрлі күйлер мен әндер арқылы фольклорлық атмосфера жасалады. Комментарий, лайк, пікір алмасу арқылы аудиторияның қатысуы артады. Аудиторияға әсер тұрғысынан алғанда, YouTube фольклорды балалар үшін – тәрбиелік мазмұндағы құрал ретінде, жастар үшін – ұлттық мәдениетпен байланыс орнату жолы ретінде, ересектер үшін – мәдени ностальгия және ұлттық бірегейлік көзі ретінде ұсынады.

YouTube платформасы – қазақ фольклорын қазіргі заманға сай ұсынудың, сақтаудың және таратудың тиімді тетігіне айналып отыр. Бұл платформаның ашықтығы мен қолжетімділігі фольклорлық мұраны жаңғыртып қана қоймай, оны кең аудиторияға жеткізуге жол ашады. Алайда, бұл мүмкіндіктермен қатар бірқатар мәселелер де бар: кейбір контенттерде фольклорлық мәтіндердің бұрмалануы, мәдени контекстің ескерілмеуі байқалады. Сондықтан фольклорды YouTube арқылы насихаттауда ғылыми негізделген, авторлық қадағалауы бар контенттің үлесін арттыру – басты міндеттердің бірі. Болашақ зерттеулер YouTube-тағы фольклорлық контенттің сапалық анализін, аудиторияның қабылдау ерекшеліктерін және ұлттық санаға ықпалын кешенді түрде талдауға бағытталуы тиіс.

Instagram: фольклорлық визуалды мәдениет. Instagram визуалды мазмұнға негізделгендіктен, қазақ фольклоры мұнда сурет, иллюстрация, инфографика, стористер арқылы ұсынылады. Атап айтқанда, фольклорлық нақыштағы ою-өрнектер, ұлттық киімдер, ертегіден алынған символдар заманауи дизайнмен үйлестіріліп, эстетикалық тұрғыда тартымды түрде көрерменге ұсынылады. Кейбір парақшалар қазақы дастарқан, киіз үй, салттық рәсімдер бейнесі арқылы фольклорды күнделікті өмірмен байланыстырады. Бұл – фольклорды тек «өткеннің сарқыншағы» емес, қазіргі мәдени тәжірибе ретінде қабылдауға ықпал етеді.

Нәтижелер мен талқылау

Цифрландыру дәуірінде әлеуметтік желілер тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар мәдени мұраны тарату мен жаңғыртудың маңызды медиалық алаңына айналды [9,54]. Әсіресе Instagram платформасы – визуалдық коммуникацияның қуатты құралы ретінде – фольклорлық контентті жаңа форматта ұсынуға мүмкіндік береді.

Қазақ фольклоры – ғасырлар бойы қалыптасқан, халықтың рухани өмірі мен дүниетанымын бейнелейтін мәдени мұра. Бұл мұра бүгінде Instagram-дағы бейнелер, иллюстрациялар, стористер, reels форматындағы қысқаша видеолар, инфографикалар мен мәтіндік жазбалар арқылы аудиторияға жаңаша жеткізілуде. Аталған мақалада Instagram-дағы фольклорлық контентті насихаттайтын парақшалар талданып, олардың мазмұны, бағыт-бағдары және мәдениетке тигізер ықпалы қарастырылады. Instagram – визуалды мазмұнға негізделген жаңа медиа платформасы. Ол қысқаша бейнелер (Reels), фотосуреттер, мәтіндік жазбалар, стористер, IGTV форматтары арқылы түрлі ақпаратты ықшам түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл фольклордың негізгі сипаттары – бейнелілік, символизм, ауызша дәстүр – жаңа медиа талаптарымен сәйкес келуіне жағдай жасайды [10,58-64]. Instagram-да фольклор этнографиялық фотосуреттер мен иллюстрациялар арқылы, мақал-мәтел, нақыл сөздерді инфографика түрінде жеткізу арқылы, ұлттық ертегілер мен аңыздарды сторис немесе reels форматында баяндау арқылы, дәстүрлі музыка, ұлттық тағам, киім үлгілері, салт-дәстүр элементтері арқылы мәдени кодты визуализациялау арқылы жолдармен ұсынылады.

Фольклорлық контент ұсынатын Instagram парақшасының бірі @dastur.men.salt. Бұл парақша қазақтың салт-дәстүрін, ырым-тыйымдарын, ұлттық киім, тағам, шежіре сияқты

фольклорлық элементтерді визуалды түрде ұсынады. Контент тарихи және мәдени негізге сүйенеді, заманауи дизайнмен үйлестірілген. Мақсаты – ұмыт қалған фольклорлық мазмұнды қайта жаңғырту және жас ұрпақтың қызығушылығын арттыру.

@qazaq_ertegi. Бұл парақша қазақ ертегілерін қысқа мәтін және иллюстрациялық форматта жариялайды. Әр постта ертегінің қысқаша мазмұны, тәрбиелік мәні және кейіпкерлері көрсетіледі. Көркем иллюстрациялар мен қазақи шрифтер фольклордың эстетикасын сақтауға көмектеседі.

@ethno_kazakhstan. Этнографиялық бағыттағы парақша. Мұнда тарихи фотосуреттер, дәстүрлі қолөнер туындылары, тұрмыстық заттар, киім үлгілері арқылы фольклор мен материалдық мәдениет байланыстырыла ұсынылады. Бұл визуалды деректер фольклорлық мұраны нақты артефактілер арқылы тануға мүмкіндік береді.

@qazheritage. Ұлттық мәдени мұраны танымал етуге бағытталған парақша. Контент мақал-мәтелдер, дәстүрлі музыка үзінділері, фольклорлық мәтіндер мен танымдық жазбалардан тұрады. Парақша аудиториямен интерактивті байланыс орнату үшін викториналар, пікірлер мен сауалнамалар жариялап отырады. Instagram-дағы фольклорлық контенттің басты мазмұндық сипаттамаларына көпқабатты визуалдық мазмұн – бейнелер мен мәтіндердің үйлесімі, ұлттық-танымдық бағыт – әрбір пост мәдени кодты сақтауға бағытталған, символдық мәндер – қазақ фольклорына тән образдар (Төле би, Алдар көсе, Самрұқ құс, Баба Түкті Шашты Әзиз т.б.), қысқа әрі ықшам мазмұн – Instagram алгоритмдері мен тұтынушының медиатұтыну ерекшеліктеріне бейімделген [11,33-39].

Аудитория тұрғысынан алғанда, бұл парақшалар жастарды ұлттық мәдениетпен таныстыру құралына айналып отыр. Фольклорды визуалды құрал арқылы эмоционалды қабылдауға мүмкіндік береді. Көптеген парақшалар Instagram-ды «цифрлық этнографиялық музей» ретінде қолдана бастады. Instagram-да фольклорлық контент ұсынудың келесі мәселелері де бар: түпнұсқалыққа сәйкестік – кей контенттерде тарихи-мәдени қателіктер кездеседі, коммерциялық сипат басымдығы – кейбір парақшалар фольклорды тек сәндік элемент ретінде ғана пайдаланады, тақырыптық үстірттік – мазмұн тек көрнекілікке құрылған, мағынасы ашылмай қалады. Алайда бұл кемшіліктер фольклорлық медианы жаңа медиада кәсіби деңгейде дамытуға деген сұраныс бар екенін көрсетеді. Болашақта Instagram контентін ғылыми-фольклортанулық негізде құру, кәсіби дизайнерлер мен этнографтармен бірлесіп жұмыс істеу – маңызды қадам болмақ.

Instagram – қазақ фольклорының қазіргі қоғамда қайта жандануына, визуалды және танымдық тұрғыдан кең аудиторияға таралуына ықпал етіп отырған маңызды жаңа медиа платформасы. Бұл кеңістік фольклорлық мазмұнды заманауи форматта ұсынып, ұлттық сана мен мәдени мұраға қызығушылықты арттыруға жол ашады [12,87-92]. Фольклорлық парақшалар – тек ақпарат көзі емес, сонымен бірге ұлттық кодты сақтау, таныту және мәдени идентификацияны нығайтудың жаңа формасы. Сондықтан болашақта фольклорлық контентті Instagram сияқты платформаларда ғылыми негізделген, сапалы және эстетикалық тұрғыдан бай мазмұнмен толықтыру өзекті болып қала бермек.

Салыстырмалық талдау:

TikTok – бұл қысқа видеоларға негізделген (15–60 секунд) платформа, оның басты ерекшелігі – клиповый, креативті және әсерлі мазмұнды тез таратуы. Бұл платформа негізінен жастарға, әсіресе Z ұрпағына бағытталған. Оның негізгі артықшылығы – мазмұнның тез таралуы мен интерактивтілігі. Алайда, мазмұнның қарапайымданып кету қаупі бар, яғни терең ақпарат беру мүмкіндігі шектеулі.

YouTube – ұзақ форматтағы видеоларға арналған (3–15 минут және одан да ұзақ), мұнда танымдық мазмұн, анимация және подкасттар кеңінен қолданылады. Бұл платформа отбасылық аудиторияға, жасөспірімдерге және оқытушылар сияқты кәсіби топтарға бағытталған. Оның басты артықшылығы – терең, сапалы мазмұн жасау мүмкіндігі және жоғары визуалды сапа. Дегенмен, видеолардың ұзақтығы мен жоғары бәсекелестік оның

кемшілігі болып табылады.

Instagram – негізінен визуалға бағытталған платформа, мұнда фото, қысқа видеолар (reels) және стористер басым. Оның мазмұны эстетикалық тұрғыдан көркем, ықшам және тартымды келеді. Бұл платформа жастарға, дизайнерлерге және визуалды стильге мән беретін эстеттерге арналған. Артықшылығы – көркемділік пен ықшамдылықта болса, шектеуі – мәтіндік немесе түсіндірмелік мазмұнның аздығында және визуалдың басым болуында. Жаңа медиа платформалар – қазақ фольклорының қазіргі қоғамдағы рөлін жаңаша қалыптастыруға мүмкіндік беретін қуатты құрал. TikTok, YouTube, Instagram сынды алаңдарда фольклорлық мазмұнның бейімделуі – бір жағынан трансформация үдерісі болса, екінші жағынан ұлттық мұраны сақтаудың баламалы жолы [13,41]. Мұндай репрезентациялар арқылы фольклор бүгінгі ұрпаққа түсінікті әрі қызықты форматта жеткізіліп, оның өміршеңдігін сақтап қана қоймай, мәдениетаралық диалог пен ұлттық идентификацияны нығайтуға ықпал етеді. Болашақта бұл бағыттағы зерттеулерді фольклорлық контенттің сапасы, түпнұсқаға сәйкестік деңгейі және медиалық сауаттылық контекстінде жалғастыру маңызды.

Қорытынды

Қазақ фольклоры - ғасырлар қойнауынан жеткен рухани мұра, ұлттық болмыстың айнасы әрі тарихи жадының негізі. Тарихи кезеңдерге сай әртүрлі формада өмір сүрген бұл өнер бүгінде жаңа бір кезеңге – цифрлық медиадағы қайта жаңғыру дәуіріне аяқ басты. TikTok, YouTube, Instagram сияқты заманауи әлеуметтік платформалар қазақтың дәстүрлі күй, жыр, терме, мақал-мәтел, аңыз-әңгіме сынды фольклорлық жанрларын жаңаша форматта таратуға мүмкіндік беріп отыр.

Жас орындаушылар мен фольклорлық мұраға бейжай қарамайтын заманауи контент өндірушілер осы алаңдарда ұлттық мәдениетті жаңғыртып, оны жаңа буынға жақындатудың тың үлгілерін көрсетуде. Атап айтқанда, TikTok-та қысқа видеолар арқылы күйлерді орындау, жырларды заманауи визуалды тәсілдермен сүйемелдеу, көркем аудио-видео элементтер қосу – фольклорды тек ақпарат көзі емес, креативті мазмұнға айналдырып отыр. Бұған @syrsunkar_bazarbaiuly сынды орындаушылардың тәжірибесі айқын дәлел.

Әлеуметтік желілердегі бұл трансформация фольклордың тек мазмұндық қана емес, функционалдық сипатын да өзгертуде. Бұрын көбіне тұрмыстық немесе салттық ортада орындалатын жыр-күйлер енді жаһандық аудиторияға бағытталған цифрлық өнімге айналып жатыр. Бұл фольклорды сақтап қалу ғана емес, оны заманауи мәдени ортада қайта тірілту, көпшілікке жеткізу және қайтадан мәдени коммуникацияның белсенді құралы ету жолындағы үлкен қадам. Дегенмен, бұл үрдістермен қатар бірқатар сын-тегеуріндер де қатар жүреді. Мысалы, фольклорлық мәтіндердің қысқартылуы, мағыналық контекстің жоғалуы, коммерциялануы сынды факторлар дәстүр мен цифрлық трендтің тепе-теңдігін сақтауды қажет етеді. Сондықтан медиадағы фольклорлық контентті жасау кезінде оның мәдени түп-тамырына, құрылымына, семантикасына, поэтикасына мұқият қарау маңызды.

Қорыта келе, қазақ фольклорының заманауи медиадағы көрінісі – бұл тек техникалық бейімделу емес, сонымен қатар мәдени, әлеуметтік және эстетикалық жаңғыру. Әлеуметтік желілер ұлттық кодты сақтап қалуға, оны жастардың дүниетанымына жақындатып ұсынуға таптырмас мүмкіндік беріп отыр. Осы мүмкіндікті ғылыми негізде зерттеу, әдістемелік тұрғыда жүйелеу және тәжірибелік бағытта қолдау – фольклордың болашақ ұрпақ санасында өміршең болуын қамтамасыз ететін маңызды міндеттердің бірі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Омарова А.Б. Цифрлық медиадағы фольклорлық контент: трендтер мен трансформациялар // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2022. №3 (189). 118-123 б.

2. Тұрсынов Қ. Қазақ эпосы және түркі мифологиясы. Алматы. Санат, 2001. 312б.
3. Аманжолова Д.М. Қазіргі медиамәдениет және фольклор: интеграция мәселелері // Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Мәдениет сериясы. 2020. №1(65). 95-100 б.
4. Қоңырбаева А.С. Қазақ фольклоры және қазіргі заман: теориялық және әдістемелік негіздері. Алматы. Қазақ университеті, 2019. 316 б.
5. Сейтқасымов А. TikTok платформасындағы ұлттық музыкалық контенттің ерекшеліктері // Media Studies журналы. 2023. №2(5). 45-51 б.
6. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы. Жазушы, 1986. 284 б.
7. Рыбас Н.М. Цифровая культура: формы и тенденции развития. Москва: URSS, 2020. 240 с.
8. Федотова Л.Н. Молодежь и социальные медиа: влияние цифровой среды на культурные практики // Социологические исследования. 2021. №10. С. 112-118.
9. YouTube және TikTok платформаларындағы қазақ фольклорының контенттік талдауы: аналитикалық есеп / MediaNet халықаралық журналистика орталығы. Алматы, 2023. 54 б. [Электронды ресурс]. Қолжетімді: <https://medianet.kz/reports>
10. Сапарова А.К. Жаһандану жағдайындағы қазақ фольклоры: трансформация және жаңғыру // Мәдениет және өркениет журналы. 2022. №2. 58-64 б.
11. Баймаханов С. TikTok-тағы күй өнері: жас орындаушылар феномені // Digital Media Studies. 2024. №1. 33-39 б.
12. Халелова Ж.М. Инстаграмдағы фольклорлық мұра: визуализация және қабылдау // Мәдениет және өнер журналы. 2021. №4. 87-92 б.
13. TikTok-тағы қазақ фольклорлық контентті зерттеу: трендтер мен аудиториялық қабылдау / Зерттеу орталығы «Qazaq Media Lab». Астана: 2023. 41 б. [Электронды ресурс]. Қолжетімді: <https://qazaqmedialab.kz/research/tiktok-folk>

Referens list

1. Omarova A.B. Sıfırlıq mediadaǵy fólklorlyq kontent: trendter men transformasıalar // Qazıy Habarshısy. Filologıa serıasy. 2022. №3 (189). 118-123 b.
2. Tursynov Q. Qazaq eposy jáne túrki mifologıasy. Almaty. Sanat, 2001. 312 b.
3. Amanjolova D.M. Qazirgi medıamádenıet jáne fólklor: integrasıa máseleleri // Ál-Farabı atındaǵy Qazıy habarshısy. Mádenıet serıasy. 2020. №1(65). 95-100 b.
4. Qońyrbaeva A.S. Qazaq fólklory jáne qazirgi zaman: teorıalyq jáne ádistemelik negizderi. Almaty. Qazaq ýniversiteti, 2019. 316 b.
5. Seitqasymov A. TikTok platformasyndaǵy ulttyq mýzykalyq kontenttiń erekshelekteri // Media Studies jýrnaly. 2023. №2(5). 45-51 b.
6. Joldasbekov M. Asyl arnalar. Almaty. Jazýshy, 1986. 284 b.
7. Rybas N.M. Sıfrovaıa kúltýra: formy ı tendensıı razvıtıa. Moskva: URSS, 2020. 240s.
8. Fedotova L.N. Molodej ı sosialnye media: vlianıe sıfrovoi sredy na kúltýrnye praktıkı // Sosiologicheskie issledovaniya. 2021. №10. S. 112-118.
9. YouTube jáne TikTok platformalaryndaǵy qazaq fólklorynyń kontenttik taldaýy: analıtıkalyq esep / MediaNet halyqaralyq jýrnalıstika ortalyǵy. Almaty, 2023. 54 b. [Elektrondy resýrs]. Qoljetimdi: <https://medianet.kz/reports>
10. Saparova A.K. Jahandaný jaǵdaındaǵy qazaq fólklory: transformasıa jáne jańǵyrý // Mádenıet jáne órkenıet jýrnaly. 2022. №2. 58-64 b.
11. Baimahanov S. TikTok-taǵy kúı óneri: jas orındaýshylar fenomeni // Digital Media Studies. 2024. №1. 33-39 b.
12. Halelova J.M. Instagramdaǵy fólklorlyq mura: vizýalızasıa jáne qabyldaý // Mádenıet jáne óner jýrnaly. 2021. №4. 87-92 b.
13. TikTok-taǵy qazaq fólklorlyq kontentti zertteý: trendter men áýditorialyq qabyldaý / Zertteý ortalyǵy «Qazaq Media Lab». Astana. 2023. 41 b. [Elektrondy resýrs]. Qoljetimdi:

<https://qazaqmedialab.kz/research/tiktok-folk>

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Утегенова Гулзира Жаксылыковна** - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Журналистика және қазақ тілі» кафедрасы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент. 8-701-487-79-85, Gulzi_2615@mail.ru

MPHTI: 11.07

<https://orcid.org/0009-0006-9778-2636>

Акбарова М.К.*

преподаватель. Университет Геологических наук. Ташкент, Узбекистан

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ПРЕДЛОЖНО-ПАДЕЖНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

*Автор – корреспондент: malika_1223@list.ru

Аннотация. Данное исследование посвящено сравнительному структурному анализу предположно-падежных конструкций в русском и узбекском языках. Цель работы — выявить особенности синтаксической организации, семантических функций и грамматических характеристик этих конструкций в рамках двух языковых систем. В русском языке предположно-падежные формы широко используются для выражения пространственных, временных и причинно-следственных отношений, тогда как в узбекском языке, как агглютинативном, подобные функции реализуются преимущественно посредством послелогов и падежных аффиксов. В ходе анализа сопоставляются структуры, выявляются грамматические параллели и различия, а также рассматриваются типичные случаи интерференции при изучении языков. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию типологических различий между индоевропейскими и алтайскими языками, а также имеют практическое значение для преподавания русского языка в узбекоязычной среде.

Ключевые слова: предположно-падежные конструкции, структурный анализ, сопоставительный аспект, индоевропейская и тюркская семьи.

FTAXP: 11.07

<https://orcid.org/0009-0006-9778-2636>

Акбарова М.К.

оқытушы, Геологиялық ғылымдар университеті. Ташкент, Өзбекстан

ОРЫС ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕГІ ПРЕДЛОГ-ПАДЕЖДІК КОНСТРУКЦИЯЛАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТАЛДАУЫ

Автор – корреспондент: malika_1223@list.ru

Түйін: Бұл зерттеу орыс және өзбек тілдеріндегі предлог-падеждік конструкциялардың салыстырмалы құрылымдық талдауына арналған. Жұмыстың мақсаты - екі тіл жүйесіндегі осы конструкциялардың синтаксистік ұйымдастырылуының, семантикалық қызметтерінің және грамматикалық сипаттарының ерекшеліктерін анықтау. Орыс тілінде предлог-падеждік формалар кеңінен кеңістік, уақыт және себеп-салдар қатынастарын білдіру үшін қолданылады, ал агглютинативтік өзбек тілінде мұндай қызметтер негізінен шылаулар мен септік жалғаулары арқылы іске асырылады. Талдау барысында құрылымдар салыстырылады, грамматикалық ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталады, сондай-ақ тілдерді оқыту кезінде жиі кездесетін интерференция жағдайлары қарастырылады. Зерттеу нәтижелері үнді-еуропалық және алтай тілдерінің типологиялық айырмашылықтарын тереңірек түсінуге ықпал етеді және өзбек тілді ортада орыс тілін оқытуда практикалық маңызға ие.

Кілт сөздер: предлог-падеждік конструкциялар, құрылымдық талдау, салыстырмалы аспект, үнді-еуропалық және түркі тілдер тобы.

IRSTI: 11.07

<https://orcid.org/0009-0006-9778-2636>

Akbarova M.K.*

Lecturer. University of Geological Sciences. Tashkent, Uzbekistan

COMPARATIVE STRUCTURAL ANALYSIS OF PREPOSITIONAL-CASE CONSTRUCTIONS IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

***Corresponding-author: malika_1223@list.ru**

Abstract. This study is dedicated to a comparative structural analysis of prepositional-case constructions in Russian and Uzbek. The aim of the work is to identify the features of syntactic organization, semantic functions, and grammatical characteristics of these constructions within the two language systems. In Russian, prepositional-case forms are widely used to express spatial, temporal, and causal relationships, while in Uzbek, as an agglutinative language, similar functions are primarily carried out through postpositions and case affixes. The analysis compares the structures, highlights grammatical parallels and differences, and examines typical cases of interference in language learning. The findings contribute to a deeper understanding of typological differences between Indo-European and Altaic languages and have practical significance for teaching Russian in Uzbek-speaking environments.

Keywords: prepositional-case constructions, structural analysis, comparative aspect, Indo-European and Turkic language families

Введение

Языковая структура - это фундамент, на котором строится человеческое общение, а способы выражения пространственных, временных и причинно-следственных связей являются важнейшими элементами грамматического строя любого языка. В контексте сопоставительного языкознания особенно интересным представляется анализ грамматических конструкций, отражающих взаимодействие между формой и значением.

Предложно-падежные конструкции в русском языке играют ключевую роль в организации синтаксической связи и передачи различных семантических оттенков. В узбекском же языке - представителе агглютинативного типа - аналогичные функции реализуются через падежные аффиксы и послелогии. Такое различие в способах грамматического выражения делает данную тему особенно актуальной для лингвистов, преподавателей и студентов, изучающих эти языки.

Настоящее исследование направлено на выявление общих и специфических черт предложно-падежных конструкций в двух языках, раскрытие механизмов их функционирования, а также анализ трудностей, с которыми сталкиваются носители узбекского языка при изучении русского. Полученные результаты позволят расширить теоретическое понимание типологических различий между индоевропейскими и тюркскими языковыми семьями и будут способствовать совершенствованию методик преподавания русского языка.

Теоретический анализ

Материалы и методы Для проведения сравнительного структурного анализа предложно-падежных конструкций в русском и узбекском языках были использованы письменные тексты, отражающие современные нормы обоих языков. В качестве материала выступили:

- примеры из учебных пособий по грамматике,
- материалы учебных курсов русского языка для узбекоязычных студентов.

Методологическая база исследования :

- метод сопоставительного анализа, позволяющий выявить сходства и различия конструкций в двух языках;

- дескриптивный метод, используемый для описания синтаксических, семантических и морфологических характеристик конструкций;
- метод компонентного анализа, применяемый для выявления функциональных элементов в структуре предложений.

Исследование проводилось с учетом типологических различий между индоевропейской (русский язык) и алтайской (узбекский язык) языковыми семьями, что позволило глубже проанализировать особенности грамматического оформления связей между словами в контексте межъязыковой интерференции.

Сравнительный анализ грамматических структур в разных языках способствует более глубокому пониманию типологических различий и межъязыковых взаимодействий. В условиях расширяющегося культурного и образовательного обмена между Россией и Узбекистаном, знание русского языка становится ключевым фактором социальной и профессиональной адаптации. Предложно-падежные конструкции занимают важное место в грамматическом строе русского языка, и их усвоение представляет значительные трудности для носителей узбекского, в силу различий в языковых системах.

Актуальность статьи определяется не только научным интересом к структурным особенностям языков, но и практической значимостью для разработки эффективных методик обучения, улучшения учебных программ и повышения уровня лингвистической подготовки обучающихся. В этом контексте исследование имеет междисциплинарную ценность - охватывает аспекты языкознания, психолингвистики и педагогики.

Основная цель исследования - выявить структурные особенности предложно-падежных конструкций в русском и узбекском языках, установить типологические различия и определить их влияние на процесс межъязыковой интерференции и овладение русским языком узбекоязычными обучающимися.

Задачи исследования - проанализировать грамматическую природу предложно-падежных конструкций в русском языке, исследовать способы выражения сходных синтаксических отношений в узбекском языке, сравнить семантические и синтаксические функции конструкций обоих языков, выявить трудности, с которыми сталкиваются носители узбекского языка при изучении предложно-падежных конструкций русского языка, описать наиболее типичные ошибки и пути их преодоления в процессе преподавания, разработать рекомендации для преподавателей по методике объяснения и закрепления этих конструкций.

С 1930-х годов сравнительное языкознание переживало период активного развития. Лингвисты сосредоточились на разработке и совершенствовании методов сравнительного анализа, позволяющих устанавливать родство между языками. Это привело к расцвету сравнительно-исторического языкознания. Одним из первых лингвистов в области сравнительного языкознания является автор книги «Русская грамматика в сравнении с узбекским языком» (1934) - Евгений Дмитриевич Поливанов. Его работа сыграла большую роль не только в сопоставительном аспекте двух языков, но и в систематизации научных взглядов на общие и частные стороны языков. Данная книга сыграла большую роль не только в сопоставительном аспекте двух языков, но и в систематизации научных взглядов на общие и частные стороны языков. Е.Д.Поливанов в своём труде подчеркивал важность учета типа языков при анализе предложно-падежных конструкций. В частности, он отмечал особенности функционирования предлогов и падежей в славянских языках, сравнивая их с аналогичными явлениями в восточных языках. Он считал, что предлоги выполняют важную роль в уточнения значения существительных, помогая выразить конкретные отношения (пространственные, временные, целевые и т.п.). Поэтому предложно-падежные конструкции являются важнейшим средством реализации синтаксических функций в предложении [1, 99].

О синтаксических функционированиях предлогов в предложении, О.Л.Мальцева

указывает, в первую очередь, на то, что предложно-падежные конструкции и предлоги используются для уточнения и дополнения косвенных падежей более разнообразными значениями. Предлоги в предложении не имеют самостоятельной роли, потому они не могут выступать в качестве члена предложения. Значение предлогов определяется тем, какую функцию они выполняют в предложении, а также тем, в состав какой предложно-падежной конструкции они входят [3, 178].

Данное исследование изучает предложно-падежные конструкции русском и узбекском языках, выявляет сходства и различия в их структуре и функционировании. Ниже мы будем рассматривать эти конструкции с помощью сопоставительного анализа.

Предложно-падежная конструкция *«ограничен из-за отсутствия»* в русском языке употребляется в **Р.П.** с предлогом *«из-за»*, указывает на причину, в предложении выполняет функцию обстоятельства причины. В узбекском языке эта конструкция переводится как *«йуклиги сабабли»* (караткич келишиги), образуется с помощью окончания *-И*, и с союзом *«сабабли»*.

Для образования формы дательного падежа с предлогом в узбекском языке используется следующая конструкция: *«подойти к двери - эшикка якинлашмок»*. В конструкции *«эшикка якинлашмок»* основное слово ставится в **Д.П.** (жуналиш келишиги) с добавлением соответствующего окончания *-ка*, служит для указания субъекта к определенной точке пространства, синтаксическая роль - обстоятельство места.

Фраза *«проснуться под утро»* **В.П.** с предлогом *«под»* на узбекском языке звучит как *«сахарда уйгонмок»*, сахарда (урин - пайит келишиги) с послелогом *-да*, обозначает время, в предложении играет роль обстоятельства времени.

Предложно-падежная конструкция *«чай с лимоном»* в **Т.П.** с предлогом *с* переводится на узбекский язык *«лимонли чой»*, состоит из определения *«лимонли»* и существительного *«чай»*. Прилагательное *«лимонли»* сформировано от корня *«лимон»* путем присоединения аффикса принадлежности *-ли*, а *«чай»* - прямое дополнение. Что касается падежной форме, то в данном сочетании ни один из падежей не представлен явно, потому что компоненты конструкции находятся в нейтральной форме **И.П.** (бош келишик). Обозначает посессивное отношение, выражает принадлежность чего-либо. В предложении данная конструкция функционирует как единое целое, выступая чаще всего в роли подлежащего или дополнения.

В русском языке предложно-падежная конструкция *«говорить о детстве»* образуется с помощью глагола и существительного в **П.П.** с предлогом *«о»*. Узбекский аналог русского выражения *«говорить о детстве»* будет звучать как *«болалик хакида гапирмок»*. Однако если нужно выразить мысль *«говорить о моём детстве»*, то в этом случае добавляется послелог *«давомиди/даврида»* (во время) - *болалигим даврида (во время моего детства)*. Таким образом, говоря о событиях своего детства, основное внимание уделяется временному периоду и обстоятельствам происходящего, а грамматически выражается в именительном падеже. Слово *«хакида»* в узбекском языке считается вспомогательным словом, и употребляется с существительными и местоимениями. В предложении выступает дополнением, сообщаящим о конкретной теме разговора.

При освоении предложно-падежных конструкций узбекоговорящие учащиеся часто сталкиваются трудностями в русском языке из-за отсутствия аналогичных грамматических категорий в их родном языке, что приводит к ошибкам в употреблении предлогов, неправильному согласованию падежных форм и затрудняет понимание смысловых оттенков высказывания. Среди наиболее распространённых проблем можно выделить следующие:

- порядок слов (в русском языке предлог стоит перед существительным или местоимением, что не соответствует привычному порядку в узбекском языке);
- множественность значений (один и тот же предлог может использоваться с разными падежами и выражать разные отношения (*«по городу»*, *«по плану»*)).

- отсутствие эквивалентов (некоторые конструкции не имеют точных аналогов в узбекском, например, **«несмотря на»**, **«в связи с»**).
- сложность грамматических категорий. (**нужно учитывать падеж + род + число, что в узбекском языке упрощено**).
- формальные ошибки (замена падежа или предлога может кардинально изменить смысл: **«в доме»**, **«из дома»**).

Тем не менее изучение предложно-падежных конструкций представляет собой одну из наиболее сложных задач для узбекоговорящих учащихся, изучающих русский язык как неродной. Причины этих трудностей кроются в существенных различиях между грамматическими системами узбекского и русского языков. В узбекском языке отсутствует падежная система в её славянском понимании, а предлоги либо не используются вовсе, либо располагаются после существительного, что противоречит нормам русского языка. Далее мы будем рассматривать наиболее типичные ошибки, возникающие в процессе обучения, а также будем предлагать методические рекомендации для преподавателей, направленные на эффективное объяснение и закрепление этих конструкций:

Типичные ошибки при исследовании предложно-падежных конструкций:

1. Неправильный выбор падежа, т.е. недостаточное понимание падежного управления предлогов: **«Я думаю о брат» вместо «о брате»**.
2. Перепутывание движения и местонахождения, непонимание разницы между винительным и предложным падежами: **«Я иду в школу» - «Я учусь в школу» (нужно: «в школе»)**.
3. Буквальный перевод, калькирование узбекских конструкций, где может использоваться послелог или другой глагол: **«Я смотрю на телевизор», когда контекст требует «Я смотрю телевизор»**.
4. Неправильный порядок слов, влияние узбекского синтаксиса, где порядок слов более свободный: **«на стол книга» вместо «книга на столе»**.

Пути преодоления конструкций в процессе обучения:

1. **Контрастивный анализ.** Сравнение грамматических структур родного языка обучающихся и русского языка позволяет выявить различия и предупредить интерференцию.
2. **Систематизация предлогов по падежам.** Создание таблиц, где предлоги сгруппированы по падежам, помогает студентам ориентироваться в грамматических связях. **Например: падеж + предлоги+примеры (Родительный + из, от, без, для + из дома, без ошибок)**
3. **Введение конструкций в контексте.** Упражнения должны быть связаны с реальными ситуациями: покупки, путешествия, учеба, общение. Это помогает студентам осмысленно использовать конструкции.
4. **Коммуникативные упражнения.** Диалоги, ролевые игры, интервью — всё это способствует естественному употреблению предложно-падежных конструкций в речи.
5. **Игровые технологии.** Использование карточек, викторин, грамматических квестов делает обучение увлекательным и снижает страх перед ошибками.
6. **Работа с ошибками.** Анализ типичных ошибок, их обсуждение в группе, составление «антипримеров» помогает обучающимся осознать и избежать повторных нарушений.
7. **Цифровые ресурсы.** Приложения, онлайн-тренажёры, интерактивные платформы позволяют обучающимся самостоятельно отрабатывать конструкции в удобном темпе.

Результаты обсуждения

Обсуждение результатов подчёркивает важность методической работы над объяснением русских грамматических конструкций в узбекоязычной аудитории.

Эффективное преподавание предполагает использование контрастивного подхода, визуальных схем и коммуникативных упражнений, моделирующих типичные ситуации употребления.

На основе сравнительного структурного анализа предложно-падежных конструкций в русском и узбекском языках можно сформулировать следующие ключевые выводы:

- русский язык опирается на синтетическую систему, где предлоги взаимодействуют с падежами, обеспечивая многообразие выражения пространственных, временных и причинных связей. Такая система отличается гибкостью и полисемией, что требует высокой языковой компетенции при интерпретации.

- узбекский язык, напротив, базируется на агглютинативной структуре, использующей аффиксацию и постпозиционные элементы (послелогии) для выражения аналогичных отношений. Это обеспечивает однозначность, но ограничивает вариативность выражения.

Сопоставление конструкций показало:

- наличие функциональных аналогов с различным морфосинтаксическим оформлением;

- трудности при передаче нюансов русских предлогов узбекскими средствами, особенно в контексте движения и направления;

- важность учета лингвистической интерференции в билингвальной среде, особенно при обучении и переводе.

Выводы и заключение

Проведенный анализ предложно-падежных конструкций в русском и узбекском языках выявил ряд типологических различий и грамматических закономерностей. В русском языке преобладает синтетический способ выражения отношений между словами, где предлоги сочетаются с падежными формами для выражения пространственных, временных и логических связей. В узбекском языке, наоборот, такие функции реализуются через агглютинативные формы — падежные аффиксы и послелогии, что отражает его морфологическую структуру.

Сравнение показало:

- наличие эквивалентных конструкций, но с разной синтаксической реализацией;
- сложности в интерпретации русских предлогов носителями узбекского языка (например, разграничение «в» и «на»);

- тенденции к интерференции, особенно при употреблении родительного и винительного падежей в конструкции направления движения.

При лингвистической адаптации текстов наблюдается необходимость преобразования предложно-падежных связей в узбекский аналог с использованием более простых грамматических средств. Это влияет на перевод, обучение и межкультурную коммуникацию.

Таким образом сопоставление предложно-падежных конструкций русского и узбекского языков дает возможность глубже понять специфику каждой системы и обогатить представления о возможностях языков в плане передачи разных значений и оттенков смысла. Это помогает в изучение лингвистики, практики перевода и межкультурной коммуникации.

Список литературы:

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Лексическая семантика и теория лексических полей. Москва. Языки русской культуры, 1995. С.99
2. Винокур Т.Г. Русский язык. Функциональная грамматика. Москва. Наука, 1997.
3. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты синтаксиса русского языка. Москва. Наука, 1982. С.178

4. Касымова Ш. Узбек тили грамматикаси: морфология ва синтаксис. Тошкент. Университет, 2008. С.18
5. Келдышева Н.Б. Типологические особенности агглютинативных языков. Санкт-Петербург. Изд-во СПбГУ, 2010. С.45-69
6. Мальцева О.Л. Предлог как средство концептуализации пространственных отношений: ...дис.канд.филол.наук. Курск, 2004. С.15
7. Мустайева Д. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. Ташкент: Фан, 2005. С. 98-102
8. Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком., Ташкент. 1934. С.45-91
9. Плунгян В.А. Введение в грамматическую типологию. Москва. Изд. МГУ, 2000. С. 23-89
10. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва. Аспект Пресс, 2003. С.45-67
11. Томсон А., Мартин А. A Practical Uzbek Grammar. London: Central Asia Publishing, 2013. С. 56-89
12. Тухтабоев М. Узбек тилининг грамматикаси, 2 - кism. Тошкент: Фан, 1996. С.59
13. Хожиева Н. Интерференция при изучении русского языка в узбекской аудитории. Вестник педагогики, 2021, №4. С.87

Referense liste:

1. Apresyan YU.D. Izbrannyye trudy. Leksicheskaya semantika i teoriya leksicheskikh poley. M.: Yazyki russkoy kul'tury, 1995. S.99
2. Vinokur T.G. Russkiy yazyk. Funktsional'naya grammatika. M.: Nauka, 1997
3. Zolotova G.A. Kommunikativnyye aspekty sintaksisa russkogo yazyka. M.: Nauka, 1982. S.178
4. Kasymova SH. Grammatika uzbekskogo yazyka: morfologiya i sintaksis. Tashkent. Universitet, 2008. S.18
5. Keldysheva N.B. Tipologicheskiye osobennosti agglyutinativnykh yazykov. Sankt-Peterburg. Izd-vo SPbGU, 2010. S.45-69
6. Mal'tseva O.L. Predlog kak sredstvo kontseptualizatsii prostranstvennykh otnosheniy: ...dis.kand.filol.nauk. Kursk, 2004. S.15
7. Mustayyeva D. Sopostavitel'naya grammatika russkogo i uzbekskogo yazykov. Tashkent: Fan, 2005. S. 98-102
8. Polivanov E.D. Russkaya grammatika v sravnenii s uzbekskim yazykom. Tashkent. 1934. S.45-91
9. Plungyan V.A. Vvedeniye v grammaticheskuyu tipologiyu. M.: Izd-vo MGU, 2000. S.23-89
10. Reformatskiy A.A. Vvedeniye v yazykoznanie. M.: Aspekt Press, 2003. S.45-67
11. Tomson A., Martin A. A Practical Uzbek Grammar. London: Central Asia Publishing, 2013. S. 56-89
12. Tukhtaboyev M. Uzbek tilining grammatikasi, 2 - kism. Toshkent: Fan, 1996. S.59
13. Khozhiyeva N. Interferentsiya pri izuchenii russkogo yazyka v uzbekskoy auditorii. Vestnik pedagogiki, 2021, №4. S.87

Сведения об авторе ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Акбарова Малика Казимжан кизи** - кафедра «Лингвистики» - русской филологии. Университет Геологических наук, +998937819491, malika_1223@list.ru

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТЫ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН
VISUAL ARTS AND DESIGN**

FTAXP: 18.31.31.

<https://orcid.org/0000-0002-6670-2596>

<https://orcid.org/0009-0007-2529-9714>

<https://orcid.org/0009-0005-9367-4817>

Болысбаев Д.С., Бекбулатов А.Ә.*, Жақыпбекова М.Ж.

философ.ғ.к., қауым.профессор, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
«7М02172-Өнертану» мамандығының магистранты.

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

педагогика ғ.к., қауым.профессор, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

**ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ МУЗЕЙІНІҢ ҚОРЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН СУРЕТШІЛЕР ТУЫНДЫЛАРЫН ӨНЕРТАНАУШЫЛЫҚ
ТҮРҒЫДАН ТАЛДАУ**

*Автор – корреспондент: Bekbulatov1995@list.ru

Түйін. мақалада Түркістан облысы Мәдениет басқармасына қарасты «Бейнелеу өнері музейі» МКҚК-да өткен зерттеу іс-тәжірибесі жайлы және сол іс тәжірибиесінің нәтижелері сипатталады. Зерттеу іс тәжірибиесі барысында магистрант мұражайдың ішкі құрылымы, көрме ұйымдастыру үдерісі, картиналарды көрмеге экспозициялау, суретшілер мен мүсіншілер туындыларын ғылыми түрде сипаттау және реставрациялық жұмыстармен танысты. Ғимараттын басты залында «Аманат» атты көрмеде ұсынылған белгілі суретшілердің картиналары - Пономаренко Г.Г., Бараисов М., Мейірманов Р. Сынды авторлардың жұмыстарын кәсіби тұрғыдан талданады. Әр туынды тарихи негізіне байланысты, әлеуметтік, көркемдік мағынасы мен символикалық тұрғыда сараланып, өнер және индустрия, табиғат жаратылыстары мен адам арасындағы байланысқа назар аударылады. Іс-тәжірибе барысында игерген білім мен жиналған тәжірибе болашақ өнертанушыға кәсіби бағдарды нақтылап, тарихи-мәдени мұраға құрмет пен ғылыми ізденіске деген ыңғалы қызығушылықты одан әрі арттырды.

Кілт сөздер: зауыт, қорғасын, өнер, мұражай, іс тәжірибе, химфарм, өнертанушы

МРНТИ: 18.31.31

<https://orcid.org/0000-0002-6670-2596>

<https://orcid.org/0009-0007-2529-9714>

<https://orcid.org/0009-0005-9367-4817>

Болысбаев Д.С., Бекбулатов А.А.*, Жақыпбекова М.Ж.

к.филосос.н., ассоц.профессор, ЮКИУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
магистрант специальности 7М02172-Искусствоведение. ЮКИУ им. М.Ауезова.

Шымкент, Казахстан

к.педагог.н., ассоц.профессор., ЮКИУ им. М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

**ИСКУССТВОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ХУДОЖНИКОВ
КАЗАХСТАНА В ФОНДЕ МУЗЕЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫХ ИСКУССТВ
ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ**

*Автор-корреспондент: Bekbulatov1995@list.ru

Аннотация. в статье рассматривается о проведенной исследовательской деятельности в ГККП «музей изобразительных искусств» Управления культуры Туркестанской области и о результатах ее практики. В ходе исследовательской практики магистрант ознакомился с внутренней структурой музея, процессом организации выставки, экспозицией картин на выставке, научной характеристикой произведений художников и скульпторов и реставрационными работами. В главном зале здания профессионально проанализированы картины известных художников - Пономаренко г. г., Бараисова М., Мейрманова Р., представленные на выставке «Аманат». Каждое произведение, связанное с его исторической основой, дифференцируется в социальном, художественном смысле и символическом контексте, уделяя особое внимание связям между искусством и промышленностью, существами природы и человеком. Знания и накопленный опыт, приобретенные в ходе практики, прояснили профессиональную ориентацию будущего искусствоведа, еще больше повысили уважение к историко-культурному наследию и интерес к научным изысканиям.

Ключевые слова: фабрика, ведущий, искусство, музей, практика, химфарм, искусствовед

IRSTI: 18.31.31

<https://orcid.org/0000-0002-6670-2596>

<https://orcid.org/0009-0007-2529-9714>

<https://orcid.org/0009-0005-9367-4817>

Bolysbaev D.S., Bekbulatov A.A.*, Dzhakipbekova M. Z.

candidate of philological sciences, professor, M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan
master's student of specialty «7M02172-Art criticism».

M.Auezov SKRU.Shymkent, Kazakhstan

candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, M.Auezov SKRU.
Shymkent, Kazakhstan

ART HISTORICAL ANALYSIS OF THE WORKS OF ARTISTS OF KAZAKHSTAN IN THE FUND OF THE MUSEUM OF FINE ARTS OF THE TURKESTAN REGION

*Corresponding-author: Bekbulatov1995@list.ru

Annotation. This article describes the research experience of a 2nd year master's student of the magistracy Department of the specialty "Art History" Of O. K. Auezov in the state enterprise "Museum of Fine Arts" under the Department of culture of the Turkestan region and the results of this practice. During the research practice, the master's student got acquainted with the internal structure of the museum, the process of organizing exhibitions, the exposition of paintings at the exhibition, the scientific description of the works of artists and sculptors and restoration work. In the main hall of the building there is a professional analysis of the works of such authors as Ponomarenko G. G., Baraisov M., Meirmanov R., paintings by famous artists presented at the exhibition «Amanat». Each work is differentiated depending on its historical basis, social, artistic meaning and symbolic meaning, and the focus is on the relationship between art and industry, the creatures of nature and man. The knowledge gained and the experience gained during the practice clarified the professional orientation of the future art critic, further increased respect for the historical and cultural heritage and a keen interest in scientific research.

Keywords: factory, lead, Art, Museum, case practice, chimpharm, art critic.

Кіріспе

Шымкент қаласындағы М. Әуезов атындағы ОҚУда Жоғарғы білім беруден кейінгі Магистратурада оқып жүргеніме 2-жыл толып, қыркүйек айынан біздің топты өнертану мамандығының магистранттары ретінде Түркістан облысы мәдениет басқармасының «Бейнелеу өнері музейі» МКҚК-ға зерттеу іс тәжірибесі бойынша жіберді.

Сурет - 1. Бейнелеу өнері музейі

Іс тәжірибе кезінде біз мұражайдын жетекшісі Оспанов Айнабек Мынжасарұлымен кездесіп, ол кісі өзінің жүрген жолдары мен іс тәжірибесі бойынша Өнертанушы қандай болу керек?, Мұражайда өнертанушы қандай жұмыстар атқарады?, Өнертанушы мен суретшінің айырмашылығы неде? Соңымен қатар өнер тарихынан сыр шертіп, шығармашылық жолында орын алған қызықты әнгімелерімен баурап алып, басқарып отырған ұйымының осы уақытқа дейін атқарған жұмыстарымен бөлісті. Біздің топ «Экспозициялық көрме» бөлімінің меңгерушісі Бекталиева Рыскуль Искендировнадан мұражайдын тарихы жайлы көптеген ақпарат алумен қатар басқада қызметкерлерімен жақын танысып, мұражайдын ішкі жұмыстарына белсеңе кірісіп кеттік. Мұражайда картиналарды көрме залынан демонтаждау мен жаңа көрмеге музей қорынан алынып, көрме залдарының біріне ұсынылатын картиналарды эспозиция жасап, көрме залдарына монтаждаумен танысып және өнер туындыларына қалай сипаттама жазады, оларды картиналарға жабыстыру жұмыстарымен таныстық.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері

Зерттеу іс тәжірибесі кезінде мұражай қорының жұмыстарымен танысып, өткен ғасырда Шымкент қаласында негізін қалаған зауыттардың тарихы мен сол кезеңде салынып жатқан зауыттар бейнеленген картиналарға шолу ждасалды.

Осы мақсатқа жету үшін зерттеу барысында төмендегі міндеттер орындалды:

- Музейдегі Аманат көрмесіндегі картиналармен толықтай қарап шығу және олардың авторларының өмірбаяны мен картина тарихымен танысу.
- Сол кезеңдерде Шымкент қаласында орналасқан өндірістерге шолу.
- Көрмеде өнеркәсіп жайлы іліңген картиналарға өнертанаушылық тұрғыда талдау жасау.

Теориялық талдау

Материалдар мен әдістер

Мұражайдын тарихына қысқаша тоқталып өтсем, Түркістан облысы Мәдениет басқармасының Бейнелеу өнері музейі - Шымкент қаласының көрнекті мәдени нысандарының бірі. Музей қаланың орталығында, Абай атындағы саябақ аумағында орналасқан. Оның ресми ашылуы 2015 жылдың 20 ақпанында өтті. Жалпы аумағы шамамен

2 500 шаршы метрді құрайды, үш кең әрі жарық көрме залы заманауи талаптарға сай жабдықталған, мұнда өнер туындыларын сақтау мен көрерменге ұсыну үшін барлық жағдай жасалған. Музей қоры шамамен 300 өнер туындысынан тұрады. Олардың қатарында кескіндеме, графика, қолдан тоқылған гобелендер, мүсін және сәндік-қолданбалы өнер бар. Коллекцияның негізін қазақстандық суретшілердің еңбектері құрайды, сондай-ақ шетелдік шеберлердің де туындылары ұсынылған[1]. Мұражайдың тарихынан бөлек, мұражайдағы реставрация бөлімі және реставрация шеберханасының жұмысымен де бізді ұйым қызметкерлері таныстырды. Ол жердегі реставрацияға картиналар қалай жіберіледі және реставрациядан қалай картинаны қабылдап алатыны туралы, реставрациядан алдын қандай құжаттар толтырылатыны туралы бізге ақпарат берді. Реставрацияға арналған құрал жабдықтар мен өнер туындыларын зақымданудан сақтайтын арнайы сұйықтықтармен майларды көрсетті.

Эксперименттік бөлім. Мұражайдың басты көрме залында, музей қорында сақтаулы тұрған өткен ғасыр суретшілері және осы заманғы өмірден өткен суретшілердің жұмыстарынан жинақталған «Аманат» атты көрмеде біз қазақтан шыққан алғаш кәсіби суретшілердің бірі Ә. Қастеев, қазақ халқынан шыққан тұңғыш әйел суретшісі Г. Исмаилова және оның жұбайы қазақ халқына еңбегі сіңген график Е. Сидоркин соңымен қатар осы оңтүстік өңірінің тұрмыс тіршілігін жырлаған суретшілері, қазақ гобеленінің негізін қалаған тоқымашылардың туындыларымен таныстық. Сол «Аманат» атты көрмеден алған әсеріммен бөлісіп, көрмеде тұрған картиналарға болашақ өнертанушы ретінде сипаттама беріп өтсем...

«Аманат» атты көрмеде ілулі тұрған экспозициялардың бірі 1979-жылы жазылған картина, Шымкент қаласында орналасқан қорғасын зауытының көрінісі. Авторы Пономаренко Г.Г. «Қорғасын зауыты»

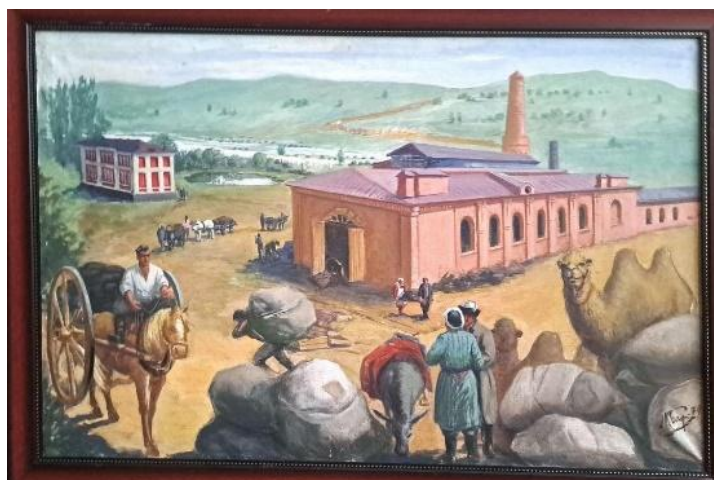
Сурет - 2. Пономаренко Г.Г. «Қорғасын зауыты» 1979ж. 78x48 см

Бұл картинада автордың шымкент қаласындағы 1979 жылы КСРО-дағы өндірілген қорғасынның 70 пайызын өндірген өндірісі қайнап тұрған заутты көреміз. Картина композициясы негізгі үш планнан тұрады. Алдыңғы планда бейнеленген жер мен топырақ шаңға бұлаңып жатқан жердің үстінен қазір ғана қорғасын тиелген ауыр жүк көлігі өтіп кеткендей әсер аламыз. Жер бейнеленген планда басымдылыққа ие болып тұрған қоңыр түсті көреміз. Қоңыр түс, тұрақтылық пен қаттылықты білдіреді, себебі ол кезде КСРО зауыттары үздіксіз және тоқыраусыз жұмыс істеп тұрған заман еді. Соңымен қатар жауыннан кейінгі су қалдықтарын бейнелеген суретші бізге, жер бетінде жайқалып тұрған бидайдың жемісіне зиян келтіріп кеткен өткінші жауын болып көрінген, соғыс жылдарының ауыр кезінде майданға жіберілген жеті оқтын біреуі осы зауыттан шыққанын еске салып тұр. Екінші планда картинаның басым бөлігін алып тұрған қорғасын зауытын

көре аламыз. Картина ішінен екі мың адамға жуық жұмысшылардың дауысы мен донна пештерінің қорғасынды балқытып жатқан ыстық темпиратураны сезінеміз. Зауыттың астыңғы бөлігінде білінер-білінбес жүк көліктері мен элэктр сымдары жүргізілген столбалардың алдында зауыттың алып болып тұрғаны байқалады. Көкке ұмтылған зауыт мұржалары өндіріс қайнап тұрғаның білдіретін қара түтіндерді атмосфераға жіберіп жатыр. Зауыттың түстік спекторына келетін болсақ, көк түсі басымдыққа ие болып тұр. Зауыт қаншама алып жақын болып көрініп тұрғаны мен, түстік преспектива заңдылығын сақтаған суретші зауыттың алыста екенің дәл көрсете алған. Үшінші планда бұлт торлаған аспан КСРО тараған соң, зауыттың ашық аспанына бұлт торлап өндірісі тоқырауға шақ қалатындығы туралы бізге болашақты болжап тұрғандай куйді сезінеміз. Алайда, 2010 жылы зауыт «Оң--түстікполиметалл ӨК» акционерлік қоғамы мен «Қазақмыс» корпорациясы және «А-мега трейдинг» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің үшжақты келісімі негізін-де толыққанды жұмысқа көшкен болатын. Оған «Қазақмыс» корпорациясы өндірісті ретке келті-ріп, шикізат алуға қыруар қаржы жұмсағаны да дем бергенін атап өткен жөн. Осындай маңызды келі-сім-нің арқасында Шым-кент қорғасын зауыты ара-да--ғы екі жылдан аса үзілістен кейін қайта іске қо-сылып, өндіріс ошағының қосалқы жабдықтары жаңартылып, бағалы металдардың шлактары мен мыс шликерін қайта өңдейтін газ-электрлі пештер орнатылған еді. Сондай-ақ, тепловоздар да күрделі жөндеуден өтті. Осылайша Шымқаланың мақта-нышына ай-нал--ған алып зауыттың бойына қайтадан қан жүгір-ді. Қазіргі таңда зауыттың өндірістік қуаты күн санап жақсару үстінде. Кәсіпорын қайта іске қосылған жылы 26 мың тоннадан астам С1 және С2 жұмсақ маркалы қорғасын, 72 тонна висмут, 207 кило аммоний перренатындағы рений, 37,8 кило доре балқымасындағы алтын, 18,674 тонна доре балқымасындағы күміс өндірді[2]. Сондай ақ қорғасын зауытына арнап Шымкент қаласында металлургтер паркі ашылды.

Металлургтер саябағы 1930 жылдары бой көтерген. Саябақ Қала тұрғындарын әлі де қуанытып келеді. Мұнда саябақ құрылысы кезінде отырғызылған ескі емен ағаштары өседі. Сондай-ақ мұнда және мұнда кеңестік кезеңдегі шағын сәулет нысандарын көруге болады. Саябақта бұрынғы Металлургтер сарайы - 1950 жылдардағы сәулет ескерткіші орналасқан. Бұл сталиндік империя стиліне тән элементтері бар сол дәуірдің типтік ғимараты: арка тәріздес портик, жартылай бағандар және гранитті баспалдақ. Кеңестік республикалардағы көптеген мәдениет сарайлары сияқты ол да ұлттық нақышта безендірілген. Қазір ғимаратта «Мирас» университеті орналасқан. Сондай-ақ саябақта Владимир Ильич Лениннің «жер аударылған» ескерткіші бар, ол 1998 жылы қала орталығынан осында көшірілген[3].

Көрменің тағыда бір экспозициясы ол – Барайсов М. жұмысы «Шымкент Химфарм зауыты»

Сурет - 3. Барайсов М. «Шымкент химфарм зауыты» 98х64 см

КСРО заманында салынған химия-фармацевтикалық зауыттың құрлысын бейнелеген Бараисов М. сол кездегі химфарм зауытының ең алғашқы цехтарының бейнесін қазіргі жас ұрпаққа бастапқы күйін айнытпай тарих бейнесінде қалырып отыр. Картинаға қарайтын болсақ, үш планнан тұратын композиция бір-бірі мен үйлесіп, өзінің орнын кеңеп бетінде ұтымды тапқан. Алдыңғы планда құрлысқа қажетті жүктер артқан түйелерді көреміз, немесе бұл түйелер цехтан дайын дәрі-дәрмек өнімдерін алып, КСРО ның түпкір-түпкіріне науқас адамдардың еміне арнап көшке жол тартпақшы. Екінші планда біз қазіргі замандағы алып зауыттың сол кездегі бір цехын көреміз. Қабырғасының қызғылт екенін қарап, біз цехтің қабырғасы қызыл күйдірілген кірпіштен салынғанын байқай аламыз. Бұл цех Шымкент қаласының шет жағында орналасқан соң әлі инфраструктура дамымаған қоңыр жерді көреміз. Цех манында жүрген адамдардың зауыттың болашағына сеніп, келер ұрпаққа септігін тигізіп қалайық деген ниеттерін іштей сезетіндейміз. Цехтан ары орналасқан ақ ғимарат композицияның теңдігің сақтап тұр деп нақты сеніммен айта аламыз. Ең артқы планда суретші оңтүстіктің көк ашық аспаны мен шырайлы сулы табиғатын ерекше махаббатпен бейнелегенің және кәсіби түрде табиғаттың сұлулығын жеткізе алғаның көруімізге болады. Шымкент қаласындағы химия-фармацевтикалық зауыт – 1882 жылы Иванов пен Савинков көпестері ашқан әлемдегі ең алғашқы фармацевтикалық кәсіпорындарының бірі. Ең алғаш шығарылған өнім - сантонин. Кеңес дәуірі кезінде зауыт елдегі ең маңызды фармацевтикалық кәсіпорынға айналып, аты «Ф.Э. Дзержинский ат. №1 химия-фармацевтикалық зауыты» болып өзгереді. Көптеген жылдар бойы зауыт тек қана фармацевтикалық шикізат шығаруға мамандандырылып келді. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін компанияның басшылығымен «ХимфармАҚ» базасында халықаралық стандартқа сай келетін SANTO сауда маркасымен дайын дәрілік препараттарды шығаратын ірі заманауи бағдарламаны қолға алды. Республикадағы дайын дәрілік өнімдерді өндіретін жалғыз химия-фармацевтикалық зауыт болып саналатын аталмыш кәсіпорында өнімнің 200 түрі шығарылады. Компанияның республика бойынша 150-ден аса медициналық өкілдері бар. 2011 жылы Polpharma еуропалық фармацевтикалық компаниясы «Химфарм» АҚ-ның мажоритарлық акционеріне айналды. 2011 жылы жұмсақ дәрілік препараттарды өндіруге GMP сертификатын иемденді[4].

Сурет - 3. Мейірманов Р. «Жайлауда» 80х45 см

Нәтижелер мен талқылау

Бұл картиналарда адамзатпен индустрия дамуының бір көрінісі. Бұл картинаның да

композициясы алдыңғы картиналар сияқты үш паланнан тұрады. Алдыңғы планда тірі жан, адам мен жан-жануарлар яғни қойлар мен адам миңген жылқы. Алла тағаланың шебер жаратылыстары. Қой бағып жүрген шопанға алыста бейнеленген зауыт фабриканың тұрмыс-тіршілігі мен өндіріп жатқан заттары қызықты сияқты. Ол табиғатпен байланысып, жайылып жатқан қойларға көз қырын салып тұрғанымен, бар назары өндіріс қайнап жатқан зауытта екенінің байқаймыз. Көшпелі халықтың жайлап тұрмысы өзгеріп, отырықшы бола бастаған кезінің қазақ жерінде салынған зауыттар мен фабрикаларға халық жұмысқа орналасып жатқан кез көз алдымызға келеді. Бұған дәлел ретінде: Санжар Керімбайдың Қаныш және ғылыми майдан кітабінде баяндалған «түйешіден бұрғышыға» атты бөлімінде оқи аламыз. Ол жерде Қарсақбайдағы мыс өндіретін өндірісте бұрғышы мамандар мен инжинкерлер және т.б. Украина, Беларусь, Ресейден шақырылып, жаз аяқталып суық түсісімен шат ел мамандары чемодандарын жинап тайып отырған. Сол себепті өндіріс қыс бойы тоқтап отырғандықтан Қаныш Сәтпаев қарапайым түйешілерді бұрғы станоктерімен жұмыс істеуге үйретіп, өндіріске керекті мамандарды Қарсақбайдың малшыларынан жинақтағанын оқи аламыз[5] [6]. Екінші планда өндірісі қайнап мұржаларынан қара түтін аспанға атқылап бара жатқан ірі зауытты көреміз. Жоғарыда айтып өткендей, түстік перспективаның шешімімен зауыттың рені суық түстермен жазылған. Артқы планда еліміздің Әсем табиғаты мен таулары бейнеленген пейзаж.

Қорытынды

Қорытындылай келе, болашақ өнертанушы ретінде мен біздің топтың зерттеу практикасы осы Түркістан облысы Мәдениет басқармасына қарасты «Бейнелеу өнері музейі» МКҚК-да өткізгенімізге өте ризамын. Себебі, болашақ өнертанушыға керекті өте маңызды ақпараттармен көптеген мамандардың тәжірибелік кеңестерін алып қана қоймай, музей ішіндегі қарбалас тіршілікке ат салысып, мұражай қорының картиналарымен танысып, көрмені экспозициялап және көрме залдарына картиналарды іліп оларды іс шараға дайындадық, сонымен қатар теория мен практиканың түйіскен жері екенін аңғардық. Ұйым қызметкерлерімен етеңе араласып, алдыңғы ардагер өнертанушылар, экскурсоводтар, суретшілермен танысып болашақ мамандығымыз жайлы терең зерттеу жүргіздік. Мұражай жетекшісі Оспанов Айнабек ағайын және «Экспозициялық көрме» бөлімінің меңгерушісі Бекталиева Рыскуль Искендіровна жетекшілігімен өткен іс тәжірибе қызықты әрі естеліктерге толы болып өтті. Мұражайдың бас көрме залында ұсынылған «Аманат» көрмесінен ерекше эсер алып, кесіндемеші ретінде де өзіме көптеген картина жазу идеялары мен әдіс тәсілдерімен таныстым. Бұл көрмеде біз Қазақстан суретшілерінің кеңестік заманғағы көз-қарастары мен және ұлттық идеология сол кезеңде қандай болғандығы мен таныстық. Әр туынды өзінің авторының не айтқысы келгені туралы баяндап тұр. Көрмеде Пономаренко Г.Г.-ның «Қорғасын зауыты» мен Барайсов М.-нің «Шымкент химфарм зауыты» картиналарынан басқада суретшілердің қызықты әрі тарихқа толы, қазақ даласы және оңтүстік өңірінен сыр шертетін туындармен таныса аласыздар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оңтүстік Қазақстан облысы Мәдениет басқармасының Бейнелеу өнері музейі, <https://ticketon.kz/> Мынау сілтемеде: <https://ticketon.kz/kz/shymkent/event/muzey-izobrazitelnogo-iskusstva-upravleniya-kultury>
2. Шымкент қорғасын зауыты, Деректер мына мақаладан алынған; Мадали Найманбаев, История Чимкентского свинцового завода апрель 2010 года PS. Некоторые сведения из этой статьи в 2011 году были включены в книгу «История цветной металлургии Казахстана», Алматы, изд-во «Торт Борі», - 563 с. Мынау сілтемеде: https://kk.wikipedia.org/wiki/Шымкент_қорғасын_зауыты 07 мамыр 2022ж.

3. Автор: Мухатжанова Жанна, Парк металлургов, <https://welcome.kz/ru/info> Мынау сілтемеде: <https://welcome.kz/ru/info-cities/shymkent/park-metallurgov> 3 қыркүйек 2024ж.

4. Шымкент химия-фармацевтикалық зауыты, <https://kk.wikipedia.org/w> Мынау сілтемеде: https://kk.wikipedia.org/wiki/Шымкент_химия-фармацевтикалық_зауыты 18 қараша 2013ж.

5. Керімбай С., Нәби Ә.: Қаныш және Ғылыми майдан 2024г, ISBN9786018117923 Количество страниц 456

6. Бегалина Ж., «Қаныш және ғылыми майдан» . 4-бөлім. Түйешіден бұрғышыға. Аштық пен азап. Қайсар команда. Деректер мына кітаптан алынған: Керімбай С., Нәби Ә.: Қаныш және Ғылыми майдан 2024г, ISBN9786018117923 Количество страниц 456 Мынау сілтемеде: https://youtu.be/1_kQoizOkkw 7 қараша 2024ж.

Referens liste:

1. Museum of Fine Arts of the Department of culture of South Kazakhstan region, <https://ticketon.kz/> on this link: <https://ticketon.kz/kz/shymkent/event/muzey-izobrazitelnogo-iskusstva-upravleniya-kultury>

2. Shymkent lead plant, data are taken from this article; madali Naimanbayev, history of the Chimkent mining plant April 2010 PS. Certain countries from this article in 2011 were included in the book "history of color metallurgy of Kazakhstan", Almaty, izd-in "cake Bori", - 563 pages. https://kk.wikipedia.org/wiki/Шымкент_қорғасын_зауыты May 07, 2022

3. Author: Mukhatzhanova Zhanna, Park metallurgov, <https://welcome.kz/ru/info> here is the link: <https://welcome.kz/ru/info-cities/shymkent/park-metallurgov> September 3, 2024

4. Shymkent chemical and pharmaceutical plant, <https://kk.wikipedia.org/> w here is the link: https://kk.wikipedia.org/wiki/Шымкент_химия-фармацевтикалық_зауыты November 18, 2013

5. Kerimbay S., Nabi A.: Kanysh and the scientific front 2024g, ISBN9786018117923 Collective page 456

6. Begalina zh., "Kanysh and the scientific front". Part 4. From camel to driller. Hunger and suffering. A tenacious team. The data are taken from the following book: Kerimbay S., Nabi A.: Kanysh and the scientific front 2024g, ISBN9786018117923 Kolichestvo page 456 in the following link: https://youtu.be/1_kQoizOkkw November 7, 2024

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Бекбулатов Атабек Әлібекұлы - «7М02172-Өнертану» мамандығының 2-курс магистранты, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасы, 8-705-622–23–63. Bekbulatov1995@list.ru

FTAXP: 7.067:003.62

<https://orcid.org/0000-0002-7176-9971>

<https://orcid.org/0009-0004-5651-2678>

<https://orcid.org/0009-0002-2935-6142>

Умралиева Л.М. *, Умиралиев М.М., Оралбек А.Қ.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

«ТАЙҚАЗАН» КАРТИНАСЫ – ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚ

***Автор-корреспондент:** Lauraumralieva@mail.ru

Түйін: мақалада «Тайқазан» картинасының ұлттық көркем шығармашылық мәдени құндылық тұрғысында өлшемдері негізделген, ел өнерінің дамуы мен егеменді ел мәдениетіндегі орны анықталған, көркемдік өлшемдер көрсеткішіне, арт нысанның идеясы, композициясы, түстік шешімдері, бейнелеу әдісі, даралық өлшемдері, орындалу техникасы қарастырылған. Шығарманың арт білім берудегі мәнінде шығарманы білімгерлерге таныстыру барысында пішінқұрау, композиция, перспектива, жарықтану, тұстану, симметрия, ритм ұғымдарын қолдану арқылы ашылатындығы сипатталған. Туындының тәрбиелік мәнінде жас ұрпаққа отандық өнер туралы түсінік беру, мәдени құндылық ұғымын қалыптастыру, білім алушыларды елжандылық сезімдерін арттыру мүмкіндіктерін ашу. Тәжірибелік зерттеудің жаңашылдығы, яғни бейнелеу шығармасының көркемдік өлшемдері қатарына тарихи шындықтың қосылуы, қазақ бейнелеу өнері мен көркем мәдениетіндегі «Тайқазан» кескіндемелік картинасының өнертанымдық орнының ашылуы қарастырылған.

Кілт сөздер: кесене, сәулет ескерткіші, мәдени мұра, арт білім, виртуалдық музей әдісі

МРНТИ: 7.067:003.62

<https://orcid.org/0000-0002-7176-9971>

<https://orcid.org/0009-0004-5651-2678>

<https://orcid.org/0009-0002-2935-6142>

Умралиева Л.М.*, Умиралиев М.М.,* Оралбек А.Қ.

старший преподаватель ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

старший преподаватель ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

преподаватель ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

КАРТИНА «ТАЙКАЗАН» - НАЦИОНАЛЬНАЯ КУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ

***Автор-корреспондент:** Lauraumralieva@mail.ru

Аннотация: В статье обоснованы критерии картины «Тайказан» в контексте национальной художественной творческой культурной ценности, определены развитие и место искусства страны в культуре суверенного государства, рассмотрены художественные критерии, идея арт-объекта, композиция, цветовые решения, метод изображения, критерии индивидуальности, техника исполнения. Описано, что произведение раскрывается в художественном образовании с помощью понятий формообразования, композиции, перспективы, освещенности, цветоведения, симметрии, ритма при презентации произведения обучающимся. Воспитательная ценность произведения заключается в том, чтобы дать подрастающему поколению представление о отечественном искусстве, сформировать понятие культурной ценности, раскрыть возможности повышения у обучающихся чувства патриотизма. Новизна экспериментального исследования, т. е. включение исторической реальности в число художественных критериев изобразительного произведения, открытие искусствоведческого места живописной картины «Тайказан» в казахском изобразительном искусстве и художественной культуре.

Ключевые слова: мавзолей, памятник архитектуры, культурное наследие, арт-образование, виртуальный музейный метод

IRSTI: 7.067:003.62

<https://orcid.org/0000-0002-7176-9971>

<https://orcid.org/0009-0004-5651-2678>

<https://orcid.org/0009-0002-2935-6142>

Umralieva L.M.*, Umralieva M.M., Oralbek A.K.

Senior lecturer M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Senior lecturer M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Lecturer M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

THE TAIKAZAN PAINTING IS A NATIONAL CULTURAL VALUE

***Corresponding author:** Lauraumralieva@mail.ru

Abstract: The article substantiates the criteria of the painting "Taykazan" in the context of national artistic and creative cultural value, defines the development and place of the country's art in the culture of a sovereign state, examines artistic criteria, the idea of an art object, composition, color solutions, method of representation, criteria of individuality, technique of execution. It is described that the work is revealed in art education using the concepts of shaping, composition, perspective, illumination, color science, symmetry, rhythm when presenting the work to students. The educational value of the work is to give the younger generation an idea of Russian art, to form the concept of cultural value, to reveal the possibilities of increasing students' sense of patriotism. The novelty of the experimental study, i.e. the inclusion of historical reality among the artistic criteria of a fine work, the discovery of the artistic place of the painting "Taykazan" in Kazakh fine art and artistic culture.

Keywords: mausoleum, architectural monument, cultural heritage, art education, virtual museum method.

Kіріспе

Әр халықтың көркем мәдениетте өз орны болады. Оны айқындайтын бірліктердің бірі-мәдени нысандар. Мәдени нысандар- мәдени құндылықтар. Көпшілік қауым Қожа Ахмет Ясауи кесенесін рухани-мәдени құндылықтың бірі ретінде білгенімен оның ішінде орналасқан тайқазанды және оның көркемдік өлшемдерін біле бермейді. Сонымен қатар осы тайқазанның кескіндемелік бейнесін кенеп бетіне образды бояулармен жазуын, суретші мен оның ұлттық мәдени құндылық ретінде тануды қосатын болсақ мәселе онан да көкейкесті бола түседі. Тайқазан картинасы ұлттық мәдени құндылық. XV ғасыр қазақ мәдениеті ескерткіші. Ұлы ойшыл Ахмет Ясауи кесенесінің ішіне орнатылған тарихи нысан.

Тайқазанның жалпы өнертанымдық және суретшінің іс-әрекеттерінің ерекшелік негіздерін құрайтын тұғырлар: мәдениеттанымдық, өнертанымдық, интербелсенділік, даралық тұғырлары болып табылады.

Білім әлемдік, тәрбие ұлттық негізде құрылу қажет. Өнер халыққа қызмет етеді. Өнер халықты тәрбиелейді. Өнер атрибуттарының қайбір түрі бомасын, қайбір кезде болмасын халықтың өмірі мен тұрмысынан хабар береді. Өнер арқылы алыстағы елдер өмірін көріп, терең тарихтан тағлым алуға мүмкіндік туады [1,122].

Егемен Қазақстан кезеңінде қазақ бейнелеу өнерінде тарихи кезеңдерді ашып көрсететін жаңа кескіндемелік туындылар жарық көруде. Солардың бірі Түркістандық суретші Омар Бабажановтың «Тайқазанды құю» атты картинасы. Қазақ халқының орта ғасырлық өмірі мен мәдениетінен хабар беретін тайқазан туралы ғылыми – өнертанымдық материалдарды сараптау нәтижелері тайқазан жайында бірқатар төмендегідей тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Тайқазан ұлттық құндылық. Орта ғасырлық өнер үлгісі. Ұлы

даланың брендтік өнер туындысы. Қайталанбас метал өңдеу шығармасы. Орта ғасырдағы кәсіптік өнер шеберлерінің озық еңбегінің нәтижесі. Өнер мен технологиялық қызметтердің интеграциялық бірлігі мен жетістігі. Ежелгі метал өңдеу шеберлерінің көркемдік шеберлік пен ұсталық қызмет деңгейлерін көрсететін өлшем бірлігі.

Қазақ мәдениетінің орта ғасырлық эталоны. Метал өңдеу технологиясының сол дәуірдегі жоғарғы көрсеткіші, озық үлгісі. Жазу мен ою - өрнектерді қатар қолданған көркемдік композиция. Тайқазан композициясы бірнеше элементтен тұрады. Олар тайқазанның көлденең бойымен орналасқан ою өрнектер. Сол ою – өрнектердің ерекшелігі көлденең сызықтар бойымен тізілген жазулармен қатар түзеп орналасқан. Тайқазан ұлы дала елінің ежелгі мәдениетінен хабар беретін және сол кездегі металды көркемдеп өңдеу технологиясын көрсететін озық туынды. Солармен қатар қазақ еліндегі металды көркем өңдеу өнерінің деңгейін көрсететін өнердегі көркемдік өлшем бірлігі ретінде қабылдауға болады. Тайқазан кеңес дәуірінде Ленинград қаласындағы Эрмитажда сақталған. Ол жақтан Қазақстан Егемендік алғаннан кейін Түркістан қаласына әкеліп, Ахмет Ясауи кесенесіне орналастырылған.

Сурет – 1. «Тайқазан» картинасы

Бұл «Тайқазан» картинасы - қазақ халқының тарихи және мәдени мұрасын бейнелейтін көркем туынды. Бұл картинада ұлттың бірлік, рухани байлық және мейірім сынды құндылықтары басты идея ретінде көрсетіледі. Картинада бейнеленген Тайқазан — XIV ғасырда Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арналған қасиетті ескерткіш, ол қазақ халқының қонақжайлық, береке мен бірлік символы болып саналады. Кескіндемелік тұрғыдан алғанда, картина композициясы дәстүрлі мәдени элементтер мен тарихи символдарды үйлестіре отырып жасалған. Көркемдік шешімінде түстердің үндестігі, жарық пен көлеңке қатынасы арқылы ұлттық рух пен киелілік сезімі берілген.

«Тайқазан» картинасы - қазақ халқының рухани мұрасын, мәдени бірлігін және тарихи тамырын бейнелейтін көркем шығарма, онда Тайқазанның символдық мәні арқылы ұлттық болмыс пен дәстүр сабақтастығы көрсетіледі.

Қазіргі кезде Түркістанға келген туристердің қызыға көретін бірінші нысаны -

А.Ясауи кесенесі болса, екінші нысан - осы кесене ішіне орнатылған даңқты тайқазан. Соңғы жылдары Түркістанның тайқазаны Қазақстанның халықтарының достығының символы ретінде ұлы дала еліне белгілі болды. Қазақстанның халықтарының ассамблеясының логотипі іспетті белгі. Тайқазан қазіргі кезде өз мәнін жоймаған шығармашылық және көлемді көркем еңбек. Түркістандық суретші Бабажанов Омардың «Тайқазан» атты кескіндеме шығармасының көркемдік идеясы - қазақ халқының орта ғасырлық мәдениетінің белгісі болып танылатын материалдық құндылық үлгісін көрсетуге арналған. Осы кезге дейін көк күмбезді Түркістанға арналып неше бір сурет көрмелері ұйымдастырылып, қаншама суреттер салынғанмен тайқазан көрінісін бейнелейтін картина қазақ бейнелеу өнерінде әлі болған жоқ. Сондықтан тайқазанды ұлттық құндылық ретінде бейнелеу алғаш рет жиырма бірінші ғасырдың екінші он жылдығында жүзеге асырыла бастады.

Бірқатар суретшілер Тайқазанды сувенир ретінде жасаса, бірқатары кескіндемелік бейнесін жасады. Тайқазанды құю картинасын ғылыми – өнертанымдық сараптау нәтижелері мынандай тұжырым жасауға мүмкіндік береді: Картинаның аты – «Тайқазанды құю». Авторы – А.Ясауи атындағы Халқаралық қазақ-түрік университетінің суретшісі Бабажанов Омар. Картина тарихи жанрға жазылған. Жазу әдісі - реалистік бейнелеу. Бейнелеу техникасы – кескіндеме, майлы бояу. Бейнелеу бағыты – реалистік шығармашылық - этнографиялық бейнелеушілік шешімділік. Даралық сипаты – тарихты кезең - кезеңмен беру [2,28].

Тайқазан картинасының идеясы – орта ғасырдағы Түркістанның Қарнақ мекеніндегі тайқазан құю тарихынан үзінді көрсету. Картинаның композициясы – алдыңғы, ортаңғы және соңғы көріністерді біріктіріп тұтастай бейнелеген, үш кеңістікті шартты бөліктерден тұрады. Композициялық шешім – алдыңғы көріністе жаңадан құйылған, қалыптан шыққан тайқазанның көрінісі арқылы картина сахынасы ашылған. Шығармада қазанның барлық бөліктері мен өрнектері айқын көрініспен жазылған. Ортаңғы кеңістіктік көріністе метал қорыту пеші мен тайқазанды құюшы шеберлер қимылдары бірінің қозғалысын бірі қайталамай ерекше ұмтылыстық динамикалық көріністер тұтастығын қалыптастырған. Соңғы кеңістіктік көріністе көне ғимараттар, ат пен адамдар және табиғат бейнелерінің өзара бірлігі кеңістіктің тарихи сипатымен шынайы беруімен көз тартады [2,29].

Теориялық талдау

Материалдар мен әдістер

«Тайқазан» картинасында - адамдардың бой өлшемі мен тайқазанды салыстыру арқылы картинадағы бейнелердің кеңістік сипатын айқындай түсуге болады. Суретші Омар Бабажанов «Тайқазанды құю» кескіндеме. Майлы бояу. Кенеп. А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің сурет галереясында сақталынады. Тайқазан картинасының көркемдік ерекшеліктерінің бірі бояу түстерінің құрылымы - колорит. Тайқазан картинасының колориті жылы түстерден құрамдалған.

Картинадағы түстердің өзара үйлесімді жиынтығы жылы колоритті реңдерден түзілген. Картинадағы түстердің үндестігі перспектива заңдылығына бағындырылған. Жакын кеңістіктегі формалар түстері айқын етіп беріліп, алыстағылары бұлыңғыр түстермен жазылған. Картинаның этнографиялық ой жүйесі мен тақия, шапан, белдік сынды киімдер көріністерінің ұлттық сипатын ашуда түстердің мүмкіндігі сенімді қолданылған. Суретші картинасының көркемдік ерекшеліктерінің бірі - орындау техникасы.

Картинаның орындау техникасы – майлы бояу. Кескіндемелік жазу стилін айқындайтын – заттар мен көріністердің форма ерекшеліктері мен ою өрнектері барынша айқын дәлдікпен суреттелген. Картинадағы ұсақ бөлшектер мен бояуларының қанық етіп беруі, кескіндемелік жазу стилі туынды сюжетіне этнографиялық сипат берген. Ұлттық киімдер, табиғат, аспан мен жердің Орта Азия елдеріне тән ғимараттардың элементтерін

композицияда орынды қолданылып, формалар байланысы мейлінше нақты берілген, шынайы қалпында суреттелген.

Картинаның сюжеті - ұсталардың тайказанды құю үдерісін көрсетумен басталған. Қызу жұмыс кезеңі. Метал өңдеуші шеберлер өміріндегі қауырт шақ. Картинаның алдыңғы көрінісінде қалыптан жаңа шыққан тайказанның көрінісі бейнеленген. Тайказанның түсі – сары, алтынға ұқсас. Күннің көзіне шағылысып жарқырап көрінеді. Суретшінің бұл көріністі негізгі элемент ретінде – композициялық орталыққа орналастыруы туынды мазмұнын аша түсуге мүмкіндік берген. Картинаның пәндік деңгейі – қазан мен оның бөлшектерін құю кезеңін талдап көрсетумен ерекшеленеді. Тайказанның негізгі бөлігі - қазан, онан соңғы көріністе - тұғыры және құлақтарын көрсету - бейнелеуші композиция өзегіне айналған. Картинаның эмоциялық деңгейі – орта ғасырдағы тарихи кезеңді көз алдымызға елестетуімен сипатталады [3,121].

Шеберлердің киімдері, орта ғасырдағы метал өңдеу шеберлерінің жұмыс барысында қолданатын бұйымдары мен сәулет өнерінің табиғат көріністерімен байланыста шынайы бейнелеу тәсілдерімен композициялық тұтастықта берілген. Көріністер әсері бізді орта ғасыр әлеміне барғандай сезім күшін туғызады. Тайказанның жеке бөліктерін құю сәттері картина композициясын дара-дара қайталанбас көріністермен байыта түсіп, ерекше даралық сән сипат берген. Сурет шебері негізгі көрініс түстерін қанық түсті реңдермен беру арқылы көрерменді романтикалық сезімдерге бөлеп, композицияның тарихи мәнін аша түскен.

Қазіргі кезде суретші Омар Бабажановтың «Тайказанды құю» атты майлы бояу техникасымен, кенеп бетіне жазылған кескіндеме туындысы, А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің сурет галереясында сақталуда. Қорыта айтқанда суретші Омар Бабажановтың «Тайказанды құю» атты кескіндеме шығармасы өзіндік бағыт бағдары қалыптасқан суретшінің ізденіс еңбегінің жемісін көрсетеді. Суретшінің тарихи жанрға жазылған шығармалары тарихты кезең кезеңдерге бөлу арқылы берумен ерекшеленеді. Бұл картина сол үлкен жүйелі еңбектің бір бөлігі терінде танылады. Туындыда реалистік бейнелеушілік - жазу әдісі ретінде алынған. Кескіндеме мен майлы бояу картинаның бейнелеу техникасы болып табылады. Реалистік шығармашылық – этнографиялық, бейнелеушілік - шешімділік – сурет шеберінің бейнелеу бағытын анықтайды [4,56].

Суретші Омар Бабажановтың «Тайказанды құю» атты кескіндеме шығармасына қарап кескіндеме шеберінің Ә. Қастеев бастаған реалистік суретшілік мектеп жалғастығы мен сабақтастығын көруге болады. Суретшінің шығармашылық биік шыңы алда. Тарихы тақырыптар бойынша сурет салу бағытын ұстанған өнер шеберінің шығармасы - қазақ бейнелеу өнерінің тарихи жанрынан көрнекті орын алатын туынды. Сонымен қатар шығарманы жастарға көркемдік білім, эстетикалық – елжандылық тәрбие беріп, ұлттық дүниетанымын арттыратын туынды ретінде бағалауға болады.

Мәдениеттанымдық тұғыры - халқымыздың ежелгі метал өңдеу дәстүрі мен тайказан ды құюдың байланыстылығы.

Ерекшелік тұғыры - үлкен көлемді метал құйма бұйымның ұлы далада алғаш рет құйылуы.

Өнертанымдық тұғыры – тайказанды метал өңдеу өнері ретінде тану өлшемдері: көркемдік идеясы, симметриялығы, шеңберлік- композициялық құрылымы, ыдыстық-сәндік функциялығы, монументтік-сәндік форма құрауы, жазулармен, өрнектермен безендірілуі.

Халықтық тұғыры - халықтың ежелгі тайказанның ыдыстық-тұтынушылық, эстетикалық- салтанаттық функциялары тұрғысынан форма құрау әдісін қолдану, метал балқыту арқылы форма құю әдісімен жұмыс жүргізу, метал өңдеу мен тұрмыстық қажеттілікті байланыстыра қарау әдісімен қазанның пішінін шығару, ою-өрнектермен көркемдік нысанды безендірудің дәстүрлі әдістері қолданылған [5,79].

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында Тайқазан картинасының ұлттық мәдени құндылық ретіндегі мәнін ашуға бағытталды. Зерттеу барысында көркемдік, тарихи және мәдени талдау әдістері қолданылды.

1. Тарихи-мәдени талдау әдісі - Тайқазанның шығу тарихы, оның қазақ мәдениеті мен рухани өміріндегі рөлі, сондай-ақ исламдық және дәстүрлі наным-сенімдермен байланысы қарастырылды.

2. Көркемдік талдау әдісі – картинадағы композиция, түстік шешім, бейнелеу тілі мен көркемдік идея талданды.

3. Салыстырмалы талдау әдісі – Тайқазан тақырыбы бейнеленген басқа туындылармен және ұлттық мәдени нышандармен салыстырылып, ортақ және дара ерекшеліктер анықталды.

4. Семиотикалық әдіс – картинадағы символдық мән мен ұлттық белгілердің мазмұндық жүктемесі зерттелді.

5. Этнографиялық әдіс – қазақ халқының салт-дәстүрі мен рухани мұрасындағы Тайқазан бейнесінің мағынасы этнографиялық деректер негізінде қарастырылды.

Зерттеу барысында қарастырылған материалдары:

✓ Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде орналасқан Тайқазан туралы тарихи деректер, музей қорларындағы мәліметтер.

✓ Кескіндеме туындысы (Тайқазан картинасы) – оның көркемдік құрылымы, бояу шешімі мен авторлық идеясы.

✓ Қазақстандық және шетелдік өнертанушылар мен мәдениеттанушылардың еңбектері, ғылыми мақалалар, каталогтар.

✓ Архивтік және әдеби деректер – Тайқазанның құйылуы, қолданылуы мен қайта оралу тарихы.

✓ Фото және бейне материалдар, сондай-ақ отандық музейлер мен көрмелерден алынған мәліметтер.

Зерттеу барысында тарихи деректер мен бейнелеу өнері материалдарына сүйене отырып, Тайқазанның мәдени мұра ретіндегі маңыздылығы жан-жақты ашылды. Бұл еңбек ұлттық мәдениетті сақтап, жас ұрпақтың бойына рухани құндылықтарды сіңіруде маңызды рөл атқарады. Қорытындылай келе, Тайқазан тақырыбындағы көркем туынды – ұлттық мәдениет пен тарихтың сабақтастығын бейнелейтін, халық жадында мәңгі сақталатын рухани мұра болып табылады.

Нәтижелер мен талқылау

✓ қолданған материалының құрамы: мыс, мырыш, болат т.б. метал қосындылар құрамымен бағалы қазба байлықтар бірлігімен құрамдалған;

✓ орындау техникасы: форма жасау, метал балқыту мен құю; өнер нысанының сыртқы бетін жазбалармен, өсімдік тектес өрнектермен безендіру;

✓ көркемдік дәстүрі - ұлы дала елінің ежелгі метал өңдеу дәстүрін жалғастырып, монументтік, көркемдік, тұрмыстық, салтанаттық функция атқаратын бұйым ретінде тәжірибеде қолданылған.

Бұл картинаның құрылымы – ұлттық мәдени мұраны бейнелеу арқылы қазақ халқының рухани құндылықтарын көркем тілмен жеткізетін туынды. Бұл шығармада көркемдік элементтердің (түстер, сызықтар, пішіндер, композиция, жарық пен көлеңке, кеңістік, фактура және ритм) өзара байланысы арқылы негізгі идея мен мазмұн тұтастық табады.

1. Композициялық құрылым - картинадағы басты нысан - Тайқазан бейнесі. Композиция орталығына орналасқан қазан - бірліктің, молшылықтың және рухани тереңдіктің символы ретінде көркем кеңістіктің негізгі өзегін құрайды. Қоршаған орта элементтері (фон, адамдар, сәулеттік көріністер немесе орнаменттік өрнектер) оның маңызын айқындау үшін екінші рөл атқарады.

Сурет - 2. «Тайқазан» картинасының көркемдік элементтерінің арақатынасын көрсетілген:

2. Түстік шешім - түстердің үйлесімі – картинаның эмоционалдық әсерін күшейтетін маңызды құрал. Қара-қоңыр, мыс және алтын түстес реңктер Тайқазанның металдық салмағы мен тарихи ескілігін көрсетсе, жылы сарғыш және қызыл түстер – ұлттық рухтың жылылығын, өміршендігін білдіреді. Суық реңктер (көкшіл, сұр) фондық тереңдік пен салтанатты тыныштық тудырады.

3. Сызықтар мен пішіндердің үйлесімі - тайқазанның дөңгелек формасы — тұтастық пен мәңгіліктің белгісі. Ол картинадағы барлық бағыттаушы сызықтарды өзіне жинақтап, көзқарасты орталыққа шоғырландырады. Пластикалық сызықтардың жұмсақ иілімдері мен нақты контурлар бір-бірімен үндесіп, заттың салмақтылығын және бейненің ритмдік бірлігін қамтамасыз етеді.

4. Жарық пен көлеңке - жарықтың түсу бағыты Тайқазанның көлемін айқындап, материалдық фактурасын сезіндіреді. Жарық көлеңке контрастары арқылы автор қазанның қасиеттілігін, оның “ішкі сәулесін” айқындайды. Бұл тәсіл символикалық тұрғыда рухани нұрдың, халық бірлігінің белгісі ретінде көрінеді.

5. Кеңістік пен перспектива - фон мен алдыңғы жоспар арасындағы арақатынас терең кеңістік сезімін береді. Тайқазан көрерменге жақын орналастырылып, артқы жоспар біршама көмескіленген. Бұл тәсіл бейненің идеялық маңызын күшейтеді және көрермен назарын негізгі нысанға бағыттайды.

6. Фактура және ритм - қазанның бетіндегі өрнектер мен бедерлер нәзік фактуралық өңдеумен берілген. Бұл ұлттық ою-өрнек элементтері картинаға ритм мен сәндік үйлесім қосады. Фактура тек материалдық қасиетті ғана емес, тарихи дәстүрдің символдық тілін де жеткізеді.

Сондықтан «Тайқазан» картинасының көркемдік элементтері өзара байланыста – композициялық орталық, түстік үйлесім, жарық пен көлеңке, пішін мен фактура арқылы идеялық тұтастық құрайды. Автор бұл элементтерді шебер біріктіре отырып, ұлттық мәдениеттің мәңгілік құндылығын – бірлік пен рухани тұтастық идеясын көркем түрде паш етеді.

Кесте –3. Кестеде тәжірибелік эксперимент нәтижесін талдау оқу үдерісіндегі мұғалімнің Тайқазан картинасы

Ерекшелік түрі	Мазмұны мен мәні
Тарихи мәні	Тайқазан – XIV ғасырдың қазақ халқының мәдени мұрасының нышаны, қасиеттілік пен бірліктің символы.
Композициялық құрылымы	Кескін орталығына Тайқазан бейнесі орналасып, айналасындағы кеңістік ұлттық рухты айқындайды.
Түстік шешімі	Жылы және қоңыр реңктер басым; металл жылтыры мен киелі нұр әсері берілген.
Символдық мазмұны	Қайырымдылық, молшылық, рухани бірлік пен тарих сабақтастығының көрінісі.
Материал және техника	Майлы бояу немесе графикалық техникада орындалған, жарық пен көлеңке үйлесімі анық.
Идеялық мазмұны	Қазақ халқының мәдени тамыры мен тарихи жадына құрмет көрсету.

Кестеде тәжірибелік эксперимент нәтижесін талдау оқу үдерісіндегі мұғалімнің Тайқазан картинасы туралы ойы мынандай мүмкіндіктерге ие болатынын көрсетілген: Тайқазан картинасын талдау барысында қолданатын заманауи инновациялық әдіс - ол виртуалдық мұражай әдісін қолдандық.

Тайқазан картинасын зерттеу нәтижелері: Тайқазан картинасы ұлттық құндылық ретінде негізделген; шығарманың көркемдік өлшемдері эмоциялық әсерінің болуымен, симметрия заңдылығын қолданумен, безендіру қағидаттарына сүйенумен, айқындалған;

Суретші О.Бабажановтың «Тайқазанды құю» туындысының арт білім берудегі мәні: бабалар өнерін көпшілікке паш етумен ашылған;

Шебердің еңбегінің тәрбиелік мүмкіндіктері: суретші мен мектепте кездесу өткізу, көрме ұйымдастыру, видео көрсетілімдер ұйымдастыру жұмыстарыменмен айқындалған.

Тайқазанды жасаудағы шеберлердің қолданған ұстанымдарында мынадай мәселелер қарастырылады: - сәндік бейнелеу стилінің сақталуы; бұйымның әсемдік сипатына басымдық берілуі; бұйымның салтанатты жиынға бірлік көзі ретіндегі қызмет ету қажеттілігі; көркемдік нысанның практикалық функциясын атқаруы қамтылады.

Виртуалдық мұражай әдісі бойынша картинаға байланысты ақпараттар видеокөрініс ретінде беріледі. Олар: А.Ясауи кесенесінің сыртқы көрінісі, тайқазанның сәндік әдісімен бейнеленген көрінісі, А.Ясауи кесенесінің ішіндегі тайқазанның жан-жағынан қарағандағы көріністері, қазанды құйып шығарған Карнак (қазіргі Атабай) елді мекенінің келбеті, суретші Омар Бабажановтың тайқазанды құю картинасы; суретшінің Тайқазан картинасын жазу үстіндегі бейнесі, картинаның жеке композициялық бөлшектерінің фрагмент түріндегі көрсетілімдері; суретшінің ізденіс кезінде салған суреттеріне анықтама жасалды.

Қорытынды

«Тайқазан» картинасы – қазақ халқының тарихи жадын, рухани бірлігін және мәдени құндылықтарын бейнелейтін көркем туынды. Бұл шығармада суретші ұлттық символдың қасиетін көркемдік тіл арқылы айқын көрсетіп, оны халықтың рухани болмысымен сабақтастырған. Тайқазан бейнесі тек көне жәдігер ретінде емес, ұлттың татулығы мен берекесінің, мейірім мен қонақжайлықтың нышаны ретінде көрініс табады. Картинаның көркемдік шешімі мен түстік үйлесімі ұлттық нақышты айқындап, дәстүр мен қазіргі өнердің тоғысын көрсетеді. Шығармада композиция мен идеялық мазмұн үйлесім тауып, қазақ халқының мәдени-рухани мұрасына деген құрмет сезімі көрініс тапқан.

Қорытындылай келе, «Тайқазан» картинасы – ұлттық мәдени құндылықтардың көркем бейнедегі айғағы, ол ұлттың тарихи тамырын жаңғыртып, қазіргі заман көрерменіне рухани сабақтастықтың мәнін жеткізетін маңызды мәдени туынды болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Атабаев Қ. Қазақстан мәдениетінің тарихы. Алматы. Санат, 2010, 122б.
2. Марғұлан Ә. Ежелгі қазақ өнері мен мәдениеті. Алматы. Өнер, 1985, 28-29бб.
3. Әбдіғапбарова Ұ. Қазақтың дәстүрлі мәдени мұрасы және көркем өнер. Алматы. Қазақ университеті, 2016.121б.
4. Нұрқатов А. Қазақ өнеріндегі рухани сабақтастық. Астана. Фолиант, 2018, 56б.
5. Қасиманов С. Халық мұрасы: дәстүр мен тағылым. Алматы. Рауан, 1995, 79б.

References liste:

1. Atabaev Q. Qazaqstan мәдениетінің тарихы. Almatı. Sanat, 2010, 122b.
2. Marǵulan Ä. Ejelgi qazaq öneri men мәдениеті. Almatı. Öner, 1985, 28-29bb.
3. Äbdıǵapbarova U. Qazaqtıñ дәstürli мәdeni murası jäne körkem öner. Almatı. Qazaq wnıversiteti, 2016.121b.
4. Nurqatov A. Qazaq önerindegi rwxanı sabaqtastıq. Astana. Foliant, 2018, 56b.
- Qasımanov S. Xalıq murası: дәstür men taǵılım. Almatı. Rawan, 1995, 79b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Умралиева Лаура Мухтарқызы** - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының аға оқытушысы. Шымкент, Қазақстан. Тел.: 8-707-474-15-42 email.ru: Lauraumralieva@mail.ru

FTAXP: 18.11
0009-0009-3236-4152
0009-0000-5365-9368

Оспанов Т.М.*, Бурибеков О.С.

Магистр, оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

Магистр, оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ИНДУСТРИЯ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУДАҒЫ ИММЕРСИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ӘЛЕУЕТ ЖӘНЕ СЫН-ТЕГЕУРІНДЕР

*Автор - корреспондент: tom_smail@mail.ru

Түйін: Мақалада виртуалды (VR) және кеңейтілген шындық (AR) сияқты иммерсивті технологияларды шығармашылық индустрия мамандарын даярлаудың білім беру процесінде қолдану мүмкіндігі қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі цифрлық технологиялардың қарқынды дамуына және дәстүрлі педагогикалық тәсілдерді жаңа жағдайларға бейімдеу қажеттілігіне байланысты. VR/AR шығармашылық ойлауды, визуалды қабылдауды, кеңістіктік модельдеуді және дизайн, сәулет, өнер, медиа және басқа салалардағы студенттердің тәжірибеге бағытталған дағдыларын дамыту мүмкіндіктері талданады. Сондай-ақ білім беру ортасына иммерсивті шешімдерді енгізудің техникалық, әдістемелік және психологиялық аспектілеріне байланысты негізгі сын-қатерлер анықталды. Отандық және шетелдік тәжірибені талдау негізінде иммерсивті технологияларды шығармашылық білім беру бағдарламаларына тиімді интеграциялау бойынша ұсыныстар тұжырымдалады.

Кілт сөздер: иммерсивті технологиялар, виртуалды шындық (VR), толықтырылған шындық (AR), мамандарды даярлау, шығармашылық индустриялар, білім беру, цифрлық технологиялар, педагогикалық әдістер, білім берудегі инновациялар, оқыту технологиялары.

МРНТИ: 18.11
0009-0009-3236-4152
0009-0000-5365-9368

Оспанов Т.М.*, Бурибеков О.С.

Магистр, преподаватель. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

Магистр, преподаватель. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

ИММЕРСИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ТВОРЧЕСКОЙ ИНДУСТРИИ: ПОТЕНЦИАЛ И ВЫЗОВЫ

*Автор - корреспондент: tom_smail@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается потенциал применения иммерсивных технологий, таких как виртуальная (VR) и дополненная реальность (AR), в образовательном процессе подготовки специалистов творческих индустрий. Актуальность исследования обусловлена стремительным развитием цифровых технологий и необходимостью адаптации традиционных педагогических подходов к новым условиям. Проанализированы возможности VR/AR для развития креативного мышления, визуального восприятия, пространственного моделирования и практико-ориентированных навыков у студентов направлений «дизайн», «архитектура», «искусство», «медиа» и других. Также выявлены ключевые вызовы, связанные с техническими, методическими и психологическими аспектами внедрения иммерсивных решений в образовательную среду. На основе анализа отечественного и зарубежного опыта формулируются рекомендации по эффективной интеграции иммерсивных технологий в программы творческого образования.

Ключевые слова: иммерсивные технологии, виртуальная реальность (VR), дополненная реальность (AR), подготовка специалистов, творческие индустрии, образование, цифровые технологии, педагогические методы, инновации в образовании, обучающие технологии.

IRSTI: 18.11
0009-0009-3236-4152
0009-0000-5365-9368

Ospanov T.M.*, Buribekov O.S.

Master's degree teacher, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Master's degree teacher, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

IMMERSIVE TECHNOLOGIES IN THE TRAINING OF CREATIVE INDUSTRY SPECIALISTS: POTENTIAL AND CHALLENGES

* The corresponding author: tom_smail@mail.ru

Abstract: The article examines the potential of using immersive technologies such as virtual (VR) and augmented reality (AR) in the educational process of training specialists in creative industries. The relevance of the research is due to the rapid development of digital technologies and the need to adapt traditional pedagogical approaches to new conditions. The possibilities of VR/AR for the development of creative thinking, visual perception, spatial modeling and practice-oriented skills among students of the fields of design, architecture, art, media and others are analyzed. Key challenges related to the technical, methodological, and psychological aspects of implementing immersive solutions in the educational environment have also been identified. Based on the analysis of domestic and foreign experience, recommendations are formulated for the effective integration of immersive technologies into creative education programs.

Keyword: immersive technologies, virtual reality (VR), augmented reality (AR), specialist training, creative industries, education, digital technologies, pedagogical methods, innovations in education, learning technologies.

Кіріспе

Қазіргі білім беру цифрлық технологиялардың әсерінен белсенді трансформация кезеңін бастан кешуде, ол ақпарат беру формаларын ғана емес, сонымен бірге білім беру процесінің құрылымын да өзгертеді. Бұл үрдіс әсіресе шығармашылық салаларға — визуализация, шығармашылық, эксперимент, сондай-ақ стандартты емес жағдайларда білімді практикалық қолдану шешуші рөл атқаратын салаларға мамандар даярлауда айқын көрінеді.

Виртуалды шындық (VR), толықтырылған шындық (AR) және аралас шындық (MR) кіретін иммерсивті технологиялар білім беру ортасын жобалаудың жаңа көкжиегін ашады. Олар интерактивті, көп сенсорлы және жоғары әсерлі оқу сценарийлерін жасауға мүмкіндік береді, бұл әсіресе дизайн, сәулет, сахна өнері, цифрлық өнер және медиа сияқты бағыттар үшін өте маңызды. Иммерсивті шешімдердің арқасында студенттер кеңістікті модельдей алады, 3D ортадағы нысандармен әрекеттесе алады, Виртуалды көрмелерге және шығармашылық зертханаларға қатыса алады [1,133-149].

VR/AR-дің айқын әлеуетіне қарамастан, бұл технологияларды білім беру процесіне енгізу бірқатар қиындықтармен бірге жүреді: әдістемелік әзірлемелердің жетіспеушілігінен бастап жабдықтың жоғары шығындарына дейін және оқытушыларды даярлау қажеттілігі. Шығармашылық бағыттағы мамандарды даярлау контекстінде мұндай шешімдерді біріктірудің техникалық және педагогикалық аспектілерін ескеру өте маңызды.

Зерттеу мақсаты - шығармашылық индустрия мамандарын даярлаудың білім беру процесіне иммерсивті технологияларды енгізудің әлеуетін талдау және негізгі сын-қатерлерін анықтау. Зерттеу заманауи теориялық және практикалық әзірлемелерді талдауға, сондай-ақ шығармашылық білім берудің әртүрлі салаларында VR/AR қолдану мысалдарына негізделген.

Теориялық талдау

Иммерсивті технологиялар педагогикалық және пәнаралық зерттеулердің нысаны ретінде соңғы онжылдықтарда цифрлық шешімдердің дамуына және білім беру ортасын өзгерту қажеттілігінің артуына байланысты кеңінен қолданылды. Білім беру контекстіндегі иммерсивті технологиялар деп студенттің жасанды имитацияланған немесе толықтырылған цифрлық шындыққа, оның элементтерімен белсенді өзара әрекеттесу мүмкіндігімен батыру әсерін тудыратын технологиялық құралдар түсініледі. Мұндай технологияларға виртуалды шындық (Virtual Reality - VR), толықтырылған шындық (Augmented Reality - AR), сондай - ақ аралас немесе кеңейтілген шындық (Mixed/Extended Reality-MR/XR) жатады. Бұл формалардың әрқайсысының өзіндік технологиялық ерекшеліктері бар, бірақ олардың ортақ мақсаты біріктіріледі - пайдаланушының қатысу, белсенді қатысу және тікелей тәжірибе әсерін қалыптастыру.

Педагогикада, әсіресе шығармашылық бағыттағы мамандарды даярлау саласында иммерсивті технологиялар кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мен дамытудың жаңа көкжиектерін ашады. Егер дәстүрлі оқыту әдістері көбінесе ауызша мәтіндік ақпаратқа немесе тегіс визуализацияға сүйенетін болса, онда VR және AR студенттерге зерттелетін объектіге сөзбе-сөз "кіруге" мүмкіндік береді: ғимараттың үш өлшемді моделін жобалау, сахналық кеңістіктегі Жарық шешімдерінің мінез-құлқын сезіну, интерактивті ортада анимация жасау немесе тіпті көлемді нысандар түрінде музыкалық шығармалармен өзара әрекеттесу. Бұл тәсіл визуалды ойлаудың, кеңістіктік қабылдаудың және есептерді шешуге креативті көзқарастың әлеуетін едәуір кеңейтеді.

Теориялық тұрғыдан алғанда, білім беруде иммерсивті технологияларды қолдану белсенділік тәсілінің тұжырымдамасымен байланысты (Radianti J., Majchrzak T.A., Fromm J., & Wohlgenannt I.), мұнда оқыту субъектінің сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу процесінде ақпараттың белсенді өзгеруі ретінде қарастырылады [2,18]. Виртуалды ортаға ену белсенді іс-әрекеттің формасына айналады, онда білім алушы білімді игеріп қана қоймай, оны іс жүзінде нақты, бірақ қауіпсіз және басқарылатын жағдайларда сынайды. Сонымен қатар, конструктивистік парадигма тұрғысынан (Сорокина М.В., Петров А.Ю.), иммерсивті технологиялар тәжірибе, эксперимент және жеке оқыту траекториясын құру арқылы жеке білімді қалыптастыруға ықпал етеді [3,45-53]. Осылайша, VR / AR тек визуализация құралдарына айналмайды, бірақ толыққанды білім беру жағдайларын жасайды.

Шығармашылық индустриялар білім экономикасының ерекше сегменті ретінде мамандардан тек техникалық дағдыларды меңгеруді ғана емес, сонымен қатар шығармашылықтың жоғары дәрежесін, пәнаралық ойлау қабілетін, эстетикалық сезімталдықты және инновациялық тәсілді талап етеді. Дәл осы жерде иммерсивті технологиялардың әлеуеті барынша толық ашылады: олар мәдени өнімдерді қабылдау мен жасау тәсілдерін кеңейтуге ғана емес, сонымен қатар күрделі өнер орталарын модельдеуге, интерактивті көрмелерді жобалауға, өнер нысандарын цифрлық қалпына келтіруге немесе интерактивтілік элементтері бар арт-инсталляцияларды жобалауға мүмкіндік береді. Осылайша, иммерсивті технологиялар студенттердің заманауи цифрлық құзыреттіліктерін және жаңа форматтарда жұмыс істеуге дайындығын қалыптастыра отырып, тек көмекші құралға ғана емес, шығармашылық процестің толыққанды бөлігіне айналады.

Алайда, осы бағытқа деген қызығушылықтың артуына қарамастан, әдістемелік және педагогикалық пысықтау мәселелері ашық күйінде қалып отыр. Бүгінгі таңда шығармашылық бағыттардың білім беру бағдарламаларына VR/AR интеграциясының педагогикалық тәсілдері мен әдістемелерінің қалыптасқан жүйесі жоқ. Көп жағдайда енгізу жеке курстар немесе бастамалар аясында жүзеге асырылады, бұл оқытудың тұрақты модельдерін қалыптастыруды қиындатады. Бұл ретте білім беру мекемелері арасындағы технологиялық теңсіздік, VR/AR-құралдарын меңгерген білікті педагогтардың

жетіспеушілігі, сондай-ақ оқытудың осы түрінің тиімділігін бағалау бойынша эмпирикалық базаның жеткіліксіздігі сияқты бірқатар тәуекелдер мен шектеулер бар.

Иммерсивті ортаны студенттердің өздері бейімдеу және қабылдау мәселесі маңызды болып табылады. Зерттеулер көрсеткендей, студенттердің бір бөлігі виртуалды платформалармен өзара әрекеттесуде қиындықтарға тап болады: кеңістіктегі бағдарсыздықтан цифрлық шаршауға дейін. Бұл тек шешімдерді техникалық нақтылауды ғана емес, сонымен қатар ойластырылған педагогикалық қолдауды, когнитивті және эмоционалды тепе-теңдікті сақтауға бағытталған дидактикалық сценарийлерді әзірлеуді талап етеді. Сонымен қатар, басқа зерттеулер иммерсивті технологияның оқу мотивациясына, қатысу деңгейіне, сондай-ақ қораптан тыс ойлау қабілетіне және түпнұсқа шешімдерді табуға оң әсерін көрсетеді [4,72-78].

Осылайша, теориялық талдау иммерсивті технологиялардың болашақ шығармашылық сала мамандарын оқытуда айтарлықтай әлеуетке ие екенін көрсетеді. Алайда, оларды толыққанды және мағыналы енгізу үшін әдістемелік негіздерді де, ұйымдастырушылық-технологиялық жағдайларды да жүйелі түрде пысықтау қажет. Педагогикалық дизайн, кадрларды даярлау, ресурстардың қол жетімділігі және мамандандырылған Білім беру бағдарламаларын әзірлеу мәселелері осы салада VR/AR-ны одан әрі зерттеу мен практикалық қолданудың кілті болып табылады.

Методы исследования. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және теориялық әдістер қолданылды, соның ішінде білім берудегі иммерсивті технологиялар тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау және жалпылау, шығармашылық бағыттағы мамандарды даярлауға VR/AR енгізудің отандық және шетелдік тәжірибесін салыстырмалы талдау, сондай-ақ ашық көздерден алынған эмпирикалық деректерді жүйелеу. Сондай-ақ дизайн, сәулет және цифрлық өнер саласында иммерсивті технологияларды енгізу жағдайлары мен білім беру бағдарламаларының сипаттамаларына контент-талдау қолданылды. Алынған мәліметтер VR/AR қолданудың негізгі бағыттарын, сондай-ақ олардың білім беру процесіне интеграциялануының негізгі мәселелері мен шектеулерін анықтауға мүмкіндік берді.

Тәжірибелік бөлім

Шығармашылық индустрия мамандарын даярлауда иммерсивті технологияларды қолданудың теориялық ережелерін тексеру және практикалық әлеуетін бағалау үшін көркемдік-техникалық жоғары оқу орындарының бірінің дизайн және цифрлық медиа кафедрасының базасында пилоттық зерттеу жүргізілді. Зерттеуге «Графикалық дизайн», «Мультимедиялық өнер» және «Цифрлық анимация» бағыттары бойынша оқитын 2-4 курстың 48 студенті қатысты. Эксперименттің мақсаты VR/AR-технологиялардың қатысу деңгейіне, оқу материалын игеру сапасына және білім алушылардың шығармашылық ойлауын дамытуға әсерін бағалау болды.

Эксперимент аясында студенттерге дәстүрлі және иммерсивті оқыту элементтерін қамтитын модульдік курстан өту ұсынылды. Курстың тақырыптық блоктарына өнер объектісінің тұжырымдамасын әзірлеу, оның визуалды моделін құру және виртуалды ортада кейінгі презентация кірді. Бірінші кезеңде барлық қатысушылар стандартты бағдарламалық құралдарды (графикалық редакторлар, презентация форматтары) қолдана отырып тапсырмаларды орындады. Екінші кезеңде дәл осындай тапсырмалар виртуалды кеңістікте VR дулығалары мен 3D модельдеу бағдарламалары арқылы иммерсивті ортада орындалды. Бұл қабылдау, мотивация және жұмыс нәтижелеріндегі айырмашылықты бағалауға мүмкіндік берді.

Жұмыс барысында студенттердің белсенділігіне бақылау жүргізілді, қатысу параметрлері тіркелді (бастамашылық іс-қимылдар саны, командадағы өзара іс-қимылдар, оқытушыға сұрақтар), сондай-ақ кері байланыс жиналды. Сонымен қатар, өзін-өзі бағалау құралдары, соның ішінде студенттердің оқытудың жаңа форматына субъективті қатынасын

анықтауға бағытталған сауалнама қолданылды. Оқытушылар әр кезеңде орындалған жұмыстардың сапасына сараптамалық баға берді.

Нәтижелер иммерсивті технологияларды қолдану арқылы студенттердің қатысу деңгейі жоғарылағанын көрсетті, қатысушылардың 85% - ы виртуалды ортада жұмыс істеу дәстүрліге қарағанда әлдеқайда қызықты екенін атап өтті. Сондай-ақ, бастамашыл шығармашылық шешімдердің көбеюі байқалды: VR модельдерінде студенттер стандартты емес композициялық қозғалыстарды, көлемдік элементтерді, жарық пен кеңістіктік эффекттерді белсенді қолданды. Оқытушылардың сараптамалық бағалауы бойынша VR көмегімен орындалған жұмыстардың шығармашылық деңгейі дәстүрлі тәсілдің нәтижелерімен салыстырғанда орта есеппен 20-30% - ға жоғары болды.

Сонымен бірге белгілі бір қиындықтар тіркелді. Кейбір студенттер (шамамен 18%) VR ортасында ұзақ уақыт жұмыс істегеннен кейін шаршау және бағдарсыздық белгілерін көрсетті. Кейбір қатысушылар интерфейсте шарлау немесе виртуалды модельдеу құралдарымен жұмыс істеу кезінде техникалық қиындықтарға тап болды. Бұл пайдаланушыларды алдын ала дайындау және білім беру процесінде VR ді оңтайлы пайдалану бойынша әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу қажеттілігін көрсетеді.

Көрсеткіш	Дәстүрлі топ	Иммерсивті топ
Қорытынды жоба үшін орташа балл	78 / 100	87 / 100
Түпнұсқа шешімдердің саны (орта есеппен)	2,3	4,1
Қатысу деңгейі (1-5 шкала бойынша)	3,2	4,6
Қызығушылықтың артқанын атап өткен студенттер саны	42%	85%
Қиындыққа тап болған студенттер	11%	18%

Кесте - 1. Сандық нәтижелер

Жиналған деректерді талдау шығармашылық пәндерді оқытуда, әсіресе идеяларды құру және визуализациялау кезеңдерінде иммерсивті технологияларды қолданудың жоғары тиімділігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл ретте VR/AR білім беру процесіне сәтті интеграциялануының маңызды шарты оқытушыларды оқытуды, жабдыққа қолжетімділікті қамтамасыз етуді, бейімделген білім беру сценарийлерін әзірлеуді және мөлшерленген жүктемені қоса алғанда, техникалық және әдістемелік қолдау болып табылады.

Пилоттық эксперимент иммерсивті технологияларды білім беру тәжірибесіне енгізу студенттердің мотивациясын арттырып қана қоймай, олардың кеңістіктік ойлауын, эксперимент жасау қабілетін және күрделі визуалды шешімдерді қалыптастыруға ықпал ететінін растады. Сонымен бірге анықталған шектеулер иммерсивті орталарды педагогикалық жобалау және олардың білім беру нәтижелеріне ұзақ мерзімді әсерін бағалау саласындағы қосымша зерттеулердің қажеттілігін көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылау

Жүргізілген эксперимент VR/AR негізіндегі дәстүрлі оқыту әдістері мен иммерсивті технологияларды пайдалану кезінде оқу материалын қабылдауда және студенттердің шығармашылық қызметінің нәтижелерінде айтарлықтай айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Сандық деректерді талдау виртуалды шындықты пайдаланған топтағы қорытынды жоба үшін орташа балл стандартты цифрлық және графикалық құралдарды қолдана отырып оқыған бақылау тобымен салыстырғанда 9 баллға жоғары екенін көрсетті. Бұл виртуалды ортаға сүңгу практикалық тапсырмаларды тереңірек игеруге және сапалы

орындауға ықпал ететіндігін көрсетеді.

Сонымен қатар, VR/AR-мен жұмыс істейтін студенттердің жұмысында түпнұсқа шешімдер мен шығармашылық олжалардың көбеюі байқалды. Виртуалды шындық пішінмен, түспен және кеңістікпен визуализация мен эксперимент мүмкіндіктерін кеңейтеді, бұл шығармашылық ізденісті ынталандырады және дәстүрлі жазық ортада жүзеге асыру қиын стандартты емес идеяларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл факт жоғары белсенділік деңгейімен де расталады-VR/AR тобындағы студенттердің 85% - ы иммерсивті технологиялармен оқыту дәстүрлі топтағы 42% - бен салыстырғанда олар үшін ынталандырушы және қызықты болғанын атап өтті.

Дегенмен, эксперимент бірқатар маңызды қиындықтарды анықтады. Виртуалды ортада жұмыс істейтін студенттердің шамамен 18% - ы техникалық қиындықтар мен шаршау сезіміне тап болды, бұл VR көмегімен сабақтардың ұзақтығы мен жиілігіне мұқият қарауды қажет етеді. Сандық шаршау мен бағдарсыздықтың пайда болуы оқытудың тиімділігін төмендетуі мүмкін, сондықтан пайдаланушылардың бейімделуін және біртіндеп батыруды ескеретін педагогикалық сценарийлерді әзірлеу қажет.

Студенттердің кері байланысын талдау көрсеткендей, көптеген адамдар үш өлшемді модельдермен және виртуалды өнер нысандарымен тікелей өзара әрекеттесу мүмкіндігін бағалайды, бұл оқу процесіне практикалық маңыздылық пен қатысуды күшейтеді. Бұл ретте білім алушылардың бір бөлігі, әсіресе VR-құралдарды игерудің бастапқы кезеңдерінде неғұрлым егжей-тегжейлі нұсқау беру және техникалық қолдау қажеттігін атап өтті. Оқытушылар иммерсивті технологияларды интеграциялау тек техникалық жарактандыруды ғана емес, сонымен қатар педагогтардың біліктілігін арттыруды, сондай-ақ бейімделген әдістемелік материалдарды жасауды талап ететінін атап өтті [5,87-95].

Осылайша, зерттеу нәтижелері кеңістіктік және визуалды ойлауды, шығармашылықты және практикалық дағдыларды дамыта отырып, шығармашылық сала мамандарын даярлауда иммерсивті технологиялардың айтарлықтай әлеуетін растайды. Сонымен қатар, анықталған сын-қатерлер білім алушылар мен оқытушыларға техникалық, педагогикалық және психологиялық қолдауды қамтитын білім беру процесіне VR/AR енгізуге кешенді тәсілдің қажеттілігін көрсетеді.

Әрі қарайғы зерттеулердің болашағы иммерсивті технологияларды дозаланған пайдаланудың тиімді әдістерін әзірлеуде, олардың ұзақ мерзімді білім беру нәтижелеріне әсерін зерттеуде және әртүрлі шығармашылық пәндердегі практикалық жағдайларды кеңейтуде көрінеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде виртуалды және Толықтырылған шындық сияқты иммерсивті технологиялардың шығармашылық салалардың мамандарын даярлау сапасын арттыруға айтарлықтай әлеуеті бар екендігі анықталды. Оларды қолдану визуалды және кеңістіктік ойлауды жақсартуға, шығармашылықты дамытуға және студенттердің мотивациясын арттыруға ықпал етеді, бұл эксперимент нәтижелері мен қатысушылардың пікірлерімен расталады.

Сонымен бірге техникалық қиындықтарды, әдістемелік қолдау мен білім алушыларды виртуалды ортада жұмыс істеуге бейімдеу қажеттілігін, сондай-ақ оқытушылардың біліктілігін арттыруға қойылатын талаптарды қоса алғанда, түйінді сын-қатерлер анықталды. VR/AR-ді білім беру процесіне сәтті интеграциялау үшін мамандандырылған Білім беру бағдарламаларын әзірлеуді, техникалық базаны қамтамасыз етуді және тиімді педагогикалық сценарийлерді құруды қамтитын кешенді тәсіл қажет.

Әрі қарайғы зерттеулердің болашағы эмпирикалық базаны кеңейтумен, иммерсивті технологияларды оңтайлы пайдалану әдістемелерін әзірлеумен және олардың ұзақ мерзімді оқу нәтижелеріне әсерін зерттеумен байланысты. Осылайша, шығармашылық білімге VR

және AR енгізу қазіргі заманғы құзыреттерді қалыптастыру және цифрлық экономика жағдайында жұмысқа дайын мамандарды даярлау сапасын арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Bacca, J., Baldiris, S., Fabregat, R., Graf, S., & Kinshuk. (2018). Augmented Reality Trends in Education: A Systematic Review of Research and Applications. Educational Technology & Society, 21(2), 133–149.
2. Radianti, J., Majchrzak, T. A., Fromm, J., & Wohlgenannt, I. (2020). A systematic review of immersive virtual reality applications for higher education: Design elements, lessons learned, and research agenda. Computers & Education, 147, 103778. P.18
3. Сорокина М. В., Петров А. Ю. Иммерсивные технологии в образовании: опыт и перспективы внедрения в творческие специальности // Вестник образования и науки. 2022. Т. 15, № 3. С. 45–53.
4. Иванов Д. С., Кузнецова Н. А. Использование виртуальной реальности для формирования креативного мышления у студентов творческих профессий // Педагогическое образование в России. 2020. № 3 (58). С. 72–78.
5. Жумабекова А. С., Нурсейтова Г. К. Применение виртуальной реальности в образовательном процессе творческих специальностей в Казахстане // Вестник Казахского национального университета имени аль-Фараби. Педагогика и психология. 2023. Т. 61, № 1. С. 87-95.

Referens list

1. Bacca, J., Baldiris, S., Fabregat, R., Graf, S., & Kinshuk. (2018). Augmented reality trends in education: A systematic review of research and applications. Educational Technology & Society, 21(2), 133-149.
2. Radianti, J., Majchrzak, T. A., Fromm, J., & Wohlgenannt, I. (2020). A systematic review of immersive virtual reality applications for higher education: Design elements, lessons learned, and research agenda. Computers & Education, 147, 103778.
3. Sorokina M.V., Petrov A. Yu. Immersivnye tekhnologii v obrazovanii: opyt i perspektivy vnedreniya v tvorcheskie spetsial'nosti // Vestnik obrazovaniya i nauki. 2022. T. 15, №3. S. 45-53.
4. Ivanov D. S., Kuznetsova N. A. Ispol'zovanie virtual'noi real'nosti dlya formirovaniya kreativnogo myshleniya u studentov tvorcheskikh professii // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. 2020. № 3 (58). S. 72–78.
5. Zhumabekova A. S., Nurseitova G. K. Primenenie virtual'noi real'nosti v obrazovatel'nom protsesse tvorcheskikh spetsial'nostei v Kazakhstane // Vestnik Kazakhskogo natsional'nogo universiteta imeni al'-Farabi. Pedagogika i psikhologiya. 2023. T.61, № 1. S. 87–95.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Оспанов Талгат Маратович** - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының магистр оқытушысы, 8 777 649 2777, tom_smail@mail.ru

МРНТИ: 18.07.31

<https://orcid.org/0000-0002-6670-2596>

<https://orcid.org/0000-0002-9226-8762>

Болысбаев Д.С., Керімбай И.С.*

к.философ.н., ассоц.профессор, ЮКИУ им. М.Ауезова. Шымкент, Казахстан
магистрант специальности 7М02172-Искусствоведение. ЮКИУ им. М.Ауезова.
Шымкент, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ПАМЯТИ И ТРАДИЦИИ В ПОРТРЕТНОМ ЖАНРЕ

*Автор-корреспондент: kerimbaiindirae@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается специфика портретного жанра в современном искусстве Центральной Азии. Исследование основано на анализе произведений ряда художников, в том числе Нурлана Килибаева, Агымсалы Дузельханова, Мейржана Нургожина, Али Бактыгереева, Жаныбека Бердикеева, Гунчи Мырадовой, Даубая Улана, Сабира Рахметова и Гульжамал Тагеновой. Особое внимание уделяется роли портрета как средства не только визуализации индивидуальности, но и выражения национальной идентичности, этнокультурных традиций и настрой памяти. Результаты исследования показали, что портрет остается актуальной формой художественного высказывания, соединяющей личностное и коллективное, а так же выступает инструментом сохранения культурного наследия в современном контексте.

Ключевые слова: портрет, современное искусство, этнокультурная идентичность, культурное наследие, центральная Азия.

ГТАХР: 18.07.31

<https://orcid.org/0000-0002-6670-2596>

<https://orcid.org/0000-0002-9226-8762>

Болысбаев Д.С., Керімбай И.С.*

философ.ғ.к., қауым.профессор, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
«7М02172-Өнертану» мамандығының магистранты.
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

ПОРТРЕТ ЖАНЫРЫНДА ЕСТЕ САҚТАУ МЕН ДӘСТҮРДІҢ КӨРКЕМДІК КӨРІНІСІ

*Автор-корреспондент: kerimbaiindirae@mail.ru

Түйін: Мақалада Орталық Азияның қазіргі заманғы өнердегі портрет жанрының ерекшелігі қарастырылады. Зерттеу бірқатар суретшілердің, соның ішінде Нұрлан Килибаев, Ағымсалы Дузельханов, Мейіржан Нұрғожин, Әли Бактыгереев, Жаныбек Бердікеев, Гунчи Мырадова, Даубай Ұлан, Сабыр Рахметов және Гүлжамал Тағенованың шығармаларын талдауға негізделген. Портреттің жеке тұлғаны бейнелеу құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге ұлттық бірегейлікті, этномәдени дәстүрлер мен есте сақтау қабілетін білдіру құралы ретіндегі рөліне ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, портрет жеке және ұжымдық байланыстарын көркемдік мәлімдеменің өзекті түрі болып қала береді, сонымен қатар қазіргі контексте мәдени мұраны сақтау құралы болып табылады.

Түйін сөздер: портрет, қазіргі заманғы өнер, этномәдени бірегейлік, Мәдени мұра, Орталық Азия.

IRSTI: 18.07.31

<https://orcid.org/0000-0002-6670-2596>

<https://orcid.org/0000-0002-9226-8762>

Bolysbaev D.S., Kerimbay I.S.*

candidate of philological sciences, professor, M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan
master's student of specialty «7M02172-Art criticism». M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

ARTISTIC REPRESENTATION OF MEMORY AND TRADITION IN THE PORTRAIT GENRE

***Corresponding author:** kerimbaiindirae@mail.ru

Abstraction: The article examines the specifics of the portrait genre in the contemporary art of Central Asia. The study is based on an analysis of the works of a number of artists, including Nurlan Kilibayev, Agymsala Duzelkhanov, Meirzhan Nurgozhin, Ali Baktygerev, Zhanybek Berdikeev, Guncha Myradova, Daubai Ulan, Sabir Rakhmetov and Gulzhamal Tagenova. Special attention is paid to the role of the portrait as a means not only to actualize individuality, but also to express national identity, ethnocultural traditions and the mood of memory. The results of the study showed that the portrait remains an actual form of artistic expression, combining personal and collective, and also acts as a tool for preserving cultural heritage in a modern context.

Keyword: portrait, modern art, ethnocultural identity, cultural heritage, Central Asia.

Введение

Во время прохождения практики в «Музее изобразительного искусства Управления культуры Южно-Казахстанской области» передо мной стояла задача поиска и анализа материала, связанного с моей диссертационной работой на тему «Формирование творческой деятельности будущих дизайнеров в процессе обучения технологии эбру». Одним из направлений для исследования стало изучение жанра портрета, который имеет важное значение для понимания специфики художественного образа.

Портрет, как один из наиболее значимых жанров изобразительного искусства, представляет собой не только отображение внешности человека, но и раскрытия его духовного мира, этнокультурной идентичности и исторической памяти. Именно поэтому для моей работы было принципиально важно обратить внимание к анализу портретов, находящихся в музейных фондах зданий, подготовленных музеем.

Особое внимание уделялось произведениям, в которых портретное изображение сочеталось с этической символикой, традиционными образами и элементами национального декоративного искусства. Это обусловлено тем, что в экспериментальной части диссертационного исследования я планирую создавать портреты на фоне эбру с элементами казахской тематики. Для успешной реализации данной задачи необходимо было выявить закономерности трактовки портретного жанра в современном искусстве Центральной Азии, а также изучить особенности взаимодействия портретного образа с декоративными элементами.

Таким образом, цель данного исследования заключается в том, чтобы определить особенности трактовки портретного жанра в современных произведениях художников Центральной Азии и показать, каким образом портрет становится не только инструментом сохранения культурного наследия и выражения национальной идентичности, но и основой для творческих поисков в области интеграций традиционных техник, таких как эбру, в современную художественную практику.

Теоретический анализ

Жанр портрета в истории искусства всегда был связан с задачей раскрытия человеческой индивидуальности, ее духовного и культурного содержания. Как отмечал М.В.Альпатов, мастерство портретистов заключается не только в достижении сходства, но и в умении превратить индивидуальные черты в художественно-значимый образ, наполненный внутренней жизнью и универсальной ценностью [1].

Композиция в портрете определяет степень раскрытия образа – будь то поясное, поколенное или парадное изображение. Включение деталей одежды, жестов или предметного окружения позволяет расширить смысловое пространство картины. В произведениях художников Центральной Азии эта закономерность прослеживается особенно ярко у Нурлана Килибаева («Принесение присяги княжеству», 2021) портреты фигуры включены в многофигурную композицию, где индивидуальные черты героев сочетаются с историко-этнографическим контекстом.

Йвет и колорит, как подчеркивал Ю.Я.Герчук, создают эмоциональную цельность и убедительность образа. В картинах Гульжамал Тагеновой («Поющие красавицы» 2020) колористическое решение построено на мягкой гармонии, подчеркивающие не только красоту героинь, но и национальную демокративную традицию. В то же время у Сабиры Рахметовой («Сурхон Бобо», «Сурхандарьялык Саркак») цвет играет роль символа, связывая индивидуальный облик с этнокультурной памятью народа.

Особую роль играет использование контрастов – прием, который усиливает выразительность и драматургию. У Агымсалы Дузельханова («Оразмухамед хан Касимовский на приеме у царя» 2016) резкое сопоставление светлых и темных тонов подчеркивает напряженность исторической сцены, усиливает психологическую глубину образа правителя.

Современные авторы также обращаются к синтезу реалистической и декоративной образности. В портрете Гунчи Мырадовой («Туркменская невеста») композиция и орнаментальное решение сливаются, создавая образ не только контрастной девушки, но и собирательный символ национальной традиции. Аналогичным образом подчеркивается декоративностью колорита и силуэтной выразительностью.

Таким образом, анализ произведений современных художников Центральной Азии подтверждает ключевые положения искусствоведческой теории:

- **композиция** – раскрывает характер и социально-культурный контекст личности;
- **цвет и колорит** – формируют эмоционально-образное содержание;
- **контраст** – усиливает выразительность и драматургию.

В связи с этим формулируется **гипотеза исследования**: анализ портретного жанра в произведениях современных художников Центральной Азии позволяет выявить художественные приемы и колористические решения, которые могут быть творчески переосмыслены и интегрированы в технику эбру. Это, в свою очередь, откроет новые возможности для творческой деятельности будущих дизайнеров и послужит методической основой экспериментальной части диссертационной работы.

Методы исследования

В ходе работы применялись следующие методы:

- теоретический анализ научной и искусствоведческой литературы по вопросам портретного жанра и технологии эбру;
- искусствоведческий анализ произведений современных художников Центральной Азии (Н.Килибаев, А.Дузельханов, М.Нургожин, А.Бактыгерев, Ж.Бердикей, Г.Мырадова, У.Даубай, С.Рахметов, Г.Тагенова);
- интерпретационный метод – для раскрытия смыслового и символического содержания портретных образов.

Экспериментальная часть

Первым для искусствоведческого анализа мы выбрали картины с историческим жанром. Такие как «Принесение присяги княжеству» 2021 Нурлана Килибаева, «Оразмухамед хан Касимовский на приеме у царя» 2016 Агымсалы Дузелханова, «Мамлюк» 2018 Мейржан Нургожина [2].

В первой картине Нурлан Килибаев передает не только исторический акт присяги, но и глубокий культурный контраст. На переднем плане князь преклоняет голову и колени перед символом власти степного правителя. Его жест подчеркивает иерархию и символическое подчинение, где центральное место занимает знак ноги которую можно интерпретировать как символ силы и покорности.

Эмоции степного окружения хаметно отличаются: лица воинов и свиты озарены легкими улыбками, в них читается уверенность и спокойствие победителей. Они воспринимают происходящее как естественное торжество своей власти, будто подчеркивая, что судьба находится на их стороне.

Таким образом, художник строит картину на противопоставлении: смирение и духовная сосредоточенность московских бояр и священнослужителей слева – и гордое достоинство, уверенная радость степного мира справа. В этом контрасте раскрывается не только историческая ситуация, но и образ «цивилизованного диалога», где одна культура склоняется перед другой.

Историческая основа сюжета уходит к событию 1425 года, когда Василий II Темный приносит присягу, целует отпечаток пятки хана Золотой Орды и получает титул Великого князя Московского. При этом композиция Килибаева во многом опирается на эскиз художника В. Орлова-Петрова, созданный в 1912 году, но перерабатывает его в собственной интерпретаций [3].

Картина Агымсалы Дузелханова «Оразмухамед хан Касимовский на приеме у царя» (2016, холст, масло, 165x280) переносит зрителя в атмосферу роскошного московского двора XVII века. В композиции изображен важный дипломатический акт, связанный с пребыванием казахского хана Оразмухамеда при русском дворе. Особое внимание автор уделяет торжественности и церемониальности сцены: фигуры расположены фронтально, почти в иконописной манере, что усиливает ощущение строгого ритуала.

Колорит картины основан на богатой красно-золотой гамме, которая создает атмосферу величия и гармонии. Роскошные ткани, узорчатые одежды, архитектурные детали с росписями и иконами выступают не просто декоративным фоном, а важным элементом, подчеркивающим статусу участников события. Центральное место занимают фигуры царя и хана, что символизирует их политическое равновесие в момент дипломатического контакта.

Портретный образ хана Оразмухамеда здесь приобретает особое значение. Художник тщательно выписывает его лицо и наряд, превращая исторического персонажа в символ дипломатической миссии казахской знати при русском дворе. При этом фигура царя и его окружения представлены более условно, в репрезентативной манере, что подчеркивает величия власти и церемониальный характер встречи.

Историческая основа картины связана с событиями начала XVII века: в 1600 году русский царь Борис Годунов назначил Оразмухамеда ханом Касимовского ханства на реке Ока. Таким образом, работа Дузелхана становится не только художественной интерпретацией, но и визуальным свидетельством важного этапа в истории дипломатических и культурных контактов между казахской и русской традициями [4].

Картина Мейржана Нургожина «Мамлюк» (2018, холст, масло, 180x150) представляет собой парадный портрет, в центре которого изображен мужчина в традиционном восточном одеянии. Герой восседает на коврах и подушках, окруженный элементами роскошного

интерьера. Его поза свободна и уверена: в ней чувствуется покой, но вместе с тем и внутренняя дисциплина. Взгляд сосредоточенный и глубокий, наполненный силой и пережитым опытом, что создает психологическую напряженность портрета.

Особое внимание автор уделяет лицу персонажа: белый тюрбан выделяет его среди теплой золотисто-охристой палитры, привлекали взгляд зрителя. Художник тщательно прописывает черты, подчеркивая индивидуальность и гордое достоинство героя. Этот портрет не просто фиксирует внешность, а стремится раскрыть характер: независимый, сильный, но в то же время отмеченный тенью усталости и памяти о пройденном пути.

Живопись отличается многослойной техникой: плавные переходы цвета, сложные фактуры тканей и орнаментов создают эффект материальной осязаемости. В работе заметны традиции историко-реалистического портрета, дополненные мотивами ориентализма: ковры, орнаментальные детали, металлическая посуда формируют образ Востока, но при этом сохраняют связь с казахской культурой.

Образ мамлюка выходит за рамки этнографической репрезентации. Здесь он символизирует не только личность, но и целый пласт истории. Мамлюки – военная каста исламского Востока, нередко выходцы из тюркских земель, воплощали путь от воина до правителя, от служения до власти. В портрете Нургожина это значение усиливается: перед нами фигура, в которой индивидуальные черты переплетаются с коллективной памятью.

Таким образом, «Мамлюк» становится не бытовым изображением, а репрезентативным портретом, где в образе одного героя сосредоточена идея силы, достоинства и исторической роли тюркских народов в развитии восточной цивилизации.

Картина Али Бактыгереева «Богатырь» (2015, холст, масло, 120х95) представляет собой образ этического воина-степняка, созданного в традициях героизированной батальной живописи. Центральное место занимает фигура всадника на белом коне, вокруг которого разворачивается динамичная сцена битвы. Однако внимание художника сосредоточено прежде всего на портретном образе героя.

Лицо богатыря тщательно прописано и становится смысловым центром картины. Его черты выражают мужественность и внутреннюю силу, взгляд устремлен вперед, что символизирует уверенность и решимость. В портретном решении отсутствует индивидуализация в привычном понимании – это не конкретный персонаж, а собирательный тип воина, воплощающий идеал защитника народа.

Художник использует выразительные приемы, чтобы подчеркнуть возвышенность образа. Белый конь и фигура воина выделяются на фоне яркой, насыщенной цветовой гаммы. В сочетании с уверенной позой и поднятым оружием портрет обретает символическое значение: перед зрителем предстает не просто воин, а олицетворение силы, мужества и исторической миссии народа.

Таким образом, в «Богатыре» портрет выходит за рамки индивидуальной характеристики и превращается в художественный знак. Через портретное решение Бактыгереев создает обобщенный эпический образ героя, в котором соединяются личное достоинство и коллективная память о богатырях степи.

Картина «Мой двор» от Бердикеев Жаныбека (2008, холст, масло, 150х120) имеет глубокий автобиографический подтекст, то есть это картина как этнографический жанр [5]. Перед зрителем раскрывается двор самого художника – мир, где прошло его детство. Возможно село Джумгалского района Нарынской области в Кыргызстане.

В центре сцены изображены бабушка и мальчик: женщина перебирает шерсть или ткань, а ребенок чистит кукурузу. На заднем плане видны глиняные постройки, у ног хозяйки бродят куры. Все это создает ощущение реального, близкого и родного пространства, наполненного теплой, домашней атмосферой.

Живопись отличается вниманием к фактуре и деталям: мягкие мазки масляной краски передают осязаемость земли, тканей, стен. Теплая охристо-коричневая гамма наполнена

оттенками уюта и спокойствия, а красные акценты ковра и одежды придают композиции живость. Стилль работы можно охарактеризовать как реализм с этнографическим уклоном, однако в данном случае бытовая сцена приобретает личностный характер – это воспоминание художника о своем доме.

Портретность образов здесь символичная. Женщина – воплощение старшего поколения, хранительница традиций и семейного уклада, а мальчик – будущая жизнь и продолжение рода. Можно предположить, что в мальчике художник запечатлел себя, а в фигуре бабушки – образ своей семьи и детства.

Смысл картины заключается не только в изображении сельского быта, но и в фиксации личной памяти. Бердикеев показывает свой двор как часть истории, где соединяются поколения, традиции и культурные корни. Простая сцена становится свидетельством времени, уходящего уклада и одновременно воспоминанием о доме, который остается в душе навсегда.

Гунча Мырадова, написавшая картину «Туркменская невеста», показывает о начале пути юной невесты в традиционном свадебном наряде [5]. Ее фигура статична, но в глазах угадывается целый мир переживаний. Красный цвет костюма говорит как символ любви, крови рода и праздничной торжественности. В ее позе чувствуется и скромность, и величие момента: девушка стоит на пороге новой жизни. Художница передает не только красоту национального костюма, но и невидимое – трепет, надежду и легкую грусть прощания с прошлым. Это не просто этнографическая зарисовка, а эмоциональный портрет судьбы.

А ее вторая работа «Барабанщица» показывает как радостный ритм праздника [5]. Женщина с бубном изображена в динамике, ее улыбка и уверенный взгляд излучают внутреннюю силу. Орнамент ее одежды сверкает ярко, словно отбивая такт вместе с музыкой. Здесь художница показывает женщину не в момент тишины, а в порыве энергии и движения. Это образ хранительницы музыкальных традиций, той, кто своим ритмом соединяет поколения и наполняет жизнь народа праздничной гармонией.

Обе картины – как две стороны одной медали, два состояния женской души.

В «Невесте» – тишина, скромность, ожидание и внутренняя торжественность.

В «Барабанщице» – радость, зрелость, сила и способность вети за собой.

Вместе они создают цельный образ женщины в туркменской культуре: та, что хранит традиции семьи и та, что оживляет общество ритмом обрядов. Через эти портреты Мырадова показывает не просто лица, а символы вечного женского начала – нежность и энергию, покой и праздник, память и движение.

В картине Даубая Улана «Аружан» зрителю представлен образ молодой женщины, сидящей за самоваром с чашкой чая [5]. Она облачена в традиционный казахский костюм: белоснежное саукеле с золотым орнаментом и богатое платье, расшитое узорами. Художник подчеркивает ее красоту и достоинство, превращая бытовую сцену в возвышенный портрет.

Особое внимание удалено лицу героини. Мягкие переходы света и тени создают ощущение внутреннего сияния, а спокойный взгляд и сдержанная поза передают атмосферу гармонии. Здесь портрет обретает символическое звучание: женщина представлена не только как конкретная персона, но и как собирательный образ матери и хранительницы рода.

Художественное решение опирается на традиции академического портрета, но наполнено этнографической точностью: детали одежды, орнаменты и предметы быта становятся знаками национальной культуры. Темный фон усиливает сияние белого и золотого, делая фигуру еще более выразительной и значимой.

Образ Аружан выходит за рамки повседневности. Это не просто женщина за чаем, а воплощение материнской красоты, духовной и домашнего уюта. В ее облике соединяются индивидуальные черты и вечный символ казахской женщины – хранительницы традиций и семейного очага.

В картине Сабира Рахметова «Сурхон Бобо» перед нами предстает образ пожилого мужчины, исполненного достоинства и внутренней силы [6]. Его лицо, покрытое глубокими морщинами, и седая борода свидетельствуют о долгой и насыщенной жизни. Внимательный, чуть усталый взгляд обращен прямо к зрителю, словно вступая в тихий диалог о судьбах народа и памяти времени.

Герой облачен в традиционный халат с полосатым орнаментом и в тюрбан, что подчеркивает его принадлежность к национальной культуре. За его спиной – условный фон, где угадываются беленые стены, арочные формы и повозка с колесами. Эти элементы не перегружают композицию, но создают атмосферу восточного города и напоминают о кропотливом сельском труде.

Художник соединяет реализм и декоративность. Лицо героя написано тщательно, с вниманием к каждой морщине, что усиливает психологическую выразительность и передает прожиточный опыт. В то же время фон решен более условно, ритмично, чтобы сосредоточить внимание на портретной характеристике.

Цветовая гамма стоит на теплых оттенках охры, коричневого и золотистого, передающих свет и тепло Сурхандарьинского края. Эти тона создают ощущение южного солнца и одновременно подчеркивают теплоту образа.

В творчестве Сабира Рахметова особое место занимают портреты старейшин, в которых художник создает целую галерею образов хранителей народной памяти. Так, в картине «Бухарец» мы видим пожилого мужчину с серьезным, задумчивым взглядом [6]. Его лицо, испещренное морщинами, словно хранит карту прожитой жизни. Традиционный восточный халат и тюрбан подчеркивают его принадлежность к культуре Бухары, а строгие черты и пристальный взгляд передают внутреннюю стойкость и величие. Художник намеренно оставляет фон нейтральным, чтобы сосредоточить внимание зрителя на психологической характеристике героя. Теплые, насыщенные краски передают атмосферу южного города и усиливают ощущение духовной глубины образа. В этом портрете Рахметов показывает не только конкретного человека, но и собирательный символ традиции и стойкости народа.

В другой работе – «Старейшина Сурхандарьи» – художник вновь обращается к теме народного мудреца [6]. Здесь перед нами старик в тюбетейке, чей взгляд кажется внимательным и испытующим, будто он напрямую обращается к зрителю. Мягкий свет подчеркивает морщины и фактуру кожи, делая образ правдивым и почти документальным. На этот раз цветовое решение более холодное: голубовато-серые тона фона создают атмосферу легкой печали и отстраненности. Композиция предельно лаконичная, что усиливает психологический акцент и позволяет сосредоточиться на выражении лица героя.

Обе картины, как и «Сурхон Бобо», формируют единый художественный замысел Рахметова – показать старейшин не только как индивидуальных персонажей, но как собирательные портреты памяти и достоинства. Через тщательно выписанные лица, внимательные взгляды и спокойные позы художник фиксирует не только внешность, но и внутреннюю суть этих людей. Это образы мудрости, укорененности в традиции и преемственности поколений, которые становятся символами целого народа.

В картине Гульжамал Тагеновой «Поющие красавицы» (2020) изображены две женщины в традиционных национальных костюмах [6]. Художница сознательно отказывается от излишнего психологизма, делая акцент на плавности линий и декоративной утонченности образа. Лица героинь спокойны и возвышенны, их образы словно наполнены тишиной и внутренней гармонией. В руках у одной из девушек – музыкальный инструмент, символизирующий связь с национальной музыкальной культурой и духовной традицией.

Работа выполнена в декоративно-символическом ключе с элементами модерна. Плотный многослойный мазок местами напоминает орнаментальные узоры, что сближает картину с декоративно-прикладным искусством. Яркая палитра с преобладанием

насыщенных синих, красных, золотистых и оранжевых тонов создает праздничное и звонкое настроение. Фигуры женщины занимает почти весь холст и расположены фронтально, благодаря чему композиция приобретает монументальность и иконичность.

Смысловая нагрузка картины связана с воплощением идеала женской красоты и духовной гармоний. Здесь портрет трактуется не как индивидуальное изображение, а как собирательный образ женщины в традиционной культуре. Музыкальный мотив подчеркивает неразрывность искусства, устной поэзии и национальной памяти.

Таким образом, «Поющие красавицы» становятся своеобразной современной иконографией женственности и культурного наследия. В отличие от реалистичных и психологически глубоких портретов Сабира Рахметова, где зафиксирован опыт и память старшего поколения, у Тагеновой образ идеализирован и декоративен: это символ красоты, песни и традиции, возведенный в художественный знак.

Результаты и обсуждение

В ходе исследования был проведен анализ произведений художников Центральной Азии, представленных в музейных фондах и каталогах. Полученные результаты показали, что портретный жанр продолжает занимать особое место в современном искусстве региона, выступая не только как средство отображения внешности человека, но и как форма сохранения этнокультурной памяти и идентичности.

В произведениях Н.Килибаева («Принесение присяги княжеству», 2021), А.Дузелханова («Оразмухамед хан Касимовский на приеме у царя», 2016), М.Нургожина («Мамлюк», 2018), А.Бактыгереева («Богатырь», 2015), Ж.Бердикеева («Мой двор», 2008), Г.Мырадовой («Туркменская невеста»), У.Даубая («Аружан»), С.Рахметовой («Сурхон Бобо», «Старейшина Сурхандарья»), Г.Тагеновой («Поющие красавицы», 2020), выявлены общие черты: внимание к национальным традициям, включение этической символики, акцент на историческом прошлом и духовном богатстве образа.

Обсуждение результата анализа позволило установить, что портрет в современных произведениях не ограничивается индивидуальной характеристикой изображаемого, но приобретает символическое и этнокультурное значение. Благодаря синтезу традиционных мотивов и современных художественных решений, портрет становится инструментом выражения национальной самобытности и средством визуальной трансляции культурных ценностей.

Выводы и заключение

Таким образом, исследование подтверждает, что жанр портрета в искусстве Центральной Азии играет важную роль в сохранении культурного наследия и демонстрирует высокую степень адаптивности к современным художественным тенденциям.

Проведенный анализ показал, что жанр портрета в современном искусстве Центральной Азии сохраняет не только эстетическую ценность, но и выполняет важную этнокультурную функцию. В произведениях художников ярко проявляется стремление к сохранению исторической памяти и национальной идентичности через традиционные образы и символику. Таким образом, портрет остается актуальной художественной формой, способной отражать как индивидуальные, так и общекультурные ценности в условиях современного искусства.

Список литературы

1. Эзиева С.Т. Особенности формирования художественного образа в портрете средствами живописи // МНКО. 2013. №1 (38). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-hudozhestvennogo-obraza-v-portrete-sredstvami-zhivopisi> (дата обращения: 07.10.2025).

2. «Ұлық Ұлыс - Алтын Орда: альбом-монография» / Құрас. Ж. Берістен. Алматы:

Қазақ университеті, 2021. 282 бет. ISBN 978-601-04-5196-4.

3. Василий Темный / Николай Борисов. Москва. Молодая гвардия, 2020. 316 с. (Жизнь замесательных людей: сер. богр.; вып. 1816).

4. История Ораз-Мухаммеда - единственного казахского хана на территории старой Руси // казахстанская правда URL: <https://kazpravda.kz/n/istoriya-oraz-muhammada-edinstvennogo-kazahskogo-hana-na-territorii-staroy-rusi/> (дата обращения: 08.10.2025).

5. Ж.Берімтенов. Тұран романтизмі. Альбом-монографи. 2-томдық. Т.1. Алматы. Brand Book publishing house, 2002. 400 бет. ISBN 978-601-269-150-4.

6. «Шырайлы Оңтүстік шежіресі» көрмесінің каталогі. Шымкент: ОҚО Бейнелеу өнері музейі, 2016. 80 бет.

Referens list

1. Eziyeva S.T. Osobennosti formirovaniya khudozhestvennogo obraza v portrete sredstvami zhivopisi // MNKO. 2013. №1 (38). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-hudozhestvennogo-obraza-v-portrete-sredstvami-zhivopisi> (data obrashcheniya: 07.10.2025).

2. «Uliq Ulus - Altyn Orda: albom-monografiya» / Qurast. ZH. Beristen. Almati. Qazaq universiteti, 2021. 282 b. ISBN 978-601-04-5196-4.

3. Vasiliy Temnyy / Nikolay Borisov. Moskva. Molodaya gvardiya, 2020. 316 s. (Zhizn' zameshchayushchikh lyudey: Ser. Bogr.; vyp. 1816).

4. Istoriya Oraz-Mukhammed - yedinstvennogo kazakhskogo khana na territorii drevney Rusi // Kazakhstanskaya Pravda URL: <https://kazpravda.kz/n/istoriya-oraz-muhammada-edinstvennogo-kazahskogo-hana-na-territorii-staroy-rusi/> (дата обращения: 08.10.2025).

5. ZH.Berimtenov. Turandiq romantizm. Albom-monografiya. 2 tomda. T.1. Almati. Brand Buk baspasi, 2002. 400 b. ISBN 978-601-269-150-4.

6. «Shirali Ontustik sejiresi» kormesinin katalogy. Shimkent: OQO Beyneley oneri muzeyi, 2016. 80 b.

Сведения об авторе ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта): **Керимбай Индира** - магистрант специальности 7М02172-«Искусствоведение». ЮКУ им. Ауезова, 8-771-874-15-90, kerimbaiindirae@mail.ru

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

1	Қабыл А.М., Алдабергенова М.К.*
7M01601-Тарих педагогін даярлау БББ, 2-курс магистранты,
Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан
PhD, доцент м.а. Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан
ЗӘКИ УӘЛИДИ ТОҒАН МЕН АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ САЯСИ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ ЖАЙЛЫ ДЕРЕКТЕР МЕН ПАЙЫМДАР	5
2	Досмурзинов Р.К.*
докторант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
МНС, Институт истории государства КН. МНиВО РК. Астана, Казахстан
ПРОБЛЕМЫ МОДЕРНИЗАЦИИ ТРАДИЦИОННОГО ХОЗЯЙСТВА
КАЗАХСКОГО НАРОДА В ТРУДАХ А.Н.БУКЕЙХАНОВА	12

**ЖАЛПЫ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

3	Мирзаев Дж.З.*
к.ист.н., профессор. Термез ГУ. Термез, Узбекистан
ШИРКАТЫ ТУРКЕСТАНА
КАК ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН КОЛОНИАЛЬНОГО ПЕРИОДА	22
4	Икромов Н.М.*
доктор PhD. доцент. ТермезГУ. Термез.Узбекистан
ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНСКИХ НАХОДОК В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
ПАМЯТНИКАХ ДРЕВНЕЙ СРЕДНЕЙ АЗИИ	32

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОСАЯСИ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ ПРОЦЕСТЕРІ
ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА
ETHNOPOLITICAL AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES
OF MODERN KAZAKHSTAN**

- 5 **Мыскина А.** 41
Магистрант 2 курса образовательной программы
7M03109 - «Этнополитология» ЕНУ им. Л.Н.Гумилева. Астана, Казахстан
**СМИ КАК ЦИФРОВОЙ ЭТНОМЕДИАТОР: ОСОБЕННОСТИ
КОММУНИКАЦИИ**
- ФИЛОСОФИЯ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**
- 6 **Спанов М.Ж.*, Оразбек Н.Б.** 47
философ.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
магистрант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ТҮРКІ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ФИЛОСОФИЯДАҒЫ
ОРНЫ**
- ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**
- 7 **Сатенов Б.И., Саркулова Н.К., Ахметова С.С.*** 57
к.экон.н., доцент. ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
магистр финансов. ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
магистр экономики. ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**ФИНАНСОВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ОТЧЕТНОСТЬ В ТУРИЗМЕ:
СРАВНЕНИЕ УЧЕТНЫХ МОДЕЛЕЙ**
- 8 **Бекназаров Б.Д.*** 65
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕН
БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІҢ БАСҚАРУ МОДЕЛЬДЕРІ:
ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ**
- 9 **Pernebekova D.N.*, Kulanova D.A., Shakiyeva A.M.** 75
1-s year Master's student, 7M04160 - Marketing, M.Auezov SKRU. Shymkent,
Kazakhstan
candidate of Economic Sciences, Professor. M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
doctor PhD, Senior Lecturer, M.Auezov SKRU.Shymkent, Kazakhstan
**SOCIAL MEDIA AS A STRATEGIC BUSINESS TOOL:
TO BE, TO SPEAK, AND TO ENGAGE**

- 10 **Usmanova S.G., Shakiyeva A.M.*** 82
Master's student, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
PhD, Senior Lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
TAX POTENTIAL OF THE TERRITORY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

**ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

- 11 **Сугуралиева Ф.У.*** 91
к.ист.н., НПУУзб им.Низами, Ташкент, Узбекистан
**ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ НА МЕЖДУНАРОДНЫХ ПЛОЩАДКАХ
(НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН)**

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ТЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

- 12 **Утегенова Г.Ж.*** 102
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ЗАМАНАУИ МЕДИАДАҒЫ КӨРІНІСІ
(TIKTOK, YOUTUBE, INSTAGRAM)**
- 13 **Акбарова М.К.*** 144
преподаватель. Университет Геологических наук. Ташкент, Узбекистан
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ПРЕДЛОЖНО-ПАДЕЖНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТЫ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН
VISUAL ARTS AND DESIGN**

- 14 **Болысбаев Д.С., Бекбулатов А.Ә.*, Жақыпбекова М.Ж.** 121
философ.ғ.к., қауым.профессор, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
«7М02172-Өнертану» мамандығының магистранты. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ,
Шымкент, Қазақстан
педагогика ғ.к., қауым.профессор, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ МУЗЕЙІНІҢ
ҚОРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН СУРЕТШІЛЕР ТУЫНДЫЛАРЫН
ӨНЕРТАНАУШЫЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ТАЛДАУ**
- 15 **Умралиева Л.М. *, Умиралиев М.М., Оралбек А.Қ.** 129
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
«ТАЙҚАЗАН» КАРТИНАСЫ – ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚ
- 16 **Оспанов Т.М.*, Бурибеков О.С.** 138
Магистр, оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ.Шымкент, Қазақстан
Магистр, оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ИНДУСТРИЯ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУДАҒЫ
ИММЕРСИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ӘЛЕУЕТ ЖӘНЕ СЫН-
ТЕГЕУРІНДЕР**
- 17 **Болысбаев Д.С., Керимбай И.С.*** 145
к.философ.н., ассоц.профессор, ЮКИУ им. М.Ауезова. Шымкент, Қазақстан
магистрант специальности 7М02172-Искусствоведение. ЮКИУ им. М.Ауезова.
Шымкент, Қазақстан
**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ПАМЯТИ И ТРАДИЦИИ
В ПОРТРЕТНОМ ЖАНРЕ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЗЕРТТЕУ УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN RESEARCH UNIVERSITY

«QAZAQSTANÝ» respublikaalyq ғылыми журналы
«QAZAQSTANÝ» respublikanский научный журнал
«QAZAQSTANÝ» republican scientific journal

4 (28) 12 / 2025

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университетінің Басқарма төрағасы – ректоры, техника ғылымдарының докторы, профессор.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - докторант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского исследовательского университета имени М.Ауэзова, доктор технических наук, профессор.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, доцент. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - докторант. Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ имени М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5,

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ-дың баспаханасы, Қ.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.

Баспаға қойылған күні: 04.12.2025, Формат 60x80 ¹/₈ Тираж 500 дана

Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3946

Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2025 © М.Әуезов атындағы ОҚЗУ